

A nőnevelés története

NOVALIS

▪ SOROZATSZERKESZTŐ ▪

Pukánszky Béla

Németh András

PUKÁNSZKY BÉLA

A nőnevelés története

Gondolat Kiadó
Budapest

LEKTOR

dr. habil. Németh András DSc, egyetemi tanár,
Selye János Egyetem, Komarno,
dr. habil. Kéri Katalin, egyetemi tanár,
Pécsi Tudományegyetem

A KÖTET SZERZŐJE

dr. habil. Pukánszky Béla DSc, egyetemi tanár,
Selye János Egyetem, Komarno

© Pukánszky Béla, 2013

Minden jog fenntartva. Bármilyen másolás, sokszorosítás,
illetve adatfeldolgozó rendszerben való tárolás
a kiadó előzetes, írásbeli hozzájárulásához van kötve.

www.gondolatkiado.hu
gondolatkiado.blog.hu
facebook.com/gondolatkiado
twitter.com/gondolatkiado

A kiadásért felel Bácskai István
Szöveggondozó Simon Adri
A borítót Pintér László készítette
Tördelő Lipót Éva

ISBN 978 963 693 222 0

■ TARTALOM

1. Bevezetés	9
2. Lányok nevelése az ókorban	11
3. Korai kereszténység és a nőnevelés	19
4. A középkori nők nevelése	23
4.1. Nézetek a nőnevelésről	23
4.2. Nőnevelés a zárdákban	26
4.3. A nemesi származású lányok nevelése	32
4.4. Leánynevelés a városokban	35
5. Humanista nőnevelési programok és a reformáció nőképe	42
5.1. Feltre és Bruni	42
5.2. Erasmus	44
5.3. Vives	48
5.4. Reformáció és nőnevelés	53
6. Katolikus női tanítórendek	58
6.1. Orsolyiták	58
6.2. Angolkisasszonyok	61
7. Korai újkori vélemények a nőkről és nevelésükről	66
7.1. Fénelon a nők nevelhetőségének korlátairól	67

7.2. Egy tudós nő a 17. században	69
7.3. Poullain de la Barre radikális nőnevelési programja	73
8. Nőkép és nőnevelés a 18–19. századi Európában	77
8.1. Zsófia, az ideális feleség	79
8.2. Háziasszonyi erények Campe szerint	86
8.3. Az édesanya apoteózisa Pestalozzi pedagógiájában	89
8.4. Schleiermacher a nők társadalmi szerepének lehetséges változásairól	93
8.5. Amalia Holst és Mary Wollstonecraft a nők egyenjogúságáról	96
9. Nőnevelés Magyarországon, a 19. században	101
9.1. Erkölcsnemesítő kézikönyvek és folyóiratcikkek nőképe (1789–1827)	101
9.2. Fáy András nőnevelési reformelképzelései	107
9.3. Brunszvik Teréz a nőnevelésről	111
9.4. Hazai nőnevelő intézetek	114
9.5. Az iskolarendszerű leányoktatás fejlődése	119
9.6. Viták a nők társadalmi szerepéről és nevelésükről	129
10. A nőkép és a nőnevelés alakulásának főbb csomópontjai a 20. században	133
10.1. Reformmozgalmak és női életmód a századfordulón	133
10.2. Női szerepek az első világháborúban	136
10.3. A nőkép és az életmód változása a két világháború között	141
10.4. Nőképek és női szerepek Magyarországon a két világháború között	156

10.5. A nők iskoláztatása és társadalmi karrierlehetőségei Magyarországon a század első felében	168
10. 6.A nők helyzete és iskoláztatása Európában a második világháború után	183
10.7. A nők helyzete, társadalmi szerepei és iskoláztatása Magyarországon a második világháború után	192
Irodalom	211

■ 1. BEVEZETÉS

A lányok nevelése évezredekig más utakon járt, mint a fiúké. Az emberről, a nevelésről, annak céljáról, az alkalmazott módszerekről elmélkedő filozófusok és pedagógusok szinte kizárólag a fiúk nevelését tartották szem előtt, amikor gondolataikat papírra vetették. A nevelés és oktatás intézményeinek története is elsősorban a férfiak társadalmi szerepekre való felkészítésének színtereivel, azaz fiúk iskoláival foglalkozik. Képletesen szólva: a nőnevelés története hasonlatos a Hold túlsó oldalához: az emberek évezredekig csak találgathattak róla és ismereteink ma is hiányosak. A mozaikszerű történeti források arra engednek következtetni, hogy a nőnevelés története a nevelés „árnyoldalának” története.

Ha azt a végeláthatatlanul hosszú folyamatot, amely végül is elvezetett a lányok intézményes oktatásáig, néhány számmal akarjuk érzékeltetni, megdöbbentő eredményre jutunk: 5000 évig tartott, amíg a lányok ugyanolyan magától értetődő természetességgel léphettek be az elemi iskola kapuján, mint ahogyan azt a fiúk már a mezopotámiai tábla háza vagy az egyiptomi írnokiskola létrejötte óta megtehették. Ha a rendszeres felsőfokú képzés kialakulásának kezdeteit az

ókori görögök kultúrájában keressük, akkor a lányok idáig vezető útja 2000 évvel tovább tartott, amíg előttük a 19–20. század fordulója körül megnyíltak az egyetemek kapui. Ha az európai egyetemek születését vesszük figyelembe (a bolognai egyetemet a 11. században alapították), akkor azt látjuk, hogy ez az út közel 900 évvel tovább tartott a lányok, mint a fiúk számára.¹

---

¹Liedtke, Max (1999): Der weite Schulweg der Mädchen. In: Hohenzollern, Johann Georg Prinz von -Liedtke, Max (Hrsg.) (1999): Der weite Schulweg der Mädchen. Klinkhardt, Bad Heilbrunn, 25.

2. LÁNYOK NEVELÉSE AZ ÓKORBAN

A tradicionális ókori társadalmakban a férfiak játszottak domináns szerepet, míg a nők alávétettségre voltak kárhoytatva. A gyermekszülés és -nevelés a nőt a családhoz kötötte, ezen kívül a legnehezebb fizikai munkát kellett végeznie. Bizonyos kultúrákban anyaként viszonylagos megbecsülésre tehetett szert, de előjogokat az anyaszerep sem biztosított neki. Tévesen képzeljük el hitelesnek a bibliai jelenetet az Egyiptomba menekülő Józsefről és a számárháton utazó Máriáról: az első évszázad Palesztinájának szokásai szerint a férfinak kellett a számaron ülnie!

Általában elmondható, hogy az ókori Kelet folyamementi kultúráiban a nő alárendelt szerepet játszott, de ez az alávéttség korántsem volt egyenlő mértékű. Amíg például Mezopotámiában a nő a férfi tulajdona volt – először az apáé, azután a férjé –, addig az ősi Egyiptomban sokkal több joggal rendelkezett és gazdaságilag viszonylag független lehetett. Az egyiptomi férfi büszke volt feleségére, akinek anyaként köztisztelőben volt része. A lány ugyanannyit örökölt, mint a fiú. Válás esetén visszakapta az örökségét, eltartásáról pedig volt férjének kellett gondoskodnia. A házasságtörés megítélése vi-

szont teljesen eltérő volt férfiak és nők esetében: a hűtlen asszony büntetése máglyahalál volt, míg a férjnek elnézték a házasságtörést.

* * *

Az *ókori görög* polisz alapjait képező családi gazdaságban, az *oikoszban* a nők már valamelyest nagyobb hatalomra és megbecsülésre tettek szert – elsősorban háziasszonyként és családanyaként. Hozományát apja adta át férjének, ezzel járult hozzá a családi gazdaság fenntartásához. A nők házasságtörését súlyosan büntették: férjének el kellett válnia tőle, a nők számára egyébként különleges előjogokkal járó vallási szertartásokon többé nem vehetett részt, s mindez a teljes kiközösítés jelentette számára. Mindezt azért, mert beszennyezte a családi élet szentségét. A nő legfontosabb feladata az *oikoszban* az volt, hogy gyermekeket szüljön urának.

A nők igen gyakran – legalább két-három évente – hoztak világra gyermekeket. Törvény írta elő, hogy minden *oikoszban* legalább egy fiú- és egy leánygyermeket hagyjanak életben. A családfenntartó apa dönthetett afelől, hogy az újszülöttet felnevelik-e vagy sem. Azt a csecsemőt, akit életképtelennek ítélt, azokat kitaszították a családból, azaz „kitették”. A leánygyermek gyakran jutotta erre a sorsra.

A születés utáni szelekció mellett a csecsemők halandóságának igen magas aránya is indokoltta tette azt, hogy a nők minél gyakrabban szüljenek. A gyermeknevelés mellett a családi gazdaság működtetésének sokrétű teendői is a családanyára hárultak. A leánygyermek nevelése ennek megfelelően elsősorban a „házas eré-

nyek” kifejlesztésére korlátozódott, írni-olvasni viszonylag kevesen tanultak meg. Legfőbb erkölcsi erényük – amint azt Odüsszeusz felesége, Pénélopé is példázza – az állhatatosság, a szorgalom és a rendíthetetlen házastársi hűség volt.

Ritkaságszámba mentek a tudós nők, akik maguk is taníthattak magasabb tudományokat. Ezek körébe tartozott *Hüpathia* (kb. Kr. u. 370–415), aki az alexandriai *Múszeion* (felsőoktatási intézmény) tanáraként *Platón*, *Arisztotelész*, valamint a neoplatonikus *Plótinosz* tanait oktatta hallgatóinak, és maga is írt matematikai és csillagászati tárgyú műveket.²

Az athéni nők helyzetéről Garamszeghy Lubrich Ágost a következőképpen ír a 19. század végén megjelent neveléstörténet könyvében: „A nőnem nem csak nem részesített oly tiszteletben, mint a dór államokban, hanem, hasonlóan a gyermekhez, a férj gondnoksága alatt állta. Lakása a ház hátsó részében vala, gyakran kuvasztól is őrizve, gyermekek és rabnők társaságában. Férfiak közt nem volt helye, sőt a férj által rendezett házi mulatságban sem. Idegen férfi tekintetével még ablakon keresztül sem illett találkoznia. Ha kiment, rabszolga kíséré. Ép oly élete volt a hadadonnak is. Az asszonyoknak ünnepélyeken sem illett

---

² A nők – különösen a tudós nők – osztályrésze gyakran a végletekbe csapó gyűlölet volt. Példa erre Hüpatia tragikus sorsa, aki a fanatizmustól sem mentes korai kereszténység és a klasszikus „pogány” kultúra egyik ütközőpontja lett: 415-ben a Cirill alexandriai pátriárka által fellázított csőcselék meggyilkolta.

gyakran megjelenie; a leányok azonban minden nép-
ünnepen szereplének. Ugy látszik, némelyek tanultak
olvasni, írni, s lant kíséretében énekelni. De általában
véve, a nő semmi műveltséggel nem birt és csak a ház
körére, fonás- és szövésre volt utalva.”³

Spártában a nők helyzete másképpen alakult, mint Athén-
ban és a többi görög poliszban. A spártai férfiak gyakran
viseltek háborút, ilyen időkben a nőkre hárult a városál-
lam védelme. A lányokat ezért itt – a fiúkhöz hasonlóan
– igen szigorú testi nevelésben és katonai kiképzésben
részesítették. Szép sikereket értek el a testgyakorlásban.
Egyikük tiszteletére szobrot is állítottak annak emléké-
re, hogy az olümpiai játékokon kétfogatú kocsival győ-
zelmet aratott. Az erős, edzett fizikum nemcsak a harcra
való képességet és a versenyeken való sikeres részvételt
szolgáltatta, hanem elsősorban azt, hogy a nők egészséges,
jól fejlett utódokat hozzanak a világra.

Plutarkhosz következőképp ír a nők neveléséről a
„Párhuzamos életrajzok”-ban: „Lükurgosz igen nagy
figyelmet fordított a nők dolgaira. A leányok testét
versenyfutással, birkózással, diszkosz- és dárdavetés-
sel edzette, hogy a jövőendő magzat erős és egészséges
szervezetben foganjon és növekedjen, s a nők könny-
nyen viseljék el a gyermekszüléssel járó fájdalmakat.
Leszoktatta őket az elpuhult és elkényeztetett életről,
és állandó szokássá tette, hogy az ifjak és a leányok ru-

---

³Garamszeghi Lubrich Ágost (1874): A nevelés történelme. I. rész.
A „Hunyadi Mátyás” Intézet nyomása, Budapest, 89.

hátlanul vegyenek részt a körmenetekben; az istenek ünnepein körtáncot jártak, és kardalokat adtak elő, s ilyenkor nézőként jelen volt a város egész ifjúsága. ... A fiatal leányokat mindez nemes versengésre ösztönözte. Növelte önérzetüket az is, hogy részt vehettek a legkiválóbb versengésekben. [...] Mindezek a szokások növelték a házassági kedvet [...] az olyan dolgok, mint a csaknem teljesen ruhátlan leányok látványa az ünnepi körmeneteken és az atlétikai versenyeken – mint Platón mondja –, nem a geometria, hanem a szerelem kényszerével töltötte el az ifjakat.⁴

Az életképes fiúgyermek igen nagy értéket képviselt, s az állam tulajdonát képezte. A városállam fennmaradása és felvirágzása érdekében mindennél fontosabb volt az egészséges utódok biztosítása. Ha a férj nemzőképtelen, beteges vagy öreg volt, megengedték, hogy felesége egy derék fiatal férfival háljon, s tőle szüljön gyermeket. A nemzőképtelen férjnek kötelessége volt néha feleségét átengedni másnak, hogy az gyermeket szülhessen. Mivel mindez az egészséges gyermekek nemzése érdekében történt, a spártaiak felfogása szerint nem számított házasságtörésnek. Minden újszülött gyermek a vének tanácsa (geruszia) elé került, s ha torznak, gyengének vagy életképtelennek találtatott, akkor bedobták a Taügetosz hegy melletti Apothetai nevű szakadékba. A leánycsecsemők gyakrabban jutottak erre a sorsra, mint a fiúk, ezért Spártában nem volt kiegyenlített a nemek aránya.

---

⁴Plutarkhosz (1978): Párhuzamos életrajzok. Első kötet. Magyar Helikon, Budapest, I. kötet, 103–104.

Platón az általa elképzelt ideális államban gyakorlatilag a spártai mintát követi: a lányokból itt is lehetnek harcosok, azaz örök, akik az állam külső-belső rendjét vigyázzák. Szerinte a férfiak és nők közötti különbség e feladat szempontjából fokozati: „a férfi és a nő természete az állam őrzésére egyaránt alkalmas, csak a nő gyengébb, a férfi erősebb”. (Platón, 1988, 189. 456 a). Platón az örök nevelésének programját részletesen kifejti, ám a lányok neveléséről itt már nem szól. Az örök közül kiválasztott legkiválóbbakból válhatnak – hosszú, évtizedekig tartó nevelés-oktatás útján – az államot vezető filozófusok, akik azonban már kivétel nélkül férfiak.

Arisztotelész Politika című könyvében már kifejezetten alárendelt szerepet szán a nőnek. A családon belül kialakuló hierarchiát így indokolja: a feleséget és a gyermekeket a családban a férjnek kell kormányoznia, mert „a férfi természettől fogva inkább vezetésre hivatott, mint a nő”.⁵

* * *

Rómában a nő szintén férje hatalma alatt állt, a család belső életét azonban ő szervezte. Vezette a háztartást, irányította a szolgák munkáját, a legfontosabb feladata azonban a gyermekek nevelése volt. Otthon *domina* (úrnő) megszólítás járt neki. A nyilvános életben azonban csak férje tudtával vagy éppen annak kíséretében vehetett részt.

---

⁵ Arisztotelész (1984): Politika. Gondolat, Budapest, 29. 1259b.

Ha az apa a lábai elé helyezett újszülött gyermeket fel-emelte, akkor ezzel a gesztussal kifejezte szándékát annak felnevelésére. Rómában az újszülött felemelésének aktusát „levatio”-nak nevezték. Az édesanyák ugyanis Levana istennőhöz imádkoztak, hogy lágyítsa meg az apák szívét, s vállalják a gyermek nevelését.

Rómában az apák ugyanis rendkívüli hatalommal rendelkeztek családtagjaik felett. Ősidők óta dönthettek nemcsak az újszülöttek, hanem felnőtt gyermekeik életéről vagy haláláról is. Míg az antikvitás más társadalmaiban a felnevelésre szánt gyermekek esetében már megszűnt az apa élet-halál teljhatalma (patria potestas), addig Rómában ez a jog formálisan a birodalom egész története során fennmaradt, noha a valóságban fokozatosan korlátozódott. A Kr. sz. második században Hadrianus rendelete szerint száműzni kellett azt az apát, aki megölte felnőtt gyermekét. A rómaiak tehát látták e túlzott hatalom fonáságát és veszélyeit. A városalapító Romulusnak tulajdonítják azt a törvényt, amely arra kötelezte az apát, hogy valamennyi fiukat és legalább elsőszülött leányukat felnőttkorukig felneveljék.⁶

A lányt férjhezmenetelig hagyományosan édesanyja nevelte. Tőle tanulta meg a háztartásvezetést, a szövés, varrás, fonás fortélyait. Róma történetének későbbi kor-

---

⁶French, Valerie (1998): A gyermek hatásának története: ókori mediterrán civilizációk. In: Vajda Zsuzsanna – Pukánszky Béla (1998, szerk.): A gyermekkor története. Szöveggyűjtemény. Eötvös Könyvkiadó, Budapest, 58–59.

szakaiban azonban már gyakrabban előfordult, hogy a leánygyermek gondozását és nevelését is – a fiúkhoz hasonlóan – dajkára, rabszolgára, nevelőre bízta. Iskolába viszont csak néhányan járhattak közülük. A leány életének egyik legjelentősebb fordulópontja volt a házasság: kikerült ki az apai teljhatalom alól, ettől fogva már a férje parancsolt neki.

3. KORAI KERESZTÉNYSÉG ÉS A NŐNEVELÉS

Az Újtestamentumból kitűnik, hogy Jézus Krisztus nem úgy vélekedett a nőkről, mint kortársainak többsége. Nem tekintett rájuk alantas, bűnökre eleve hajlamos teremtményként, akik a férfiakat rosszra csábítják. A nő értékes, önálló lény éppúgy, mint a férfi, de éppoly esendő is. Vétkeivel szemben azonban Krisztus elnéző. A házasságtörésen kapott nőt sem hajlandó – a régiek szokása szerint – megkövezni, inkább arra inti a vádló farizeusokat, hogy tekintsenek önmagukba, s ott keressék a bűnt. (Ján. 8. 2–11.)

Pál apostol a korintusziakhoz írt levelében a házasságban élő felek egyenrangúságáról, a kölcsönös tiszteletről és egymás elfogadásáról beszél. „A feleségének adja meg a férj a köteles jóakaratot; hasonlóképpen a feleség is a férjének. A feleség nem ura a maga testének, hanem a férje; hasonlóképpen a férj sem ura a maga testének, hanem a felesége.” (Kor. 7. 3–4.)

A galáciabeliekhez írt levélben pedig kimondja minden ember egyenrangúságát, nemtől és származástól függetlenül: „Nincs zsidó, sem görög; nincs szolga, sem szabad; nincs férfi, sem nő; mert ti mindnyájan egyek vagytok a Krisztus Jézusban.” (Gal. 3. 28.) Ez a filozófiai szinten megfogalmazott nembeli egyenértékűség

azonban a hétköznapi viselkedést szabályozó normákban nem ölt testet. A családon kívüli nyilvánosság előtt, a vallási közösségekben a nőknek csendben, szerényen visszahúzódva kell viselkedniük, szólniuk nem szabad: „A ti asszonyaitok hallgassanak a gyülekezetekben, mert nincsen megengedve nékik, hogy szóljanak; hanem engedelmesek legyenek, a mint a törvény is mondja.” (Kor. 14. 34.) E norma megfogalmazása már a krisztusi nőszeménnytől való elszakadást, a nőkről alkotott tradicionális képhez való visszatérést jelzi. Ahhoz a nőképhez, amely olyan előítélette jegecesedő motívumokból tevődik össze, mint például az Évától örökölt esendőség, a bűnre való különös fogékonyságban megnyilvánuló erkölcsi kikezhdetőség, a szellemi alacsonyabb-rendűség, és a fizikai gyengeség. Ez a nő-imázs tesz szert dominanciára az egész középkoron keresztül, és érezteteti hatását még 19. században is.

Ennek a negatív nőképnak a kialakulásához a keresztény egyházatyák egy része is hozzájárult tanaival. Többségüknek erős akaratú keresztény édesanyja volt, akiket istenítettek. Hatásukra fiaik a nemi élet örömszerző funkciójától undorodva elfordultak, céljának csak a gyermeknemzést tartották.⁷

Tertullianus például ezekkel a becsmérő szavakkal illette a női nemet: „Mindig gyászolnod kell, rongyokkal fedtetnek és bemocskoltnak kell lenned a bűnbánatban, azért, hogy a bűnt, melyet elkövetett az

---

⁷Utrio, Kaari (1989): Éva lányai. Az európai nő története. Corvina, Budapest, 53.

emberi nem, megváltsd [...] A sátán kapuja vagy te, ó, asszonyi állat. Te vagy az, aki megérintette a sátán fáját, és aki elsőként szegted meg az isteni törvényt.”⁸

Az egyházatyák közül néhányan a keresztény leánynevelés elveivel és gyakorlati kérdéseivel is foglalkoztak írásaikban. *Szent Jeromos (Hieronymus, 349 körül – 420)* is így tett: egyik levelében egy római asszony, *Laeta* számára ad tanácsot kis leánya, *Paula* neveléséhez; a másik levél címzettje *Gaudentius* és leánya *Pacatula*.⁹

Jeromos idealizált leányneveltje a világtól elvonuló szerzetesi életre készül, ezért „semmit se halljon, semmit se szóljon, mint ami Istenfélelmet lehel. Szemérmetlen szókat ne értsen, világi dalokat ne ismerjen. A gyöngö ajak az édes zsolttárok tanulja zengeni. Távol maradjon tőle hasonló korú fiúk pajkos társasága, sőt leánytársait és a cselédséget is távol kell tartani a világi társaságtól, nehogy arra, amit vesztükre megtanultak, további szerencsétlenségre még másokat is kioktassanak.”

A leány dolga az, hogy „a világot ne ismerje; éljen, mint angyal; bár húsból is van, legyen a húsnek romlása nélkül”¹⁰ Hétéves korától ügyeljenek a szemérmes magatartása kialakítására, szavait alaposan válogassa meg. Él-

---

⁸ Delumeau, Jean (1978): *La peur en Occident XIV-XVIII*. s. Paris, 104. A részlet Kéri Katalin fordítása.

⁹ Barth, Suzanne (1994): *Jungfrauenzucht. Literaturwissenschaftliche und pädagogische Studien zur Mädchenerziehungsliteratur zwischen 1220 und 1600*. Verlag für Wissenschaft und Forschung, Stuttgart, 38–44.

¹⁰ Mészáros István, Németh András és Pukánszky Béla (2003b): *Neveléstörténet. Szöveggyűjtemény*. Osiris, Budapest, 50.

jen visszavonult életet otthona falai között, mértékletesen táplálkozzon, tanulja meg a női nemhez méltó házimunkát. Női erényei kettős szüzességében testesülnek meg: a test és a lélek érintetlensége az elérendő cél. A leánynevelés ideálja Mária, a Szűzanya.

Tanuljon írni, olvassa a Bibliát. Az írás és olvasás tanításának segítségét a következőképpen képzelel el *Hieronymus*: „Ha azután reszkető kézzel kezdi az íróvesszőt a viaszkos táblán végig húzni, akkor vagy egy idegen kéz vezesse ujjait, vagy véssük be előre a viaszba a betűket, hogy a mélyedésben haladva, keze el ne tévedjen. A szóttagok összekapcsolására buzdítsuk oly apró jutalmakkal, minők e korbéli gyermekeknek örömet szereznek. Legyenek a tanulás alkalmával társai is, kikkel versenyre keljen s kiknek dicsérete ösztönözni fogja. Ha kissé lassú volna, ne korholjuk, hanem buzdítsuk dicsérettel, hogy örüljön, ha a többit fölülmúlja s bánkódják, ha mások őt fölülmúlták. Mindenekelőtt azonban meg kell gátolni, hogy a tanulást meggyűlölje, nehogy a gyermekkorban keletkezett ellenszenv a gyermekéveken túl is tartson.”¹¹

A mindenre kiterjedő szigorú felügyelet tehát egyfajta segítő-támogató nevelői attitűddel kell, hogy ötvöződjék a leányok tanításakor. Ezek az elvek érvényesültek később a keresztény nőnevelésben évszázadokon át.

---

¹¹ Közli: Mészáros, Németh és Pukánszky (2003b): 50.

4. A KÖZÉPKORI NŐK NEVELÉSE

4.1. Nézetek a nőnevelésről

Szent Jeromos (*Hieronymus*) nyomdokain haladva középkori szerzők egész sora foglalkozott a nőnevelés kérdéseivel. *Vincent Beauvais* (kb. 1190- kb. 1264) nézeteit jól érzékelhetően befolyásolták *Jeromos* lánynevelésről írott tanácsadó levelei. A leányok nevelésének célja a női nemhez illő munkákra való felkészítés és a tiszta erkölcsi erények kialakítása. A példakép *Szűz Mária* alakja. A leány olvassa a Bibliát és más kegyes olvasmányokat, ezek megvédik a lelkében rejtőző hiúság kísértésétől. A nemesi származású leányok világi nevelésekor a kolostorokban folyó szerzetesnő-nevelés legyen az irányadó minta.

Aquinói Szent Tamás (kb. 1225–1274) filozófiai rendszerre évszázadokra meghatározó elemévé vált a keresztény gondolkodásmódnak. Ennek következtében nőkről alkotott képe is sokáig befolyásolta a középkor mentalitását. Alapjában véve a férfi és nő Isten előtti egyenlőségéből indul ki, de számos esetben utal – Arisztotelészre emlékeztető módon – a két nem különböző adottságaira, különböző társadalmi helyzetére is. Szerinte a nő nemcsak azért alárendelt urának, mert annak bordájából teremtetett, hanem azért is, mert az isteni parancs megszegésére, a Teremtő elleni bűnre csábította a férfit.

Aegidius Romanus (megh. 1315) érvelése szerint a nő életcélja, hogy méltó társa legyen urának. Az arisztokrata születésű lányok oktatása kiterjedhet a tudományok bizonyos fajtáira is, de csak azért, hogy megóvjának a tétlenség veszélyeitől. Hasonlóképpen vélekedik *Konrad Bitschin* (kb. 1400-kb. 1464) német író is: a Biblia olvasása a legjobb eszköz a visszahúzódóan szerény, szófogadóan engedelmes és erényes életvezetés. A természet jelenségeit (pl. az asztronómiát) csak a semmittevés veszélyeinek elkerülése érdekében vizsgálgassa a leány. *Francesco da Barberino* (kb. 1264-kb. 1348) a nők nevelői felelősségére is utal: az édesanya feladata, hogy gyermekei korai tanításával azok erkölcsi nevelését megalapozza.

A humanizmus korának nagyműveltségű írója, *Christine de Pisan* (1364–1429) már azt fejtegeti, hogy a nők képességei megegyeznek a férfiakéval. *Pisan* nőneveléssel kapcsolatos írása azért lényeges forrás, mert – ahogyan arra Shulamith Shahar is felhívja a figyelmet – ez az egyetlen olyan leírása maradt fenn a középkori nők nevelésének, amely kortárs nő műve. *Pisan* sérelmezi, hogy gyermekkorában semmire sem tanították. Oltahatlan tudásvágy égett benne, tanulni akart apjától, de a régi szokásnak megfelelően akkoriban a lányokat nem tanították. Hangsúlyozza, hogy a nők rendelkeznek az ismeretek elsajátításának képességével, és joguk is van a tanuláshoz. Az ismeretszerzés értéknek, a lelki gyarapodás forrása, az emberi szellem öröme. Abból a meggyőződéséből kiindulva, hogy a nők képesek tanulni és megérteni dolgokat, elítéli azt a korabeli felfogást, mely szerint a nőknek nincs helyük a bíróságokon, mivel –

úgymond – nem képesek felfogni és alkalmazni a törvényeket. Véleménye szerint ha tanítanák őket, bármit meg tudnának tenni, amit a férfiak, akár jobban is.

„Ha szokás volna a kisleányokat is iskolába adni – írja Christine de Pisan –, s ha ott ugyanúgy tanítanák nekik a tudományokat, mint a fiúgyermekeknek, ugyanoly tökélyvel megtanulnák és megértenék minden művészetek és tudományok szövevényeit, mint amazok.”¹²

Mindazonáltal *Christine de Pisan* tudomásul vette azokat a társadalmi korlátokat, amelyek a női nemre hárultak abban a korban. Nem küzdött a nők jogainak kiterjesztéséért, nem követelte, hogy a nők ugyanazokat a társadalmi szerepeket töltsék be, mint a férfiak. Tananyagként ezért a vallásos tárgyú könyveket és a moralisták műveit javasolta a leányok számára.¹³

A középkori keresztény felfogást nőkkel szembeni *ambivalens attitűd* jellemezte. Ez a kettősség a Szűz Mária- és Mária Magdolna-kultusz növekedésével a 12. századtól kezdve egyre fokozódott. Éva, a vétkes csábító asszony, a nemiségét megelő nő archetipikus alakja fordult szembe az apáca, Jézus menyasszonya – azaz Mária képmásával. A női nemmel kapcsolatos ambivalencia nem csak a középkori keresztény társadalomban alakult ki, más vallási közösségekben is kifejlődött. Ennek az érzelmi

---

¹²Idézi: Delumeau, Jean (1997): *A reneszánsz*. Osiris Kiadó, Budapest, 335. A részlet Benedek Marcell fordítása.

¹³Lásd: Shahar, Shulamith (1990): *The Fourth Estate. A history of women in the Middle Ages*. Routledge, London, New York.

alapokon nyugvó, és elméleti síkon kettős megítélésnek a hatása azonban nem tükröződött a gyakorlatban, ott dolgok sokkal egyértelműbbek voltak: a nő általában a férfi alárendeltjeként élt a vallási közösségekben, a társadalomban és az államban egyaránt. A nők papi szolgálat-hoz való jogát sem támogatták. A nemek ugyan egyenlők voltak a kegyelem és üdvözülés síkján, az evilági egyházban azonban ez nem eredményezett a férfiakkal egyenlő megítélést számukra.

Ahhoz, hogy középkori leányok felnőtt életre való felkészítésének módozatairól átfogó képet alkothassunk, érdemes megvizsgálnunk az apácák, a nemesi származásúak és a polgárok körében dívó nevelési szokásokat és gyakorlatot.

* * *

4.2. Nőnevelés a zárdákban

Az apácák egyik alapvető feladata volt kolostorokban a kéziratok, kódexek másolása és díszítése, így ehhez már az írásbeliséggel kapcsolatos bizonyos képességekre és készségekre is szükség volt. Ezért az intézményesített szerzetesrendek megjelenésétől fogva kialakultak a szerzetesnői pályára készülők oktatásának keretei. Néhányan közülük már zárdába lépésükkor rendelkeztek alapvető műveltséggel, akik pedig gyermekként kerültek oda, ott tanultak meg írni-olvasni és imádkozni. A kolostorokban elsajátított tudás minősége és mennyisége azonban rendszerként változatos képet mutatott.

A ciszterciák rendházaiban például az apácajelöltek számára kötelező volt az egyéves noviciátus, ezt pedig akár több esztendeig tartó felkészítő oktatás is megelőzhette. A tanítás célja a szerzetesnői élethez szükséges ismeretek és készségek átadása volt. A tanítványokat egy „iskolamesternő” gondjaira bízta, de rajta kívül még több novícia és szerzetesnő foglalkozhatott velük. Így például egyikük, az „énektanárnő” (cantatrix) a többnyire igen nehéz liturgikus énekeket oktatta nekik.¹⁴

A legtöbb apáca azonban nem rendelkezett magas szintű latin nyelvtudással. Az imákat és a vallásos irodalom egyes részeit hallás után memorizálták. A leggyakrabban alkalmazott tanítási-tanulási módszer tehát az emlékezetbe-vésést szolgáló gyakori ismételtetés volt. A latin nyelvű imákon és himnuszokon kívül a legtöbb zárdában az apácák a Szentírás bizonyos fejezeteit, az egyházatyák írásait, a szentek és a szerzetesrendek alapítóinak az életrajzát, valamint rendjük lefordított reguláját olvasták és tanulmányozták az erre kijelölt napszakokban. A fiatal novíciák az étkezések alatt általában a lélek épülését szolgáló latin nyelvű művekből olvastak fel részleteket társaiknak. Jó alkalom volt ez a folyékony és kifejező hangos olvasás gyakorlására. Az egyik idősebb nővér feladata volt, hogy figyelemmel kísérelje a felolvasást és javítsa a hibákat.

Az elemi oktatással párhuzamosan folyt az apácajelöltek céltudatos nevelése. A lélek, a személyiség formálá-

---

¹⁴ Kleinau, Elke és Opitz, Claudia (Hrsg, 1996): Geschichte der Mädchen und Frauenbildung. Campus Verlag, Frankfurt, I. kötet, 68.

sát, a karakter fejlesztését fontosabbnak tartották a tudás átadásánál és az intellektuális képességek kialakításánál. A kolostori nevelés legfőbb célja az alázat, az engedelmesség kialakítása, a szűzies szemérmesség megőrzése volt. A vallásos hitélet keretei között való önmegvalósítást aszkezis, meditatív gyakorlatok révén segítették. A világi élet forгатagából visszavonulva a befelé forduló, lelki önvizsgálaton alapuló belső megújulást választották. Az aktív életen („vita activa”) így lett úrrá az ő esetükben a lelki értékeket előnyben részesítő szemlélődő életmód („vita contemplativa”).

A szerzetesnői erények kialakításának bevált eszköze volt emellett a közös imákon, istentiszteleteken való részvétel, és kolostor hétköznapi életébe való beilleszkedés tudatos segítése a helyes magatartásformák kialakításával. Az apácaélethez szükséges személyiség-tulajdonságokat mint követelményeket az egyes apácarendek szabályzataiban is lefektették. A leendő szerzetesnők szellemi-intellektuális képzésének szükségességéről azonban nem szólnak ezek a regulák. Mint ahogyan arról sem ejtenek szót ezekben a szabálykönyvekben, hogy milyen fontos szerepet töltött be a szerzetesnők nevelésében a kétkezi munka. Erre azonban számos utalás található a szentek életével foglalkozó életrajzokban, a hagiográfiai irodalomban. A szövés, fonás és varrás éppúgy része volt az „opus manuale”-nak, a mindennap végzendő manuális tevékenységnek, mint a számadáskönyvek vezetése vagy a már említett kódexmásolás.

Az apácák bizonyos fokú oktatásának kívánalmát tehát nem rögzítették szabályzatokban. Ennek szükségességét azonban alig vitatta valaki. A didaktikus és mo-

ralizáló irodalomnak még azok a nőellenes szerzői sem léptek fel ez ellen, akik egyébként ellenezték a nők képzését a világi társadalomban.

A késő középkor századaiban viszont már a szerzetesnői életmódhoz szükséges alapvető követelményként jelent meg a biztos olvasástudás. A könyvnyomtatás terjedésétől, a 15. század második felétől kezdve az imádságos könyvek és a lelki épülést szolgáló vallásos irodalom egész tömege látott napvilágot. Hamarosan megjelentek a kolostorokban az anyanyelven vallásos tárgyú művek is, amelyeket a korábbi közös felolvasásokkal szemben már egyre inkább kamrácskájuk magányában olvasgattak a szerzetesnők.

A 13. századig a női kolostorok lakói között több tudós nőt találunk, akik az átlagosnál jóval magasabb műveltségre tettek szert. Némelyikük tehetsége olyan irodalmi művekben és tudományos traktátusokban öltött testet, amelyeknek színvonala vetekedett a férfiak által írt munkák értékeivel.

Helftai Gertrúd a 13. században arról az örömről írt, amellyel a grammatikai stúdiumok elvégzése után a teológia tudományával ismerkedett. *Hackeborni Mechthild* – szintén a helftai cisztercita zárda lakója – a *Szentírásra*, *Origenész*, *Szent Ágoston*, *Clairvaux-i Bernát* és *Albertus Magnus* műveire hivatkozik latin nyelvű írásaiban. Itt élt az első német nyelvű misztikus mű alkotója, *Magdeburgi Mechthild* is, akinek *Das fliessende Licht der Gottheit* („Isten áradó fénye”) című írása erőteljes hatást gyakorolt a német miszticizmusra. *Bingeni Hildegard*, aki 12. század első felében élt, kiterjedt le-

velezést folytatott világi és egyházi kortársaival. Barbarossa Frigyes, II. Henrik és a pápa tanácsadójaként is ismertté vált. Íróként verseket, életrajzokat és misztériumjátékokat alkotott, de orvosi, természettudományos és teológiai tárgyú műveket is írt. Zeneművekből álló gyűjteménye hetvennégy műből áll, egyesek szerint ő írta az első európai operát.¹⁵ Némelyik írását képekkel illusztrálta. Műveiben természettudományos ismereteit alkalmazta, írásai *Szent Ágoston*, *Boëthius*, *Sevillai Izidor*, *Bernard Silvestris*, *Arisztotelész* és *Galénosz* műveinek ismeretét tanúsítják.

A középkor virágzásának évszázadaitól kezdve már nem a kolostorok számítottak a műveltség kizárólagos fellegrárainak, ezt a szerepet fokozatosan átvették tőlük a székesegyházak, a katedrálisok iskolái. A kolostorok lakóinak világtól való elzártsága fokozódott. A korábbi évszázadokban a nagy műveltségű férfi szerzetesek esetenként még egyetemi tanulmányokat is folytattak, ettől fogva ez gyakorlat is fokozatosan háttérbe szorult.

Az apácák életében a változás nem ezen a téren következett be. Számukra az egyetemjárás sohasem volt megengedett. Életmódjuknak kezdetektől fogva szerves része volt a világtól való teljes elvonulás, rendházaik klauzúrák, a külvilág elől zárt területek voltak. A változás a szerzetesnők életében a művelődési szokások átalakulásában is tetten érhető. A női kolostorok fennmaradt könyvtárainak katalógusai árulkodtak arról, hogy meg-

---

¹⁵Miles, Rosalinde (2000): *Az idő leányai*. Balassi Kiadó, Budapest, 151.

szaporodott az imakönyvek, misszálék, breviáriumok, szentek életrajzai és egyéb liturgikus művek száma a magasabb szintű teológiai szakkönyvek rovására. Ez a változás arra utal, hogy apácák a késői középkorra már egyre kevésbé részesültek magasabb szintű tudományos képzésben, és így egyre kevesebben foglalkoztak közülük rendszeres intellektuális tevékenységgel. Életükben ekkor már jóval nagyobb szerepet játszott a lelkigyakorlat, a meditáció és kontempláció, mint korábban a teológia tanulmányozása.

Új jelenség volt a szerzetesnők életében az anyanyelven írt művek olvasása és másolása. *Ráskai Lea* 1510-ben a Nyulak szigetén – a mai Margit szigeten – álló apácakolostorban másolta le a Margit-legenda szövegét: „Ezen időben kezdte Szent Margit tanólni abcét, Ave Mariat és kevés időnek utánna igen jól kezdte tanólni és énekelni az egyéb kisded lejárnyokkal...”¹⁶

A 13. századtól kezdve tehát az apácák már egyre kisebb számban tettek szert magasabb szaktudományos műveltségre. E tekintetben korábbi kiváltságos helyzetük megszűnt, és a világi nőkhöz hasonló nehézségekkel kellett megküzdeniük. Mindazonáltal kis számban ezután is akadtak még olyanok, akik továbbra is tanulhattak, és így a körükben szokásosnál szélesebb körű tudással rendelkeztek. Közülük néhányan misztikusok és szentek lettek, írásaik mind a mai napig fennmaradtak.

---

¹⁶Mészáros István (1981): Az iskolaügy története Magyarországon 996–1777 között. Akadémiai Kiadó, Budapest, 76.

Tehetségük és műveltségük ellenére a tudós apácák továbbra sem juthattak be a felsőbb fokú képzés intézményeibe, így az univerzitások keretei között már nem gyarapíthatták az érett középkori kultúra legfőbb értékeit képviselő szaktudományokat: a skolasztikus filozófiát, a teológiát, a jogot és a kibontakozó természettudományokat. Műveiknek hatása leginkább a középkori misztika irodalmában érzékelhető.

4.3. A nemesi származású lányok nevelése

A nőnevelés témájával foglalkozó középkori szerzők többsége általában támogatta, hogy a *nemesi származású nők* bizonyos fokú oktatásban részesüljenek. Egyesek közülük úgy vélték, elég a lányokat az olvasásra megtanítani ahhoz, hogy a hit alapvető tanaival megismerkedhessenek és a lelki épülést szolgáló vallásos tárgyú műveket olvasgathassák. Kevesen voltak olyanok, mint *Durand de Champagne*, *Navarre-i Johanna*, IV. *Fülöp* feleségének gyóntatója, aki kijelentette, hogy a nemes nők magasabb szintű oktatása szükséges, mivel az „felemel, vigasztal és az öröm forrása.” A nők nevelésének esküdt ellensége volt például *Navarre-i Fülöp*, aki a szűzies erények megőrzése érdekében tiltotta a nők elemi oktatását is. Szerinte az olvasó nő leveleket kaphat szeretőitől, ha pedig írni is tud, akkor válaszolhat is rájuk, szégyent hozva ezzel családjára.¹⁷

---

¹⁷Lásd: Shahaar (1990)

A nemesi származású nők tanítását az is indokolta, hogy felkészülhessenek bizonyos rájuk váró szerepek betöltésére. Az írás-olvasás készségének elsajátítása például azért lehetett később hasznos, mert így szükség esetén megfelelően tudják intézni az irányításuk alá kerülő hűbértulajdonok ügyeit.

Az élet megkövetelte, hogy az előkelő származású leánykák tanulmányai ne korlátozódjanak az írás-olvasásra: egy sor gyakorlati készségre is szert kellett tenniük. Rájuk várt ugyanis a *feudális udvarház*, a gazdaság vezetésének feladata. A nem ritkán már 12 esztendőskorukban férjhez adott nemesi leányoknak erre is fel kellett készülniük. A gazdaság vezetése ugyanis a középkorban általában a nemesasszony feladata volt, míg férje a katonáival, fegyvereivel és lovaival bíbelődött. A vár úrnőjének munkája nem volt könnyű, a tipikus középkori háztartásba ugyanis többnyire több tucat, gyakran akár száz ember is beletartozhatott. Rokonok, szolgálók, védenecsek, papok – mindannyit etetni és öltöztetni kellett, ez volt a feudális várúrnő kötelessége.

A hűbéri kor nemesi udvarháza vagy a lovagvár általában *önellátó gazdaság* volt: mindent maguknak kellett előállítaniuk, amire szükség volt. A nemesasszonynak tehát a gazdálkodással, a pénzügyekkel kapcsolatos praktikus ismeretekre kellett szert tennie. Megfontoltnak, bölcsnek, törvénytudónak kellett lennie, hiszen férje távollétében ő töltötte be a döntőbíró szerepét is. Valamelyest a harcászathoz is értenie kellett, hogy egy váratlan támadás

esetén irányítani tudja a vár védelmét. A betegápolás, az orvoslás is a feladatai közé tartozott.¹⁸

Mindezekon túl énekelni, táncolni, franciául beszélgetni tanultak, hogy majdani életükben ezzel is fényt vigyenek a hétköznapi egyhangúságába, s vendégjárás-kor, ünnepnapokon úgy tudjanak viselkedni, ahogyan azt illem szabályai megkövetelték tőlük.

Figyelemre méltó, hogy a nemesi származású nők egyéb teendőik mellett mégis jócskán szakítottak időt olvasásra, művelődésre. Egyes szerzők véleménye szerint egészen a 13. századig több nő, mint férfi szentelte idejét imádságoskönyvek és különféle lovagi történetek olvasására.¹⁹ Mindazonáltal a nők számára korábban nyitott magasabb szintű tudáshoz vezető művelődési lehetőségek a 13. századtól kezdve fokozatosan beszűkültek. A helyzet romlása paradox módon az egyetemek megalakításával párhuzamosan ment végbe. Az egyetemi tanulmányokba való bekapcsolódás ugyanis már bizonyos szervezett, sőt intézményesült előzetes oktatásban való részvételt igényelt. Az ilyen magasabb műveltséget nyújtó, latin nyelven oktató középfokú iskolákba azonban többnyire csak a fiúk járhattak. A lányok oktatása a nem intézményesült nevelés keretei között maradt meg, és alapjában véve a házas erények kialakítására, a szövésre, fonásra és más, a „női nemhez illő” gyakorlati tevékenységformák tanítására korlátozódott.

---

¹⁸Pukánszky Béla – Németh András (1996): Neveléstörténet. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 102–103.

¹⁹Lásd: Shahaar (1990)

Az egyetemeken oktatott – és nők számára tilalmas – szaktudományok helyett a szebbik nem számára a szépirodalom nyújthatott bizonyos fokú kárpótlást. Például Dante olvasóinak körébe szép számmal tartoztak nemesi származású asszonyok. A irodalom iránt fogékony nők a későbbi korokban is gyakran pártfogoltak írókat és költőket: trubadúrokat, Minnesängereket éppúgy, mint a moralizáló, tanító célzatú művek vagy a lelki épülést szolgáló egyházi kegyes irodalom művelőit. Az írókat, költőket patronáló nemes nők a virágzó középkor évszázadaiban egy olyan gyakorlatot alakítottak ki, amely majd a 18–19. század nagyvilági hölgyeinek irodalmi szalonjaiban teljesebbik meg. A művelt felsőbb osztálybeli nők ilyen irányú kultúra-támogató tevékenysége egyfajta kárpótlásként is értelmezhető, amelyet a szabadságuktól való megfosztottság egyfajta „ellentételezéseként” engedhetek meg maguknak cserébe.

* * *

4.4. Leánynevelés a városokban

A 12–13. században kialakuló és megerősödő középkori *városokban* már létrejöttek olyan világi iskolák, ahol a lányok is részesülhettek elemi képzésben. A flandriai városok kereskedői már egyre határozottabban igényelték, hogy gyermekeiket (köztük a lányokat is) írni, olvasni, számolni taníttassák. Így szükségessé vált anyanyelven oktató, városi fenntartású világi iskolák létesítése az egyházi fennhatóság alatt álló, s alapvetően latin nyelvű képzést nyújtó plébániai iskolák mellett.

A lányok intézményes oktatása azonban csupán a vagyonosabb polgárok gyermekeire (esetleg a kézművesek vagy kiskereskedők leányaira) korlátozódott. Az alacsonyabb osztálybeli lányok és fiúk számára nem volt elérhető ez a privilégium. Az iskolákban gyakran előfordult, hogy együtt tanították mindkét nembeli gyermekeket, de arra is volt példa, hogy a leányokkal az iskolamester felesége foglalkozott, míg férje a fiúkat tanította. Az együtt tanítás a középkorban nem pedagógiai célból szervezett „koedukáció” volt – mint majd a huszadik században –, hanem szükségből adódó kényszer. Párizsban „kisiskoláknak” nevezték a lányokat és fiúkat vegyesen tanító, anyanyelvű oktatást nyújtó intézményeket. A fennmaradt források szerint 1357-ben bocsátottak ki ugyanitt először rendeletet, amely kimondja, hogy a nemeket elkülönítve kell tanítani. A párizsi adófizetők 13. század végéről származó jegyzékei már tanítónőket is említnek, akiknek száma 20 körül mozgott.

Franciaországban, a 13–14. század fordulóján már születtek olyan reformelképzelések, amelyek a nők számára a magasabb műveltség megszerzését is előirányozták. *Pierre Dubois* (kb. 1250 – kb. 1320) királyi jogász és politikai publicista közzétett egy tervezetet „A Szentföld visszahódítása” (*De recuperatione terrae sanctae*) címmel. Az általa kidolgozott oktatási reformtervezet arra a gondolatra épül, hogy Franciaország a közoktatás fejlesztése révén nyerheti vissza vezető szerepét az európai és keleti (elsősorban bizánci) hatalmi törekvésekkel szemben. Az internátusokban (bentlakásos iskolákban) folyó és 4 éves-től 18 éves korig tartó rendszeres oktatásban fiúk és lányok egyaránt részesülnének. A lányoknak éppen olyan

alaposan el kellene sajátítaniuk a latin nyelven kívül egy másik idegen nyelvet, mint a fiúknak. A reformtervezet szerzője fontosnak tartotta a természettudományos – elsősorban az orvoslással és gyógyszerészettel kapcsolatos – magasabb szintű ismeretek oktatását is.²⁰ A merész elképzelés – mint olyan sok hozzá hasonló – nem valósult meg, ötlet maradt csupán.

A városi polgárcsaládokból származó leányok férjhezmenetelük után már az alapvető ismereteknek, az írás-olvasás-számolás készségének is jó hasznát vették. Ha például kereskedők vették el őket feleségül, akkor gyakran kellett helyettesíteniük az üzletben gyakran úton levő férjüket. Az is előfordult, hogy a hazaküldött árut nekik kellett értékesíteniük vagy új rendelést feladniuk. Sokszor jártak el férjük nevében különféle hivatalos ügyekben.

A hatodik-hetedik életévvel kezdődő elemi iskolai oktatás fiúk esetében általában 13–14 éves korban fejeződött be, de a lányokat többnyire csak 10 esztendőskorukig taníttatták. Az elemi készségek tanulásában való előrehaladást a szülők figyelemmel kísérték. Különösen az édesanyák segítettek sokat lányaiknak és fiaiknak az olvasás és az írás elsajátításában. A fogalmazáskészség fejlesztésének közkedvelt eszköze volt a levelek íratása. Több olyan levél maradt fenn, amelyeket gyermekek írtak távol levő apjuknak. Szövegükből többnyire az édesanya kifejezésmódjára, stílusra ismerhetünk, s olyanok is akadtak, amelyeket már a segítőkész anyák fejeztek be.

---

²⁰ Uitz, Erika (2003): Die Frau im Mittelalter. Tosa Verlag, Wien, 97.

A lányok oktatása nem minden városban fejeződött be az elemi szintű képzéssel. Brüsszelben például az 1320-ban kiadott iskolaszabályzat lehetővé tette a szülőknek, hogy fiaikkal együtt leányaikat is magasabb szintű, latin tannyelvű képzésben részesíthessék. A lányok oktatásával foglalkozó tanítónőkkel szemben már a középkorban is megfogalmaztak bizonyos követelményeket. Az 1491-es bambergi iskolaszabályzat az alkalmazás előfeltételeként szabta meg az írás-olvasás-ének-lés képességét, a vallási tanok ismeretét és az erkölcsös életmódot.

A tehetős polgárok leányai olykor a zárdák iskoláiban tanultak, még akkor is, ha nem akartak belépni a rendbe. Az itáliai városokban széles körben elterjedtek az ilyen zárdaiskolák. Az is előfordult, hogy a gazdag családból származó lányt férfi vagy női házitanító oktatta. A zárdákban folyó oktatás és a magánnevelő által nyújtott képzés természetesen nem szükségszerűen korlátozódott az elemi szintre. A leányok java része – mint például a tudós *Heloïse*, *Peter Abélard* (1079–1142) híres francia teológus tanítványa, majd titkolt felesége – csak így tehetett szert magasabb színvonalú képzettségre.

Felsőbb polgári körökben a nők gyakran maguk is birtokoltak könyveket. Ez azonban még nem jelenti feltétlenül azt, hogy olvasták is azokat. A könyv ugyanis értékes vagyontárgynak számított, amelyeket a polgárok tételesen felsoroltak végrendeletükben.

A középkori egyetemek kapui zárva maradtak a nők előtt. A férfihallgatók jelentékeny hányada a városi polgárok és kismemesek köréből verbuválódott, ezért a fér-

fiak és nők közötti iskolázottság szintkülönbsége rohamosan nőtt.²¹

A leánygyermek rendszeres iskolai oktatása a középkorban is – éppúgy, mint a történelem más korszakaiban – voltaképpen csak kiegészítésként szolgált. A társadalomba való beillesztés (a szocializáció) elsődleges célja a tradicionális háziasszonyi és édesanyai szerepre való felkészítés maradt évezredekken keresztül.

* * *

A késő középkorban igen sok nő élt a városokban, egyes történészek véleménye szerint számuk meghaladta a férfiakét.²² Közöttük kismesek feleségei, polgárasszonyok, vidékről beköltöző parasztlányok, akik szolgálnak álltak vagy céhekbe kerültek.

Különleges helyzetben voltak a városi nők között a *beginák*, akik az 1200-as évek elején bukkant fel Belgiumban, de tagjai hamarosan megjelentek a holland, francia és német városokban is. Ez a népi jámbor hitélet gyökereire visszavezethető női vallásos mozgalom elsősorban azért keletkezett, mert a korabeli szerzetesrendek nem vették fel tagjaik közé a nyomorúságos anyagi körülmények között élő nőket. A *beginák* tehát nem tettek szerzetes fogadalmat, többnyire városi közösségekben (ún. „*beginá*

---

²¹ Lásd: Shahaar (1990)

²² Ezt a teóriát első ízben Karl Bücher német történész fogalmazta meg 1910-ben megjelent művében: *Die Frauenfrage im Mittelalter* (Nőkérdés a középkorban).

udvarokban” „begina házakban”²³⁾ vagy önállóan éltek. A vallásos önvizsgálat és kontempláció mellett kemény munkát végeztek: többnyire varrásból, csipkeverésből és egyéb kézimunkák készítéséből tartották el magukat. Céljuk az egyszerű, vallásos kegyesség alapjain nyugvó hétköznapi élet feltételeinek megteremtése volt. Szívesen segítettek bajba került nőtársaikon, jótékony cselekedeteik közismertté váltak az idők folyamán. Betegápolással is foglalkoztak. Segítőkészségük hamarosan rendszeressé váló leánynevelő tevékenységben is testet öltött: egyes városokban elemi oktatást is végeztek. Ennek tartalma a vallásos ismeretekre, a kézimunkára és az írás-olvasás tanítására terjedt ki.

A begina-mozgalom elterjedése jelentősen változtatott a középkori nők megítélésén. Az önfenntartásért vívott küzdelmük mellett vallásos jámborságukból fakadó jótékonykodásuk hozzájárult ahhoz, hogy hamarosan kiérdemelték kortársaik megbecsülését. Leánynevelő munkájukkal pedig az évszázadokkal később kialakuló női tanítórendek tagjainak is példát mutattak.

* * *

Az alacsonyabb sorból származó nők a középkortól kezdve a városi munkaerő igen jelentős részét képezték, a termelésben és a kereskedelemben helyenként nagyobb szerephez jutottak, mint a férfiak. A kézműves céhek egy része nyitva állt a nők előtt is, de a céhtagok leányai

---

²³⁾ A begina-közösségek házai a nyugat európai városokban általában – mint például Leuvenben – építészetiileg is jellegzetes, elkülönített egységet alkottak.

előnyt élveztek. Augsburgban már 1276-ban törvény engedte meg, hogy a lányok éppúgy, mint a fiúk kézműves mesterséget tanuljanak. Egy 14. századból származó londoni felhívás szerint mindkét nembeli fiatalokat kerestek felvételre a céhekbe.

A tradíciók szerint a céhes képzés menetének elméletben a lányoknál is hasonlóan kellett volna alakulnia, mint a fiúknál, akik kamaszkorukban tanoncnak álltak, mintegy tíz évvel később segéd vált belőlük, ezután vándorútra keltek, külhoni mestereknél tanultak, majd hazatérésük után letelepedtek és megnyitották saját üzletüket. Ez a tanulási folyamat viszont feltételezte a szabad vándorláshoz való jogot, ami a nők esetében nem volt magától értetődő. A céhekben dolgozó kézműves nők szabadságát a házasság, a gyermekszülés és -nevelés is korlátozta. Így a női kézműves képzés gyakorlata többnyire eltért a férfiakétól. Az európai városokban egyes szakmáknál – mint például a gyapjú- és selyemszövők, posztó-, fátýol és kendőkészítők esetében – nők is lehettek tanoncok. Képzésük azonban nem követte a férfiak céhes képzésének menetét, hanem városonként eltérő képet mutatott. A gyakorlatban a kézművessé válás az egyre bonyolultabb munkaműveletek elvégzésének és a mesterfogások elsajátításának folyamatát jelentette. Egyes városokban a nők önálló, díjat fizető céhtagokká válhattak, másutt csak bedolgozó családtagként kötődhetek a céhhez. Ha a céhen kívül házasodtak, általában nem dolgozhattak ott tovább.

5. HUMANISTA NŐNEVELÉSI PROGRAMOK ÉS A REFORMÁCIÓ NŐKÉPE

5.1. Feltre és Bruni

Téved, aki azt hiszi, hogy a reneszánsz kor főúri magánnevelésében vezető motívumként megjelenő olyan új értékek, mint például az emberi egyéniség tisztelete döntően befolyásolták volna a 14–16. század nőképét. Nem alakult ki egyenlőség férfi és nő között.²⁴ (A 16. század elején egyetlen – képzeletbeli – országban, *Morus Tamás* Utópiájában részesültek a fiúk és lányok egyforma nevelésben és oktatásban.) A nők nevelésének gyakorlata általában véve még sokáig nem változott meg gyökeresen a középkor korábbi évszázadaihoz képest. A kizárólag leányok számára szervezett első iskolát a 16. század elején nyitották meg Alcalában. Ezt követte az orsolyiták 1574-ben alapított avignoni tanintézete. A nők rendszeres családon kívüli nevelésével-oktatásával foglalkozó intézetek majd csak a 17. században terjednek el.

Ugyanakkor az is tény, hogy a főúri származású fiúk nevelésével kapcsolatos új humanista eszmék is csak töredékesen és többszörösen megszűrve – például a refor-

---

²⁴ Jean Delumeau könyvében Jacob Burckhardt, a reneszánsz-kutatás klasszikusának véleményével vitatkozva állítja ezt. Delumeau, 1997, 334.

máció hitéleti reformjaihoz kötődve – csordogáltak le az alsóbb néposztályok nevelési gyakorlatáig.

Kivételek természetesen voltak a gyakorlati iskolapedagógia hétköznapjaiban éppúgy, mint az egyre gyarapodó számú, magánnevelőknek szánt nevelési útmutatók tartalmában. Az előző csoportba tartozott *Vittorino da Feltre* (eredetileg: *Ramboldini*, 1378–1446), aki 1426-ban kapott magánnevelői meghívást *Gianfrancesco Gonzaga* a mantovai örgróftól, majd a palota egyik szárnyában magániskolát alapíthatott „*casa giocosa*” (vidámság háza) néven. Az itt tanuló gyerekek – fiúk és lányok egyaránt, közöttük a fejedelem leánya, *Cecilia!* – a humanizmus teljesség-eszményének megfelelő nevelésben, oktatásban részesültek.

A főúri körökből származó lányok nevelési programját összeállító humanisták tervezetei minden esetben az egyes konkrét személy nevelésének-oktatásának jobbítását szolgálták, és nem tekinthetjük őket az egész korszakra nézve kiindulási alapnak a nőnevelés színvonalának megítélésekor. Ezzel együtt is figyelemre méltók ezek a plánumok, mert többnyire a humanista nevelés fiúkra vonatkoztatott alapelveiből indulnak ki. Érdekes tantervet készített 1405-ben *Leonardo Bruni* (1369–1444) pápai kancellár, aki egy levél keretei között fogalmazta meg nevelési programját *Battista Malatesta* herceg leánya számára (*De studiis et litteris*). A természettudományokat nem vette be a leány képzésének programjába, az irodalmi művek sokaságát annál inkább. A Biblia mellett javasolta az antik filozófusok, középkori egyházatyák és más jeles szerzők műveinek tanulmányozását (köztük szerepel Démokritosz, Platón, Arisztotelész, Boethius,

Augustinus és Jeromos). Fontosnak tartotta a történelem oktatását azért, hogy az ifjú leány előtt az elmúlt korok erényes férfi és női hősei követendő példaként állhassanak. A költészettel való foglalkozást azért tanácsolta, mert az fejleszti nyelvi kifejezőképességet. A nők retorikai képzését viszont fölöslegesnek tartotta Bruni.²⁵

* * *

5.2. Erasmus

Rotterdami Erasmus (1469–1536) számos értekezésében foglalkozott a nevelés kérdéseivel, de kifejezetten a lányok neveléséről nem írt. Pedig életrajzából tudjuk, hogy nagyra becsülte a művelt nőket, mindenekelőtt angol barátja, *Morus Tamás* (1478–1535) lányait.²⁶ A korszak magasan iskolázott, klasszikus műveltséggel rendelkező leányainak sorából is kiemelkedett ez a három lány, közülük is a legtehetségesebb: *Margaret*.²⁷ Minden valószínűség szerint Erasmus is tanította. Margaret fordította le Erasmus *Precatio dominica* (Az Úr imája) című művét *Treatise on the Pater Noster* (Értekezés a Miatyánkról) címmel. Értekezését, amely a *The Four Last Things* (A négy

---

²⁵Fietze, Katharina (1996): Frauenbildungskonzepte im renaissance-Humanismus. In: Opitz, Claudia: Erziehung und Bildung in Frauenklöstern des hohen und späten Mittelalters. In: Kleinau, Elke - Opitz, Claudia (Hrsg. 1996): Geschichte der Mädchen und Frauenbildung. Campus Verlag, Frankfurt, Band I. 123.

²⁶Lásd: Fietze (1996): 125.

²⁷A későbbi Margaret Roper, akit az angol irodalomtörténet klasszikus művek fordítójaként is ismer.

utolsó dolog)²⁸ címet viselte, Morus többre tartotta e témáról írott saját művénel. Margaret férjhezmenetele után – egy ügyvédhez, William Roperhez ment feleségül – saját három leányát is rendszeres oktatásban részesítette.²⁹

Talán éppen Margaret volt a mintája annak a nőalaknak, aki Erasmus *Colloquia familiara* (Nyájas beszélgetések) című dialógus-gyűjteményének egyik darabjában szerepel. A párbeszéd címe: „Az apát úr és a művelt asszony”, szereplői *Antroni*³⁰ és *Magdalia*. A szatirikus hangvételű párbeszéd szerepeit Erasmus éppen fordítva osztja ki, mint ahogyan azt a tradíciók ismeretében várnánk: az apát úr az „édes élet” megtestesítője, aki nem győz csodálkozni, amikor a művelt úrhölgy házában latin és görög nyelvű könyvekkel teli polcot talál:

„ANTRONIUS: Miféle bútordarabot látok itt?

MAGDALIA: Nem szép?

ANTRONIUS: Nem tudom, szép-e; annyi bizonyos, lánynak és asszonynak nem válik díszére.

MAGDALIA: Miért?

ANTRONIUS: Mert tele van könyvvel.

---

²⁸ A halál, a végítélet, a menny és a pokol.

²⁹ Tucker, M. J.(1998): A gyermek mint kezdet és vég. In: Vajda Zsuzsanna – Pukánszky Béla (1998, szerk.): A gyermekkor története. Szöveggyűjtemény. Eötvös József Könyvkiadó, Budapest, 224.

³⁰ Antrón thesszáliai város környékén a hagyomány szerint egykor különösen hatalmas testű vadzamarak éltek. Róluk nevezték el a testileg robusztus, de szellemileg visszamaradt, bárgyú embert Antroniussnak.

MAGDALIA: Olyan öreg vagy, azután apát és udvari ember, és még sohasem láttál könyvet előkelő hölgyek lakosztályában?

ANTRONIUS: Láttam, de francia nyelvűeket, itt pedig görög és latin könyveket látok.

MAGDALIA: Hát talán csak a francia könyvekből tanulhatni bölcsességet?

ANTRONIUS: De mégis ezek illenek az előkelő hölgyek kezébe, hogy unalmukban szórakoztassák őket.

MAGDALIA: Talán csak az előkelő hölgyeknek szabad művelődniük és kellemesen élniük?

ANTRONIUS: Helytelenül kapcsolod össze a művelődést és a kellemes életet: művelődni nem asszonynak való, kellemesen élni pedig az előkelő hölgyek szoktak.

MAGDALIA: Hát nem mindenki szeret kellemesen élni?

ANTRONIUS: Azt gondolom, igen.

MAGDALIA: De hát hogy élhet kellemesen, aki nem él helyesen?

ANTRONIUS: Éppen ellenkezőleg: hogyan élhet kellemesen, aki helyesen él?

MAGDALIA: Te azt helyesled tehát, ha valaki helytelenül él ugyan, de kellemesen?

ANTRONIUS: Úgy gondolom, azok élnek helyesen, akik kellemesen élnek.

MAGDALIA: Honnan származik ez a bizonyos kellemesség? Külső dolgokból vagy pedig a lélekből?

ANTRONIUS: Külső dolgokból.

MAGDALIA: Bizony éles eszű apát vagy, de tompa agyú filozófus! Mondd, milyen dolgok alapján ítéled meg a kellemességet?

ANTRONIUS: Alvás, evés szempontjából, azt tehetem-e, ami jólesik, van-e pénzem, magas rangom.

MAGDALIA: Ha Isten mindezekhez még bölcsességet is adna, nem élnél kellemesen?

ANTRONIUS: Mit értesz bölcsességen?

MAGDALIA: Azt, ha megérti valaki, hogy az ember csak szellemi javak birtokában lehet boldog. Gazdagság, magas rang, nemesi származás senkit nem tesz sem boldogabbá, sem jobbá.”³¹

A párbeszéd során kiderül, hogy az apát nemcsak a nők művelődését – mindenekelőtt a klasszikus nyelvek tanulását – ellenzi, hanem a művelődést *általában*. Az élet legfontosabb dolgai számára az evés, alvás, a pénz és a rang. Amikor a nála jóval műveltebb beszélgetőtársával szemben már nem talál érveket, akkor a régi „jól bevált” nőellenes közhelyekhez folyamodik. („Az orsó és a guzsaly az asszony fegyvere...” vagy: „a könyvektől elvesztik az asszonyok az eszüket, mikor amúgy sincs nekik sok belőle...” illetve: „a bölcs asszony kétszeresen ostoba...” stb.)

Az olvasó számára nyilvánvalóvá válik, amit Erasmus nem fogalmaz meg nyíltan, de a finom humor eszközével egyértelművé tesz: Magdalia a beszélgetés során a józan észérvek és a retorika eszközével egyaránt diadalmaskodik bornírt ellenlábasa felett. Annak ellenére, hogy a németalföldi bölcs e művében nem érvel hosszasan a

---

³¹ Erasmus: Beszélgetések. Colloquia familiara, 1522-1533. <http://www.mek.iif.hu/porta/szint/human/szepirod/kulfoldi/erasmus/beszel/beszel.htm>

nőnevelés szükségessége mellett, álláspontja ebből a művéből is világossá válik: *nagyra becsüli* a művelt nőket.

A németalföldi humanista röviden érinti a nőnevelés szükségességét „A keresztény házasság” (De matrimonio christiano)³² című értekezésében is. Kifejti, hogy a tudományok elsajátítása a legjobb eszköz „a lélek egészsége” és a „szűzies erény” megőrzésére. Jobb mint a kézimunka, mert az az értelmet tennivaló nélkül hagyja. Az erkölcsösség pedig akkor nyugszik a legbiztosabb alapokon, ha megfontolt észérvek támasztják alá. Ezért van szükség Erasmus szerint a lányok *tudományos képzésére*.³³ Ez a motívum: az értelmi nevelés, a szellemi képzés bűnöktől óvó, erkölcsöket erősítő hatása később még többször felbukkan a nőneveléssel foglalkozó irodalomban.

* * *

5.3. Vives

A reneszánsz humanistái közül *Juan Luis Vives* (1492–1540) foglalkozott legalaposabban és legnagyobb terjedelemben a nőnevelés kérdéseivel. Angliai tartózkodása alatt, 1523-ban címmel írta meg művét a kor egyik legműveltebb asszonya *Aragóniai Katalin, VIII. Henrik* felesége számára azzal a céllal, hogy gyakorlati tanácsokat

---

³² A traktátus elsőször 1650-ben jelent meg nyomtatásban.

³³ Lásd: Brokman-Nooren, Christiane (1992): *Weibliche Bildung im 18. Jahrhundert*. Universität Oldenburg, 26. <http://docserv.ubi.uni-oldenburg.de/publikationen/bisverlag/browei94/browei94.html>

adjon leánya, *Mária* hercegnő neveléséhez. „*A keresztény nő nevelése*” (De institutione femininae christianae) című leánynevelési tanácsadó könyv rendkívül népszerű lett a 16. század folyamán: számos nyelvre lefordították, harminchat kiadásban jelent meg Angliában és a kontinensen. Hamarosan széles körben ismertté vált, és jelentősen gyarapította szerzőjének hírnevét.

Vives leánynevelési elveit – elődeihez hasonlóan – erősen befolyásolta az az *Arisztotelész*től származó és a középkorban *Aquinói Tamás* által terjesztett felfogás a női nem gyöngeségéről, esendőségéről, bűnre való fogékonyságáról: „... minthogy a leányt nem annyira tudósnak, mint inkább szűziesnek és erkölcsösnek akarjuk tudni, a szülők egész gondjának arra kell irányulnia, hogy a gyermek lényéhez semmi bűnös és rút dolog nem férközzék...”³⁴ Ebből már látható, hogy a spanyol humanista szerint mi a nőnevelés legfőbb célja: a lányokat nem klasszikus műveltséggel kell felvértezni – mint a fiúkat –, hanem jövőendő élethivatásukra, a feleség-szerepre kell felkészíteni őket.

Vives *Szent Jeromos* szigorú nőnevelési programjában találja meg saját nevelési elveinek előképét. Többször és szívesen idézi az egyházatyát saját nézeteinek igazolására. Felfogása is hasonló Jeromoséhoz, aki szerint az ideális nőnevelést a zárda magányára való lelki felkészülés. Vives eszményképe is az a leány, aki Jézus menyaszszonyaként vagy Szűz Mária követőjeként óhajtja leélni életét.

---

³⁴ Vives, Juan Luis (1935): Válogatott neveléstudományi művei. Kézdivásárhely, 225.

A szűzies és erkölcsös életmód viszont megköveteli a szinte gyanakvásig aggályos felügyeletet a leánykák nevelésében. A leány „semmit se halljon, semmiről se tanuljon meg beszélni, csupán arról, a mi az istenfélelemre vonatkozik” – idézi Hieronymust.³⁵ A lányoknak a spanyol humanista szerint gyermekkoruktól fogva szigorú felügyelet alatt kell élniük. Nem szabad magukra hagyni őket még játék közben sem. Attól pedig Isten mentsen, hogy az ilyen „játékokban és szellemi időtöltésekben” fiúgyermek is részt vegyen, mivel hogy „a leánykának nem szabad hozzászoknia, hogy a másik nemhez tartozó személyekben gyönyörködjék.”³⁶

A leány gondos nevelése tehát a fiúktól teljesen elkülönítve történjen, s később se törekedjenek a férfiakkal egyenrangú társadalmi szerep betöltésére. („Mert nem illik, hogy a nő az iskolák élén álljon, vagy hogy a férfiak között tevékenykedjék vagy beszéljen.”³⁷)

A nevelésben elkövethető legnagyobb hibák egyike a túlságosan engedékeny, elnéző magatartás. A korszak nevelési kézikönyveinek szerzői a szigorú fegyelmet a fiúk esetében is elengedhetetlennek tartják, de Vives a lányokat még ennél is következetesebb felügyelet alatt akarja tartani. A következő sorokból a középkori skolasztika elementáris nőgyűlöletének hatása sejlik elő, amely a bűnre csábító Éva esendőségével okolja a világ bajainak többségét: „A nőt ... csak a félelem tartja féken. He ez hiányzik, akkor a természeti ösztönöknek féket ereszt; ha a

---

³⁵ Jeromost idézi Vives (1935): 238.

³⁶ Vives (1935): 225.

³⁷ Vives (1935): 237.

mélységbe vivő útra téved, oda belebukik és onnan szép szerével nem szabadul, hacsak szellemi tehetségénél és természeténél fogva azok közé nem tartozik, akik csak kevés számmal vannak.”³⁸ Vives mizogin³⁹ nőképét csak mérsékelten árnyalja az a tény, hogy elismeri: léteznek olyan asszonyok, akik magas szintű műveltséggel és ki-kezdhetetlen erkölcsiséggel egyaránt rendelkeznek. Az ideál számára – akárcsak Erasmus esetében – Morus Tamás Margaret nevű leánya lehetett, akit lenyűgöző klasz-szikus műveltsége és közismert fordítói tehetsége miatt nagyra becsült.⁴⁰

Vives tehát látott példát arra, hogy a magas szintű mű-veltség belülről fakadó erkölcsiséggel párosul a korszak egynémely kiváló asszonyának személyiségében. Ebből adódóan – Ersmushoz hasonlóan – úgy vélte, hogy a jól megválogatott *tudás* a nők esetében az *erények őrzője* lehet. A tananyag kiválasztásával kapcsolatban megfogal-mazott előírásaiból is ez tűnik ki.

Már a leány olvasmányait is úgy kell kiválasztani, hogy erkölcsi tartalmukkal erényeinek védelmét szolgál-ják. Ne olvasson „értéktelen verseket”, „sikamlós virág-énekeket”. A tilalomlistára felkerültek a szerelmes vere-seikről is híres klasszikus költők (mindenekelőtt *Ovidius*,

---

³⁸ Vives (1935): 238. „A természeti ösztönöknek féket ereszt”, azaz: enged természetes ösztöneinek.

³⁹ Nőgyűlölő.

⁴⁰ Margaret Roper valóban nemcsak kiművelt értelme révén vált hí-ressé: bátorsága is párját ritkítja. Miután apját Morus Tamást VIII. Henrik felségsértés vádjával ártatlanul kivégeztette, és fejét a Lon-don Hídra szögeztette, Margaret – dacolva a súlyos büntetéssel – levette és hazavitte azt.

de egyebek között *Anakreón* és *Szapphó* is), a reneszánsz írók közül pedig *Boccaccio* volt szálka a szemében. Károsnak tartotta *Homérosz* és *Hésziodosz* olvasását is. A leány nyugodtan tanulmányozhatja viszont a kései antik morálfilozófusokat és a korai keresztény egyházatyákat. Legfőképpen pedig a *Szentírást* magát.

A leány otthoni nevelését bízzuk tapasztalt nevelőnőre vagy esetleg idős férfi nevelőre. Válogassuk meg jól a társaságát. A cselédek magatartását éppúgy figyelniük kell, mint a barátnőkét: nehogy cifrázkodásuk vagy pajzán beszédük ártalmára legyen a leánynak.

Társaságban a legfőbb ékessége a szemérmes hallgatás legyen. Tartsa szemét lesütve, ne szólaljon meg, csak ha kérdést intéznek hozzá. Külső megjelenésében ne törekedjen a szépségre: alakjával ne törődjék, óvakodjék mindentől, ami feltűnést kelthet.

Testi nevelésének is az erkölcsöket kell szolgálnia. Az ágya tiszta legyen, de ne túlságosan puha. Ne aludjék sokat. Tartsa távol magát a világi örömöktől, a szórakozástól. A tánc bűnös élvezet, könnyen szerelemhez vezethet, ami pedig veszélyes, „méregkeverő” szenvedély.

Mindig keressen magának valamilyen hasznos elfoglaltságot, mert „a ravasz gonosz lélek ... sohasem furakodik be könnyebben, mint a tétlenség idején ... a mi lelkünk a tevékenységre született, azért a munka által erősödik, edződik... ”.⁴¹ Vives láthatóan nem osztja Erasmus aggodalmát, aki attól tart, hogy a manuális tevékenység,

---

⁴¹ Vives (1935): 253.

a kézimunka végzése során igénybe nem vett értelem könnyebben vetemedik bűnös gondolatokra. Úgy is fogalmazhatunk, hogy a spanyol humanista jobban bízik a fizikai munka erkölcsnemesítő erejében. Ezzel a bizalmával Vives voltaképpen még Kálvin előtt megfogalmazza az egyik legfontosabb protestáns életvezérlő elv, a „fáradhatatlan hivatásgyakorlás” parancsát, amelynek éthosza később évszázadokon át befolyásolja majd a leánynevelés tartalmát.

Összegezve Vives leánynevelési programjának sajátosságait megállapíthatjuk, hogy a Mária hercegnő neveléséhez tanácsokat adó könyvében sokkal inkább tilt, mint megenged. Egy gyökereit tekintve nőellenes középkori *dogmatikus felfogásra* építi nőképét, ebből adódóan a leányok minden spontán megnyilvánulását gyanakodva figyeli. A gyermek éljen szigorú felügyelet alatt, legyen minden tekintetben kiszolgáltatva nevelőjének. Készüljön jövendő életére, amely legjobb esetben is csak a művelt, de nem tudós feleség (*uxor docta*) szerepét jelentheti majd számára. E program alapjaiba véve ugyanazokon az alapelveken nyugszik, amelyeket Szent Jeromos fejtett ki a leánynevelésről írt leveleiben – mintegy ezeregyszáz esztendővel korábban.

5.4. Reformáció és nőnevelés

A reformáció atyja, *Martin Luther* (1483–1546) nem dolgozott ki részletes koncepciót a leányok nevelésének programjáról, de a nőnevelés gyakorlati kérdéseivel több írásában foglalkozik. Ezeket a tanácsokat nagymérték-

ben befolyásolja a nőről, a férfiről, a családról alkotott felfogása.

A nőről alkotott felfogása nem egységes, inkább ambivalens. Műveinek egy része alapján úgy látszik, hogy Istentől eredően a férfival egyenrangúnak tekinti az aszszonyt, hiszen már az Ószövetségben is ez áll: „Teremté tehát az Isten az embert az ő képére... férfiúvá és aszszonnyá teremté őket.” (Mózes, 1. 27.) Az embernek ebből az Isten képmására teremtett mivoltából következik az a parancs, amit Pál apostol is ír a korinthusiakhoz írt első levelében: a házastársaknak kölcsönös tisztelettel és megbecsüléssel kell viseltetniük egymás iránt.

Noha több írásában hirdeti a férfi és nő Isten előtti egyenlőségét, és az evilági életben való egymásra utaltságát, Luther mégsem tekinti minden téren egyenrangúnak a két nemet. Felfogása szerint a nő természetlől fogva gyengébb, jellemét tekintve esendőbb, mint a férfi. Hajlamosabb az erkölcstelen magatartásra, a túlzott kíváncsiságra, a szószátyárkodásra. Ugyanakkor természete rendelkezik olyan jó tulajdonságokkal, amelyek révén – ha alárendelt szerepben is, de – nélkülözhetetlen segítője lehet férjének a hétköznapi életben éppúgy, mint a hitélet terén. Társa, aki osztozik örömeiben és bánatában egyaránt. Óvja lelkét a rá leselkedő veszélyektől, és vigasztalja, ha erre szükség van. (Barth, 1994, 179.)

Luther szerint a gyermekáldással teljessé váló házasság, a harmonikus családi élet az emberi élet egyik legfőbb célja. A nő evilági hivatása itt teljeseedik ki: azért teremtett, hogy társa legyen férjének, de leginkább azért,

hogy gyermekeket szüljön neki.⁴² A protestáns hit alapján nyugvó házasság végső célja azonban ennél is több. A szülők legszentebb kötelessége az, hogy gyermekeiknek keresztyén szellemű nevelést nyújtsanak. „A családi élet legnagyobb jótéteménye, ... hogy Isten gyümölcscsel áldja meg, és megparancsolja annak felnevelését. Ez az Isten szolgálatára végezhető legnemesebb, legdrágább alkotás a földön”⁴³

A felnövekvő nemzedékek megfelelő szellemű nevelésének biztosítása a protestantizmus egyik legfontosabb alapértéke. Ennek a letéteményese pedig a családanya. A nő szerepe itt, e ponton rendkívüli mértékben felértékelődik: a gyermekét nevelő édesanya az egész protestáns közösség jövője szempontjából kulcsfontosságú szerepre tesz szert. Ahhoz pedig, hogy e feladatát maradéktalanul és közmegelegedésre el tudja látni, a nőt megfelelő színvonalú oktatásban, képzésben kell részesíteni.

Luther ezért több írásában is megszólítja a német városok elöljáróit, és elemi képzést nyújtó leányiskolák alapítására buzdítja őket: „Isten úgy akarná, hogy minden

---

⁴² „Zum dritten ist ein Weib geschaffen, dem Mann zu einem geselligen Hulfen in allen Dingen, besondern, Kinder zu bringen.” („Harmadszor: az asszony azért teremtett, hogy mindenben segítőtársa legyen férjének, különösen a gyermekek szülésében.”) Luther, Martin (1986): Ein Sermon vom ehelichen Stand. In: Hoffmann, Franz (Hrsg.) (1986): Pädagogik und Reformation von Luther bis Paracelsus. Berlin, Volk und Wissen. 61–65.

⁴³ Luther (1986)

városban legyen egy leányiskola, ahol a kislányok minden nap egy órát az evangéliummal foglalkoznának.”⁴⁴

A német reformátor tehát megtette az első lépéseket az intézményes leányoktatás kiterjesztése érdekében. A hitújítók között ő volt az, aki a legtöbbet tette az intézményes leánynevelés és -oktatás megteremtése érdekében. (Kálvin és Zwingli nem érdeklődött a téma iránt.)

Luther hatására egyre több városi evangélikus leányiskola jött létre. Tananyagukban – az olvasás és írás tanításán túl – a zsoltárok éneklése, *Luther* kis katekizmusa és egyszerűbb bibliai történetek olvasása szerepelt. Tanítóként általában egy tisztos korú művelt és vallásos aszszonyt alkalmaztak, aki „tud tanítani, s a leánykákkal jól és okosan bánni”. A gyermekek szülei tandíjat fizettek, ez alól viszont a legszegényebbek mentesültek. Látható tehát, hogy a reformáció a nőnevelés terén is radikális változást eredményezett. Mindemellett az is tény, hogy az intézményes nőoktatás csak az elemi szintre korlátozódott, magasabb iskolákba továbbra sem járhattak lányok.

A 16. század folyamán keletkező protestáns felekezeti rendszabályok rendre Luther kívánalmait viszik tovább: a leányiskolákban mindenekelőtt a keresztyén nevelésre, jó erkölcsök kialakítására kell törekedni. Isten dicsőségét gyarapítandó olvasni és írni is tanuljanak meg a leánykák azért, hogy az anyanyelvre lefordított Szentírást más imádságos könyvekkel együtt el tudják olvasni. Az

---

⁴⁴ „Wollte Gott, eine jegliche Stadt hätte auch eine Mädchenschule, darinnen des Tages die Mägdlein eine Stunde das Evangelium hörten.” Luther (1986): 69.

iskola funkciója kibővült ebben az időszakban: a korábbi szerepe mellé, amely a klerikus utánpótlás képzésére korlátozódott, most már új feladatként a széles néptömegek elemi oktatása is társult. Fiúk mellett lányok is részesülhettek alapfokú képzésben. Ez is azt jelzi, hogy az intézményes oktatás tartalma a 16. századtól fogva – a felekezeti-vallási nevelés elsőbbségének megőrzése mellett – egyre több, a világi életben is jól használható ismerettel és készséggel bővült.

6. KATOLIKUS NŐI TANÍTÓRENDEK

6.1. Orsolyiták

A reformáció elterjedésére jelentős tömegek elvesztését jelentette a katolikus egyház számára. A válaszként kibontakozó katolikus megújulás egyik megnyilvánulási formája új szerzetesrendek születése volt. A *Loyola Ignác* (1491–1566) által alakított jezsuita rend hamarosan a korabeli átlagos színvonalat meghaladó, „modern” pedagógiai elveket alkalmazó középfokú iskolákat (kollégium-típusú iskolákat, gimnáziumokat) hozott létre, de ezek csak a fiúk számára álltak nyitva. S mivel a jezsuita rendnek nem volt női „leágazása” – mint például korábban a ferenceseknek a klarisszák – nem is létesítettek leánynevelő intézeteket.

Ugyanakkor éppen a jezsuiták célkitűzéseit követve több katolikus női szerzetesközösség is létesült a 16. század folyamán, amelyeknek tagjai rendszeres nőneveléssel foglalkoztak. Közéjük tartozott az *Angela Merici* (1470–1540)⁴⁵ által alapított „orsolyiták” apácarendje.

Angela Merici – egy tehetős vidéki nemesi család leányaként – fiatal korától kezdve jól látta a tékozló gaz-

---

⁴⁵ Az alapítót több mint kétszázötven évvel halála után avatták szentté. A katolikus egyház január 27-én ünnepli Szent Angéla napját.

dagok és a mérhetetlen nyomorban tengődő szegények életmódja között feszülő ellentmondást. Elkeserítette azoknak a kiszolgáltatott nőknek a sorsa, akik hozomány híján nem köthettek anyagi biztonságot nyújtó házasságot, de szegénységük miatt az apácarendekbe sem vették fel őket. Elsősorban számukra kívánt társadalmi menedéket és lelki támaszt nyújtani, amikor 1535-ben létrehozta Bresciában az első női „világi”⁴⁶ tanítórendet. A közvetlen célon túl egy nagyívű szociális reform képe is lebegett előtte: a köréje sereglő leányok és asszonyok vallásos közösségi nevelése révén kívánt hozzájárulni a morális züllés lejtőjére került családok erkölcsiségének helyreállításához. Az volt a szándéka, hogy a nők is kivegyék részüket az új katolikus lelkiség megalapozásában, az isten- és keresztény emberszeretet ápolásában, ember-társaik szolgálatában, a leánygyermekes keresztény szellemű nevelésben és oktatásban.

A közösséget a 4. században vértanúhalált halt ír királylányról, Szent Orsolyáról nevezte: „*Compagnia di Santa Orsola*” (Szent Orsolya Társaság). A társaság Angela Merici által megalkotott szabályzata még célul tűzte ki a világi missziók teljesítését, de ez a korát megelőző nyitottság nem tarthatott sokáig. Az alapító halála után hamarosan vissza kellett térniük a zárt apácarendekre vonatkozó előírásokhoz. A Szentszék ugyanis 1566-ban elrendelte a „nem klauzúrás”⁴⁷ rendek fölösztatását. En-

---

⁴⁶ Azaz nem zárt szerzetesi közösségben, nem klauzúra alatt élő rend.

⁴⁷ Tehát nem zárt kolostorokban, apácázárdákban élő, hanem „világi” missziót végző közösségek.

nek elkerülése érdekében az orsolyitáknak is renddé kellett válniuk a szó klasszikus értelmében: ünnepélyes fogadalmat tettek, szerzetesi ruhát öltöttek és zárt kolostori közösségben éltek. Oktató tevékenységük a bentlakó növendékek tanítására összpontosult, de szegény leányok számára ingyenes iskolákat is fenntartottak.

Elemi leányiskoláikban vallástant, írást, olvasást és speciális női tevékenységformákat oktattak. Később bentlakásos felsőbb leányiskolákat is létrehoztak, amelyeknek tantervében a latin nyelv és a matematika is szerepelt.

Angela Merici nevelési elvei megelőzték a kort, amelyben élt. Írásaiban a gyermekek megérett szeretetére buzdította hittestvéreit. *Rousseau* előtt több mint kétszáz évvel arra szólította fel társait, hogy figyeljenek tanítványaik egyéniségére és sajátos képességeire. Ne alkalmazzanak túlzott fenytéket, helyette éljenek a jutalmazás módszerével. Legyenek követendő minták, hiteles példaképek a gyermekek számára: „Könyörögve kérek titeket, arra törekedjete, hogy lányaitokat szeretettel kapcsoljátok magatokhoz, szelíd és jóságos kézzel vezessétek őket, ne parancsolgatva vagy szigorúsággal. Ez más szóval azt jelenti, hogy föl szabadítjuk a lelkeket, ha a gyengékbe és bátortalanokba bátorságot öntünk, szeretettel intjük őket, mindenkinek példánkkal prédikálunk, és hirdetjük nekik azt a nagy örömet, amely ott fenn készen vár rájuk.”⁴⁸

---

⁴⁸ Idézi: Diós István (2002): A szentek élete. Szent István Társulat, Budapest. <http://www.katolikus.hu/szentek/index.html>

A különböző orsolyita közösségek Itálián kívül első-sorban Francia- és Németországban a Habsburg tartományokban, Svájcban, Portugáliában, a tengerentúlon pedig főleg Kanadában terjedtek el. Magyarországra Szelepcsényi György esztergomi érsek hívta be a nővéreket. Első iskolájukat Pozsonyban nyitották meg 1676-ban, két évre rá Kassán nyitotta rendházat.

* * *

6.2. Angolkisasszonyok

Az orsolyiták mellett a katolikus nőnevelés fejlődéstörténetében igen jelentős szerepet játszott az *angolkisasszonyok* (Institutum Beatae Mariae Virginis) néven ismertté vált tanítórend. Alapítója az angol nemesi családból származó *Mary Ward (1585–1645)*, aki a flandriai St. Omerben 1611-ben hozta létre első közösségét. (Az anglikán egyházi törvények nem tették lehetővé katolikus leánynevelő intézet létesítését a szigetországban.) Az első intézet hamarosan továbbiak követették (Lüttich 1617, Köln 1620, Trier 1621, Róma 1622, Nápoly 1623, Perugia 1624, München 1627, Bécs 1627).

Az angolkisasszonyok különböző társadalmi osztályokból származó leányok ingyenes nevelését és oktatását végezték a reformáció támadásai után megújuló katolicizmus szellemében. Mary Ward kifejezett célja a jezsuiták nevelési elveinek követése, és a nőnevelés gyakorlatába való átültetése volt. (Ez tükröződik az 1615-ben kiadott alapszabályzatukban és iskoláik 1628-ban elkészített tantervében is.)

Az iskolák és bentlakásos lánynevelő intézetek alapításakor számos nehézséggel kellett megküzdeniük: általában hiányzott a szükséges pénzösszeg és a megfelelő épület; kezdetben nem ismerték eléggé az adott ország nyelvét, szokásait; és mindeközben dúlt a harmincéves háború.

A rend tagjai azt tűzték ki célul, hogy a rájuk bízott lányokat vallásoktatásban részesítsék, hitéletüket formálják, és rendszeresen oktassák őket. Négy évfolyamos iskoláikban a latin nyelvet is tanították a lányoknak. Ez abban a korban merőben szokatlan kezdeményezésnek számított, és heves kritikát váltott ki bizonyos egyházi és világi körökben. (Többen nehezményezték, hogy képzésük tartalma nem marad a nőnevelés szokásos keretei között.⁴⁹) Mindemellett olyan gyakorlatias ismeretek és készségek is szerepeltek a tantervben, mint például a női kézimunka és háztartástan. Tanítottak még zoltáréneklést, orgonajátékot és képzőművészetet is.

A népszerűség rohamos növekedése az egyházi körök egyre erősödő támadásaival párosult, amelyek tevékenységük három tényezőjére összpontosultak:

---

⁴⁹Weigand, Gabriele (1999): Die weiblichen Schulorden und die Mädchenerziehung. In: Hohenzollern, Johann Georg Prinz von - Liedke, Max (Hrsg.) (1999): Der weite Schulweg der Mädchen. Klinkhardt, Bad Heilbrunn, 136. A klasszikus nyelvek, a humani-órak tanulmányozásával foglalkozó nők egészen a huszadik századig számíthattak bizonyos körök ellenérzéseire. Korábban már láttunk erre példát az Erasmus dialógusában szereplő apát személyében.

1. A *latin nyelv* oktatása a női nem számára. Noha ez abban a korban már nem volt példa nélküli, mégis heves ellenállásba ütközött, különösen a jezsuiták részéről.
2. Az angolkisasszonyok által végzett *vallásoktatás*, katekizmus-tanítás. Iskoláikban nem férfi vallásoktatók, lelkipásztorok tanították a hittant – ez is felháborodást váltott ki.
3. A végső ok: a zárdák falain kívüli missziós tevékenységet végző *női „világi” szerzetesrendek* léte még nem volt elfogadott abban a korban, felbukkanásuk különösen Európa déli országaiban váltott ki heves ellenérzéseket.

Mindezek következményeképpen VIII. Orbán pápa az angolkisasszonyok rendjét 1630-ban betiltotta, és ezt az intézetek feloszlata követte. Ward Máriát mint „eretneket, szakadárt és a szentszék ellen lázítót” egyházi fogóságba vetették⁵⁰. Mivel a pápai tilalom nem vonatkozott a nevelő- és oktatótevékenységre, a közösségek tagjai világi tanítónőkként továbbra is együtt maradhattak, és az egyes országok helyi viszonyainak megfelelő, különböző jogi keretek között folytathatták tevékenységüket. Szerzetesi szabályzatukat a pápa csak 1703-ban hagyta jóvá.

Magyarországon *Pázmány Péter* (1570–1637) esztergomi érsek szorgalmazására települt meg apácarendjük *Pozsonyban*, ahol 1627-ben leánynevelő intézetet hoztak létre. A nevelési kérdések iránt élénken érdeklődő érsek

---

⁵⁰ Nigg, Walter (1986): *Az erős asszony*. Don Bosco Verlag, Bécs, 90.

ezt írta róluk egyik levelében: „A jó Anyák a legnagyobb épületességgel tanítják a leánykákat jámborságra, jó erkölcsre és nőies foglalkozásokra. [...] Látván ezen anyák intézetének gyümölcsét szándékomban van Nagyszombatban is letelepíteni őket”⁵¹

Az intézet fennmaradt tantervéből látható, hogy az ismeretek és készségek milyen széles körét oktatták. Választható lehetőségként a latin nyelv is szerepel:

I. osztály: bevezetés a napi imába, vallásos dalok, anyanyelvi írás, olvasás, akiknél lehetséges ugyanaz latin nyelven, kézimunka;

II. osztály: a vallásos elemek tökéletesítése, felkészítés a gyónásra, katekizmus, anyanyelvű és latin írás, olvasás;

III. osztály: a vallási élet további elemeinek megismerése és gyakorlása, felkészülés az első áldozásra, bevezetés az officiumba⁵², bonyolultabb katekizmusrészek magyarázata, további vallásos énekek, latin, ha azt a szülők nem igénylik kézimunka;

IV. osztály: hitélet (a katekizmus ismétlése, breviárium, imádságok tanítása, bevezetés a lelkiismeret vizsgálatba, szentek tisztelete, ima és meditáció, erkölcsi nevelés), *latin*, ha azt a szülők nem igénylik, számtan, amennyiben a szülők arra sem tartanak igényt finomabb kézimunka (pl. aranyhímzés), szombatonként a vasárnapi egyházi liturgiával és a hét szentjeinek

---

⁵¹ Puskely Mária (1990): Szerzetesek. Zrínyi Nyomda Kiadója, Budapest, 103.

⁵² Az istentisztelet rendje.

életével való foglalkozás, vasárnaponként részvétel a nyilvános templomi vallásoktatásban.

A bentlakó növendékek számára ezek a foglalkozások még intenzívebb formában jelentek meg. Társult hozzájuk a hangszeres zene, továbbá olyan háztartási ismeretek mint például higiénia, gyógynövényismeret, kenőcsök készítése: minden, ami a háztartásvezetéshez szükséges.⁵³

---

⁵³Paul, Eugen (1995): Geschichte der christlichen Erziehung. II. Herder, Freiburg, II. 51.

7. KORAI ÚJKORI VÉLEMÉNYEK A NŐKRŐL ÉS NEVELÉSÜKRŐL

Tény, hogy a nőnevelés történetének ezekben az évszázadaiban párjukat ritkítették az olyan kezdeményezések, amelyek a leányok nevelésének ilyen kiegyensúlyozott programját nyújtották volna, mint az orsolyiták vagy az angolkisasszonyok. A nevelésnek ez a kettős jellege: a lelki élet kegyességén alapuló harmonikus képességfejlesztés összekapcsolása a társadalmi életbe való beilleszkedés segítségével – még férfi tanítórendek gyakorlatában is csak elvétve valósult meg.

A korszak nőképe sem harmonizált a korai újítók törekvéseivel. A reformáció, a pietizmus, a puritanizmus hangadó személyiségei továbbra is csak bizonyos korlátok között történő nőnevelést tudtak elképzelni, de ez volt jellemző a katolikus egyház mentalitására is. Az ellenreformáció reneszánsza nem érintette a hagyományos felfogásmódot.

De a tradíciókat kedvelő közgondolkodás is azt tartotta, hogy a nőnevelés legfőbb célja nem a sokoldalúan művelt asszonyok képzése, hanem olyan feleségek, családanyák, illetve háztartásvezetők formálása, akiknek hitélete példamutató, erkölcsükben megbízhatók, férjüknek engedelmesek, szorgalmasak, takarékosak, gyakorlati képességeik révén pedig alkalmasak a háztartás

vezetésére és a családi gazdaságban való közreműködésre. A jövőre való készülődést szolgálta – egyebek között – az a szokás is, amely szerint az alacsonyabb sorból származó lányokat más házhoz adták szolgálónak, cselédnek. Az alaposan megválogatott – klasszikus stúdiumokat legföljebb csak érintőlegesen tartalmazó – magasabb műveltség, a művészetekben való jártasság csak legfelső társadalmi osztályok leánygyermekének volt a kiváltsága.

* * *

7.1. Fénelon a nők nevelhetőségének korlátairól

Jól példázza az évszázadok óta megkövesedett hagyományokon nyugvó nőkép statikus változatlanságát a katolikus lelkipásztor és nőnevelő pedagógus *François Fénelon* (1651–1715) nőnevelési tanácsadó könyve, amely 1687-ben jelent meg „A leányok nevelése” (*De l'éducation des filles*) címmel.⁵⁴

E felfogás szerint a „gyengébbik nem” lelki alkat, adottságok és fizikum terén is gyökeresen különbözik a férfitől. Ebből adódik, hogy élethivatása, szerepe is más: „Tény, hogy ügyelnünk kell arra, nehogy nevetséges tudákosokat neveljünk” – figyelmeztet a francia lelkész-pedagógus. „A nőknek gyengébb és nyugtalanabb elméjük van, mint a férfiaknak; éppen ezért nem helyes dolog

---

⁵⁴ A kötet Sebes Gyula fordításában jelent meg magyarul 1936-ban, „A leányok neveléséről” címmel.

olyan tanulmányokra fogni őket; melyek megzavarhatják. Nem kell sem államot kormányozniok, sem háborút viselniök, sem a vallás szent titkaival foglalkozniok; tehát meglehetnek kiterjedt államtudományi, katonai, jogi, bölcséleti és hittudományi ismeretek nélkül. Sőt a mérnöki ismeretek nagy része sem nekik való: könnyebb tevékenységekre vannak teremtve. Sem testük, sem szellemük nem oly kitartó és erőteljes, mint a férfiaké; de kárpótlásul a természet megadta nekik a kézi ügyességet, a rendszeretet és a gazdálkodást, hogy ezek legyenek otthonukban csendben a foglalkozásaik.”⁵⁵ Plasztikusan érzékeltetik ezek a sorok azt a korabeli nőideált, amely a lánynevelő intézetek és iskolák zömében a képzés tartalmát is még sokáig meghatározta.⁵⁶

Érdeemes egy pillanatra megállva összevetni *Fénelon* és *Vives* – egymáshoz igen hasonlatos – elveit azzal a nevelői gyakorlattal, amely az *orsolyiták* és *angolkisasszonyok* lánynevelő intézeteiben folyt. A két jeles író-pedagógus különös gonddal ecseteli mindazon ismeretek körét,

---

⁵⁵ Fénelon, François (1936): A leányok neveléséről. Kiadja a Katolikus Középkolai Tanáregyesület, Budapest, 7–8.

⁵⁶ Hogy Fénelon eszméi még a huszadik században is népszerűek maradtak, példázza a fordító, Sebes Gyula véleménye, amelyet a kötethez írt előszavában fogalmaz meg: „A gyermeki, különösen a leánylelket, annak sajátos megnyilvánulásait, erényeit és fogyatékoságait senki sem ismerte úgy, mint Fénelon, sem azelőtt, sem az ő korában, de még utána sem jó ideig, – magát Rousseaut sem véve ki. Megfigyelései jórészt még ma is helytállóak. De a gyermeki léleknek nemcsak a tökéletlenségeit és gyarlóságait ismeri és tárja fel, de a segítés forrásaira és módjaira is rávezet.” (Sebes, in: Fénelon (1936): 4–5.)

amelyek *nem kívánatosak* a nők oktatásában: mi az amit *ne* olvassanak, *ne* tanuljanak. A világi oktatásban jeleskedő apácák másképpen vélekedtek, másképpen tanítottak. Számukra magától értetődő volt az axióma: az értelmi adottságok esetleges eltérései nem arra vezethetők vissza, hogy leány vagy fiú-e az illető gyermek. Más szóval: a két nem az intellektuális adottságok terén *egyenlő*. A női tanítórendek ezért *nem tiltottak* meg kifejezetten egyetlen olvasmányt, tantárgyat vagy tudományt sem. Látható, hogy pedagógiai programjuk messze meghaladta az adott történelmi korszakban „divatozó” nőnevelési eszmék átlagos színvonalát.

7.2. Egy tudós nő a 17. században

A 17. században már egyre gyakrabban bukkantak fel az ismeretlenség homályából olyan nők, akik kimagasló műveltségükkel széleskörű ismertségre és hírnévre tettek szert. Közéjük tartozott *Anna Maria van Schurmann* (1607–1678), aki holland és német nemesi szülők gyermekeként Kölnben született. A kis Anna már gyermekkorában csodagyereknek számított: négyéves korában nevelőnője kérdésére a Heidelbergi Katekizmus megfelelő válaszát idézte. Mélyen vallásos protestáns szülei féltették gyermeki ártatlanságát, ezért óvták a könyvek olvasásától. Időközben Utrechtbe költöztek, ahol szülei már megengedték, hogy bátyjaival együtt magántanár oktassa latin nyelvre és természettudományokra. Hamarosan kiváló latin tudásra tett szert, és a görög nyelv tanulmányozásában is előre haladt. Vergiliust és Homé-

roszt eredetiben olvasta – a latin és görög költők többségétől azonban szigorú kálvinista apja úgy óvta, mint a „mérgezett italtól”. Az egyetlen dolog, amit a protestáns vallás tilalmai ellenére megengedett magának, az a képzőművészeteknek való hódolás volt. Gyermekkorától kezdve rendkívüli tehetséggel megáldva készítette hímezeit, de festett árnyképeket, akvarelleket és portrékat is. Rézkarcai, fa- és agyagszobrai hamar ismertté tették a művészetkedvelő entellektüelek körében.⁵⁷

Időközben az irodalom, a nyelvek és a filozófia tanulmányozása terén is olyannyira előrehaladt, hogy kivívta az értelmiségi körök legnagyobb elismerését. Kortársai közül sokan a „tizedik múzsának” nevezték. Olyan tudósokkal folytatott levelezést, mint például *Constantijn Huygens* (1596–1687) humanista író⁵⁸ és *André Rivet* (1572–1651) református teológus. Elismertségét jelzi, hogy 1636-ban, amikor Utrecht városában megnyitotta kapuit az új egyetem, *Gisbertus Voëtius* (1589–1676), a híres protestáns teológus⁵⁹ meghívta: köszöntse egy ünnepi ódával az új univerzitást. Amikor pedig megkezdődtek az előadások, megengedték számára – nő létére egyedülálló kiváltsággént –, hogy az előadóteremben elhelyezett,

---

⁵⁷ Joyce, Irwin (1996): Anna Maria van Schurmann – Eine Gelehrte zwischen Humanismus und Pietismus. In: Kleinau, Elke – Opitz, Claudia (Hrsg. 1996): Geschichte der Mädchen und Frauenbildung. Campus Verlag, Frankfurt. Band I. 3313.

⁵⁸ A híres fizikus és csillagász, Christiaan Huygens (1629–1695) apja.

⁵⁹ Voëtius egyébiránt később az Utrechtben tanuló magyar protestáns diákok ismert patrónusa, így Apáczai Csere János személyes jóakarója is lett.

fából készített és lyukakkal ellátott fülkében (!) jelen lehessen az előadásokon.

Anna Maria van Schurmann a nőnevelés kérdéseivel is foglalkozott írásaiban, különösen az André Rivet-vel folytatott levelezésében.⁶⁰ Ebben a kérdésben a mérsékelt reformok híve volt: sohasem vonta kétségbe a férfiak vezető szerepét a politikai életben és az egyházi hierarchiában. Véleménye szerint az a nő, aki felsőbb tanulmányokat kíván folytatni, legyen hajadon vagy rendelkezék megfelelő vagyonnal ahhoz, hogy cselédlányt tudjon tartani a háztartás vezetésére. A magasabb tudományok elsajátítására törekvő nők számára szükségesnek ítélt műveltségi anyag összeállításakor egyedül a protestáns vallás szempontjai vezérelték. Fontosnak tartotta a héber nyelvet az Ószövetség olvasása érdekében, de a többi ismeretkör és tudományág kiválasztásakor is a vallás-erkölcsi szempontokat vette figyelembe. Saját humanisztikus képzettsége itt azonban már érezte hatását: a nők számára fontosnak ítélte a grammatikát, logikát és retorikát (azaz a trivium tudományait), ezt követték a rangsorban a fizika, a metafizika, a történelem és a nyelvek: különösen a görög és a héber nyelv. A megengedhető hasznos időtöltéshez hozzájárulhat még a matematika, a zene, a költészet és a festészet művelése is.

Arra a kérdésre, hogy miért *fontosak* a nők számára ezek az ismeretek, Schurmann több választ is ad: Először is azért, mert a nők is *emberi lények* akárcsak a férfiak,

---

⁶⁰Schurmann, Anna Maria van: *Amica dissertatio inter Annam Mariam Schurmanniam et Andr. Rivetum de capacitate ingenii mulieribus ad scientias*. Paris, 1638.

éppúgy rendelkeznek intelligenciával, mint a másik nem képviselői. A különbség nő és férfi között csak a *társadalmi* helyzetük eltérő mivoltából adódik, s nem vezethető vissza semmiféle biológiai eltérésre. Másodszor: Vives és Fénelon véleményéhez hasonlóan ő is ítélte meg, hogy a tehetősebb családból származó nők *unatkoznak*. A tanulmányok pedig megvédhetnek a henyélésből adódó bűnökkel szemben.⁶¹ Harmadszor pedig a legfontosabb érv: a tudás megszerzése, a világ megismerése nem más, mint az *Isten iránti szeretet* kifejezése.

Anna Maria van Schurmann nőnevelésről vallott nézetei megváltoztak, amikor élete második felében a radikális protestáns teológus, a karizmatikus agitátor *Jean de Labadie* (16110–1674) követőihez csatlakozott. (A francia prédikátor hívei az őskeresztények kommunáit akarták újra létrehozni.) Vallásos tárgyú írásaiban ekkor már azokat az egyszerű lelkeket dicsérte, akik „érintetlen szellemükkel” közelebb vannak a mennyek országához, mint azok a nagy tudású emberek, akik akadémikus műveltségükkel, túlságosan bonyolult fogalmaikkal akarják megragadni a végső igazságot. A kor legnagyobb humanista műveltséggel rendelkező asszonya így egy szélsőséges vallási szekta bűvkörébe kerülve szétzúzta azt a harmóniát, amelyet saját fiatalkori személyisége is példázott. Feláldozta a humanista műveltséget az egyszerű, jámbor vallásosság oltárán.

* * *

---

⁶¹ Korábban már láttuk, hogy Vives ilyen esetekre a fizikai munkavégzést javasolja.

7.3. Poullain de la Barre radikális nőnevelési programja

Anna Maria Schurmann azok közé a kevesek közé tartozott, akiket női mivoltuk ellenére saját koruk közvéleménye is a legnagyobb tudósok között tartott nyilván. Mindazonáltal továbbra is tartotta magát az a nézet, hogy a tudás egy bizonyos szinten felül kárára van az asszonyoknak és a társadalomnak egyaránt. A tanult férfiak elitje gyanakvással tekintett a női vetélytársakra, a tudós nőkre és a tudományokat pártoló nagyvilági dámára egyaránt. Ez utóbbiak szalonjaikat megnyitották az érdeklődők előtt, és lehetőséget teremtettek művészeti, filozófiai és tudományos kérdések megvitatására.

Az évezredes múltra visszatekintő tradicionális nőgyűlöletből fakadó kirohanások pamfletek, színművek és egyéb írások formáját öltve továbbra is rendszeresen felbukkantak. Ezt a mentalitást tükrözte egyebek között *Molière* egyik vígjátéka, „A tudós nők” (*Les femmes savantes*, 1672) is, amelyben a vitriolos tollú szerző nem annyira a tudós, inkább a tudós szerepében tetszelgő, tudálékos „kékharisnyákat” tette maró gúny céltáblájává. A sikeres darab azonban így is kapóra jött azoknak, akik heves ellenérzéssel figyeltek minden a női nem magasabb színvonalú képzésére irányuló törekvést.

A nők védelmében gyakran férfiak is tollat ragadtak. A két nem természetes egyenlőségét hirdető csekély létszámú táborából kimagaslik egy francia teológus, *François Poullain de la Barre* (1647–1723) alakja, aki saját korát jócskán megelőzve fogalmazta meg radikális nézeteit. A nők védelmében írt első könyvét („*De l'Égalité*

des eux Sexes”, „A két nem egyenlősége”) egy évvel az ominózus Molière-vígjáték bemutatója után, 1673-ban jelentette meg – egyelőre név nélkül. Már ebből a műből is kitűnik a szerző következetes feminizmusa, amelynek végkövetkeztetései mára sem veszítettek érvényességükből. Mert sem elődei, sem pedig kortársai nem merték a nő és a férfi természettől adott egyenlőségét ilyen nyíltan megfogalmazni. Senki nem írt még ilyen kendőzetlenül addig arról, hogy a lányok számára nem létezhet tiltott tudomány vagy bármiféle meg nem engedett stúdium, mint ahogyan nem lehetne olyan hivatás sem, amelyet ne gyakorolhatnának nők. „Az értelem nem csak az egyik nem előjoga” – írja Poullain, és azzal érvel, hogy még az alsóbb társadalmi osztályokból származó nők körében is tapasztalt olyan természetes logikát és egészséges értelemet, amelyet a – tudatlanságukat szakkifejezések tömegével álcázó – teológusok és filozófusok körében ritkán talál az ember.⁶²

A nők neveléséről írt könyvében („De l’Education des Dames, 1674) már a nők *magasabb képzéséhez* szükségesnek ítélt legfontosabb stúdiumokat is felsorolja: a lányoknak mindenek előtt geometriát tanítana (mivel a mértani alakzatok vizsgálata felszabadít az emberi előítéletek és tekintélyelvűség uralma alól), ezután követ-

---

⁶²Idézi: Hierdeis, Irmgard (1999): Poullain de la Barre. Zur Modernität eines Vergessenen. In: Hohenzollern, Johann Georg Prinz von – Liedke, Max (Hrsg.) (1999): Der weite Schulweg der Mädchen. Klinkhardt, Bad Heilbrunn, 151.

kezne a grammatika, logika, a filozófia (mindenek előtt Descartes tanai), a fizika, az embertan és a lélektan (az emberi szellemről és szenvedélyekről szóló korabeli kar-teziánus művek alapján). Ezt követnék a jogi ismeretek és néhány retorikai mű elemzése. A korabeli nőnevelés átlagos színvonalát messze felülmúló program ez, amelynek néhány elemét még a fiúiskolákban is hiába keresték volna Poullain kortársai. De még a modern tartalmú tantárgyaknál is fontosabb az a módszer, amelyet a műveltség megszerzésére törekvő nőknek ajánl: Figyeljenek meg mindent saját érzékszerveikre támaszkodva, ne higgyenek az életidegen könyveknek! Kutassanak, vonjanak le következtetéseket saját maguk a *saját tapasztalataikból!* „Mérlegeljék azt, ami történt, ami történik és ami az önök megítélése szerint történni fog!”⁶³ Látható, hogy a francia feminista szerző a korabeli legmodernebb filozófiai irányzat, a Descartes-i ismeretelmélet metodikáját javasolja követendő módszerként a tanulmányokat folytató leányoknak.

Poullain nőneveléssel foglalkozó műveit a korabeli közvélemény előbb tudomásul sem vette, később viszont heves támadásokban részesítette miattuk a szerzőt. Nem csoda, ha a történészek egy része a francia forradalom egyik szellemi előkészítőjét is látja a női emancipációnak ebben a korát messze meghaladó képviselőjében. Az is jellemző, hogy a szerző és művei később feledésbe me-

---

⁶³ Idézi: Hierdeis (1999): 160.

rültek. A nőneveléssel kapcsolatos gondolatai így nem váltak a leányneveléssel kapcsolatos közgondolkodás szerves részévé oly mértékben, mint például az első ízben 1687-ben kiadott Fénelon-műben olvasható sorok: „A nőknek gyengébb és nyugtalanabb elméjük van, mint a férfiaknak; éppen ezért nem helyes dolog olyan tanulmányokra fogni őket; melyek megzavarhatják.”⁶⁴

---

⁶⁴Fénelon (1936): 7.

8. NŐKÉP ÉS NÖNEVELÉS A 18-19. SZÁZADI EURÓPÁBAN

A nők alacsonyabb rendűségéről szóló dogma olyan mélyen gyökerezett a köztudatban, hogy még az egyébként korszerűnek számító, 1686-ban alapított francia leányiskola alapítója, *Françoise Scarron*, közismert nevén *Madame de Maintenon* (1652–1675)⁶⁵ is osztotta ezt a véleményt: „Noha emlékezetünk éppoly jó, mint a férfiaké, ítélőerőnk gyengébb; hajlamosabbak vagyunk az esztelen cselekedetekre, könnyelműség jellemez bennünket.”⁶⁶ Nem csoda, ha a nemek közötti egyenlőtlenség gondolatának elfogadása a nők képzésének alacsonyabb színvonalában is megnyilvánult.

Egyes kutatók véleménye szerint a korai felvilágosodás képviselői a 18. század elején még nagyobb toleranciát tanúsítottak a tudós nőkkel szemben, mint a kései felvilágosodás jeles alakjai a század végén. Az 1700-as évek elején az ész erejébe vetett hit elementáris ereje az iskolai képzés színvonala iránti magasabb elvárásokkal párosult. A racionalizmus hívei úgy vélték, hogy az egyre nagyobb társadalmi körre kiterjedő értelmi nevelés majd

---

⁶⁵ XIV. Lajos felesége, aki a Párizs melletti Saint-Cyr leánynevelő intézetet alapította.

⁶⁶ Idézi: Idézi: Hierdeis (1999): 154.

meghozza gyümölcsét, és az ésszerű alapokon nyugvó erényes életmód általánossá válását eredményezi. Ezért kezdetben a nőket sem kívánták az egyetemes felvilágosítás köréből kizárni. Ez a hevület a század végére már elenyészett.

A lányok kirekesztése a magasabb műveltségből újra általánossá vált, és ismét fellendült a középkori gyökerekre visszavezethető nőellenes irodalom. A tanult nőket gyakran *karikírozták, parodizálták*. Úgy mutatták be őket, mint akik vagy nem tudnak férjhez menni, vagy ha igen, akkor folytonos okoskodásukkal a kétségbeesésbe kergetik férjüket. Egyes gúnyiratok szerzői még ennél is tovább mentek: a tudós asszonyokat úgy írták le, mint durva, férfias vonásokkal felruházott szakállas hermafroditákat.⁶⁷

De még a józanabb szerzők többsége sem tanácsolta a szülőknek azt, hogy leányaikat magasabb szintű oktatásban részesítsék. A felsőfokú képzés szinterei, az egyetemek tiltott helynek számítottak a nők számára. Ha a szülőknek szánt nevelési tanácsadó könyvek írói már kifogytak a komolyabb érvekből, akkor arra intették a lányok apákat: fontolják meg, hogy milyen veszélyekkel járhatna az, ha leányuk – távol a szülői háztól – idegen férfiak társaságában üldögélhetne az előadótermekben.

---

⁶⁷ Weckel, Ulrike (1996): Der Fieberfrost des Freiherrn. Zur Polemik gegen weibliche Gelehrsamkeit und ihre Folgen für die Geselligkeit der geschlechter. In: Opitz, Claudia: Erziehung und Bildung in Frauenklöstern des hohen und späten Mittelalters. In: Kleinau, Elke – Opitz, Claudia (Hrsg. 1996): Geschichte der Mädchen und Frauenbildung. Campus Verlag, Frankfurt, Band I. 363.

Éppen ezért azt a néhány tudásra szomjas nőt, aki a 18. század során egyetemi előadáson vett részt, a férfiaktól teljesen elszigetelve függönyök vagy ajtók mögé rejtették. (Semmi sem változott az alatt a százötven év alatt, amióta Anna Maria Schurmann az utrechti egyetem előadótermében fabódéba kényszerült.)

A tanult nőknek még a tanácsadó irodalom női szerzői is azt javasolták, hogy a társaságban tartózkodóan viselkedjenek, tudásukat véka alá rejtve inkább derűs figyelemmel halgassanak, nehogy a jelen lévő férfiakban kisebbségi érzést ébresszenek. Az egyik itáliai természettudós, *Laura Bassi* (1711–1778) életrajzírója nem azt emelte ki, hogy a tudós asszony a bolognai egyetemen rendszeresen előadásokat tartott, hanem azért dicsérte, mert társaságban sohasem fitogtatta tudását, és így nem volt terhére a műveletlenebbeknek sem.

8.1. Zsófia, az ideális feleség

A pedagógia évszázadában, a 18. század során olyan filozófus-írók is kifejtették nézeteiket a lányok nevelésének kérdéseivel kapcsolatban, mint *Jean-Jacques Rousseau* (1712–1778). Az „Emil vagy a nevelésről” című nevelési regény ötödik fejezetét a francia filozófus a nőnevelésnek szenteli. Ha arra számítunk, hogy *Sophie* nevelési programjában az Emiléhez hasonló forradalmian új gondolatokat találunk, akkor csalódnunk kell. A nő nevelése Rousseau felfogása szerint is gyökeresen eltér a férfi nevelésétől. Amíg Emil nevelésének célja, hogy „emberré” váljon, Zsófia feladata az, hogy társául szegődve segítse

öt céljai megvalósításában. Ehhez időben fel kell készülnie a majdani házasságra, arra, hogy boldoggá tegye jövőendőbeli férjét.

Szülei ezekkel a szavakkal készítik fel a lányt majdani hivatására: „A becsületes lány boldogsága abban áll, hogy boldoggá tesz egy becsületes férfiút. Itt az ideje tehát, hogy a házasságra gondoljunk. Idejekorán kell erre gondolnunk, mert a házasságtól függ az élet sorsa, s az embernek soha sincs elég ideje, hogy erre gondoljon.”⁶⁸

A leánynevelés célja tehát Rousseau szerint a nővé nevelés, olyan *vonzó nővé*, akibe férje könnyen bele tud szeretni: „A nő egyenesen arra termett, hogy megnyerje a férfiú tetszését”.⁶⁹ A francia filozófus kortársainak többsége véleményéhez csatlakozik, amikor úgy dönt, hogy nem akar „kékharisnyát”, tudós nőt nevelni. A tudományok művelése szerinte is a férfiak dolga: „Higgy nekem józanul mérlegelő anya – figyelmeztet Rousseau –, és ne csinálj leányodból társaságbeli férfiút a természet cáfolatául! Csinálj belőle tisztességes nőt, és biztos lehetsz benne, hogy többet fog érni önmagának és minékünk!”⁷⁰ Itt Rousseau átveszi a korabeli mentalitásból eredő nőkép egy elemét: a tudós nők törekvése „nem természetes”,

---

⁶⁸ Rousseau, Jean-Jacques (1978): *Emil vagy a nevelésről*. Tan-
könyvkiadó, Budapest, 367.

⁶⁹ Rousseau (1978): 326.

⁷⁰ Rousseau (1978): 332.

amikor a férfiak tudományos babérajaira törnek, miközben maguk is „férfiassá” válnak.

Van azonban ennek a rousseau-i nőnevelési programnak több olyan eleme, amely mégiscsak újszerű, mert szembeszáll a korabeli közgondolkodással. Ezek közül az egyik az, hogy a francia filozófus a szerelmet, az *emberi érzelmeket* teszi a házastársi kötelék létrejöttének legfontosabb előfeltételévé. A családalapításnak nem anyagi érdekből vagy bármiféle haszonra törekvő megfontolásból kell létrejönnie, hanem egyedül a két nem közötti kölcsönös és magas hőfokú vonzalom az, amire a házasságot építeni lehet: „A házasok dolga, hogy egymásra találjanak. Első kapcsolatuk a kölcsönös hajlam legyen. Első vezetőjük a szem és a szív. Amikor már egybekeltek, a kölcsönös szeretet az első kötelességük...”⁷¹

Rousseau szerint a nő dolga az, hogy tessenék a férfinak. A leánynevelés végcélja így nem is magára a nőre irányul, hanem annak jövődöbéli férjére, őt kell szolgálnia, neki kell alávetnie magát. Ahhoz, hogy erre a szerepére felkészülhessen, a leánynak ki kell fejlesztenie magában bizonyos tulajdonságokat, képességeket.

Emil menyasszonyát, Zsófiát Rousseau úgy mutatja be, mint aki jó természetű, érzékeny szívű, élénk. Nem tökéletes, de a fogyatékoságaiból is tud erényt kovácsolni. Nem szép, de tud tetszeni („az ő oldalán a férfiak elfelejtik a szép nőket”). Ízlésesen öltözködik, gyűlöli az öncélú pompát. Ért a művészetekhez, szépen énekel, kecsesen táncol. A „neméhez illő munkákat” szívesen

---

⁷¹ Rousseau (1978): 368.

és megbízhatóan elvégzi. Kínosan ügyel a tisztaságra. Szereti az édességet, de mértékletes a nyalánkságok fogyasztásában is. Természetes értelem jellemzi, gondolkodása egyszerű. „észjárása kellemes, noha korántsem csillogó, megbízható, habár nem mély”.⁷² Keveset olvas, ezért „szellemét nem az olvasmányok alakították”⁷³. Egyébként is „asszonyok könyve a világ”⁷⁴, tehát Zsófia tapasztalatait a szüleivel folytatott beszélgetésekből és az őt körülvevő világban végzett megfigyeléseiből szerzi:

„A gondolkodás művészete nem idegen a nőktől, de azért csak érinteniük szabad az okoskodás tudományát. Zsófia felfog mindent, de nem sokat őriz meg emlékezetében. A legnagyobb haladást az erkölcsstanban és az ízlésbeli dolgokban teszi. Fizikából csak néhány dolgot jegyez meg az általános törvényekről és a világrendszeréről. Néhanapján, sétáik közben, amidőn a természet csodáit szemlélik, ártatlan és tiszta szívük a természet alkotójához is fel mer emelkedni.”⁷⁵

Zsófia társaságban szerény és tartózkodó. Pedig gyermekkorában pajkosság jellemezte, erről azonban anyja idejekorán leszoktatta. Szükség is volt erre, hiszen a nők: „Egész életükön keresztül a legállandóbb és legszigorúbb fegyelemnek lesznek kitéve: az illem fegyelmének”.⁷⁶

---

⁷² Rousseau (1978): 363.

⁷³ Rousseau (1978): 363.

⁷⁴ Rousseau (1978): 355.

⁷⁵ Rousseau (1978): 392.

⁷⁶ Rousseau (1978): 337.

Rendelkezik viszont egy olyan tulajdonsággal, amelyet Emilben hiába keresnénk: ez pedig a ki nem mondott gondolatok, a *szavakat helyettesítő gesztusok* hiteles értelmezése. Az érzékenységnek ez a fajtája különösen hasznos az emberi kapcsolatok ápolásában, például a társasági életben, hiszen „alig tehet valaki olyan kifejező mozdulatot, melyre ne volna neki kész magyarázata, és ez csaknem mindig megfelel a valóságnak.”⁷⁷ Amíg a férfiak bölcselkednek, addig a nők „olvasnak a férfiak szívéből”.⁷⁸

Ha ezeket a jellemvonásokat összegezzük, el tudjuk képzelni azt a leányt, akit Rousseau szán fiktív nevelt-jének, Emilnek. Ő testesíti meg mindazokat a tulajdonságokat, amelyek a francia filozófus nőeszményében fellelhetők. Ez a nőkép pedig nem sokban tér el attól a nőideáltól, amely évszázadok óta megkövesedve, szinte változatlanul él tovább a 18. század közgondolkodásában is.

Mindemellett az is igaz, Rousseau írásaiban *nem találjuk nyomát* a korszakra egyébként jellemző nőellenes attitűdnek. Sőt, *csodálja* a „gyengébbik nem” képviselőit, akik – a családban betöltött formálisan alárendelt szerepük ellenére – képesek a befolyásolás finom eszközeivel élve akarataik érvényesítésére. Mert van mód arra, hogy az okos nő jobb belátásra bírja a férfit. A szelídséggel párosuló talpraesettségből eredő „láthatatlan hatalom” hozzásegítheti őket érdekeik érvényesítésére.

---

⁷⁷ Rousseau (1978): 351.

⁷⁸ Rousseau (1978): 355.

„A nő uralma erényeivel kezdődik. Alighogy bájai kifejlődtek, máris uralkodik szelíd jellemének jóvoltából, és tekintélyt szerez szerénységének. Hol az az esztelen és barbár férfiú, aki nem csillapítja le gőgjét, és nem válik figyelmesebb modorúvá egy okos és szeretetreméltó tizenhat éves leány oldalán, aki keveset beszél, figyel mások szavára, magatartásában illedelmes, szavaiban tisztelettudó, s akinek szépsége nem feledteti el nemét, sem ifjúkorát, még a félnépszerűségevel is érdekessé teszi magát, és tiszteletet vív ki, mert ő is tisztelettel viseltetik mindenki iránt?”⁷⁹

Mindebből látható, hogy Rousseau nem csatlakozik kortársainak ahhoz a táborához, akik lekezelően, sértően, esetleg gyűlölködve beszéltek, írtak a női nemről. Éppen ellenkezőleg. A párizsi szalonok kedvenceként csodálta a „szebbik nemet”. Talán ez is hozzájárult ahhoz, hogy – inkább konzervatívnak mondható, mintsem forradalmian újszerű – leánynevelési elveiben női olvasótáborra sem talált sok kivetni valót.

A korabeli írónők táborában azonban már nem volt egységes Rousseau nevelési (köztük leánynevelési) elveinek fogadtatása. Sokan közülük teljes egészében elfogadták gondolatait. Így tett például *Marianne Ehrmann* (1755–1795), aki „*Philosophie eines Weibs*” (Egy asszony filozófiája, 1784) című írásában behatóan foglalkozik az „Émile”-ben kifejtett nevelési elvekkel. Leánynevelésre vonatkozó követelménye és a nőről alkotott képe kísér-

---

⁷⁹ Rousseau (1978): 358.

tetiesen hasonlít az Emil szerzőjének nézeteire. (De emellett összhangban van a korszak többi férfi írója által megfogalmazott nőeszménnyel is.)

„A leánygyermek nevelése különbözzön a fiúétól – tanácsolja az író nő –, mivel a nő s a férfi nem egyformák karakter és temperamentum tekintetében; de nem is kell, hogy azok legyenek. ... A női nem nevelésének mindig a férfit kell figyelembe vennie, mivel a nő kötelessége csak abban áll, hogy tessenek a férfinak; hasznos legyen számára; szerettesse meg magát és vívja ki megbecsülését; gyermekkorában nevelje, öreg korában gondozza; ha kell, tanácsaival segítse, ha kell, vigaszaival legyen támasza, és mindezek mellett tegye kényelmessé az életét.”⁸⁰

Amalia Holst (1758–1829) pedig, aki egyébként más vonatkozásban Rousseau éles kritikusa volt, Rousseau okfejtéseire támaszkodva részesítette kemény bírálatban a korabeli „modern” nevelés hibáit („Über die Fehler unserer modernen Erziehung”, ‘Modern nevelésünk hibái’, 1791). Más írók viszont teljes egészében elutasították tanait, vagy egyszerűen nem vettek róla tudomást⁸¹

* * *

---

⁸⁰ Ehrmann, Marianne (1784): Philosophie eines Weibs. <http://www.litlinks.it/e/ehrmann.htm>

⁸¹ Felden, Heide von (2001): „Weiberhasser” und „Liebling des weiblichen Geschlechts”? Zur Rousseau-Rezeption zeitgenössischer Frauen in Deutschland. <http://www.pestalozzianum.ch>

8.2. Háziasszonyi erények Campe szerint

Közismert neveléstörténeti tény, hogy Rousseau hatása közvetlenül kimutatható a német filantropista pedagógia képviselőinek irodalmi munkásságában és az általuk szervezett bentlakásos iskolák, a Filantropinumok pedagógiai gyakorlatában. A Rousseau-recepció jól nyomon követhető *Johann Heinrich Campe* (1746–1818) esetében is, aki több közkeletű nevelési tanácsadó mű szerzője volt (például: „Teophron, azaz tapasztalt tanácsadó tapasztalatlan ifjak számára”, „Erkölcsevenő könyvecske”), de ismert a *Defoe*-mű nyomán írt „Ifjabbik Robinzon” című regénye is. Művei java részében Campe – akár csak a többi filantropista – a fiúk neveléséről írt. Szentelt azonban azonban egy nevelési tanácsadó könyvecskét a leánynevelés kérdéseinek is, ami abban a korban kivételnek számított. A kötet címe „Atyai jótanács lányomnak. A Teophron ellenirata. A nevelendő női ifjúságnak ajánlja Joachim Heinrich Campe, 1788.”⁸² (*Väterlicher Rath für meine Tochter. Ein Gegenstück zum Teophron. Der erwachsenern weiblichen Jugend gewidmet von Joachim Heinrich Campe, 1788*). A könyvet a pedagógus saját leánya, *Charlotte* nevelését szem előtt tartva írta „a szerencsés középosztályból származó fehércselédek, de nem az ifjú nemes dámák számára”.⁸³

---

⁸² A mű könyv formában egy évvel később, a francia forradalom kitörésének esztendejében jelent meg.

⁸³ Campe (1988): *Väterlicher Rath an meine Tochter*. Paderborn, VIII.

A könyv rendkívül nagy sikert aratott: 1789 és 1832 között tíz német kiadást ért meg, de lefordították holland, francia, orosz, lengyel és dán nyelvre is, így egyike lett a század legnépszerűbb nőnevelési kézikönyveinek. Úgy került be a köztudatba, mint a kötetlen, esszézerű formában kifejtett rousseau-i nőnevelési elvek gyakorlatias leánynevelési programmá való átdolgozása.

Campe nem volt egyedül ezen a téren. *Johann Bernhard Basedow* (1723–1790), a másik híres filantropista pedagógus is rousseauiánus elvek szerint nevelte saját lányát, *Emilie*-t. (A sokatmondó névadás is ezt a szándékot fejezi ki....) A kislány csodagyermek volt, négyévesen már írt, olvasott, hatéves korára pedig már jól ismerte a latin névszóragozást. Mindezek ellenére apja nem tért el a kor mentalitásától: továbbra is a feleség- és háziasszony szerepre való felkészítést tartotta a nőnevelés elsőrendű céljának.

Campe reálisan látta saját korának társadalmi viszonyait: látta a nők kiszolgáltatott helyzetét a korabeli társadalmakban. A férfiktól való függésüket a következő metaforába sűrítette: „A férfi a tölgyfa, a nő a repkény, amely befonja.”⁸⁴ Egyedül a házasság az, amely segíthet a nőknek helyzetük javításában. Akkor cselekszenek tehát helyesen, ha elfogadják „rendeltetésüket”, és követik a társadalmi elvárásokat. Igazi „nőhöz illő lelki alkatot”

---

⁸⁴ Campe (1988): 13.

alakítanak ki, és az életben „igazi női érdekekre” tesznek szert.

A német filantropista a puritanizmus gondolkodásmódjára emlékeztető karaktervonásokat gyűjti csokorba, amikor az általa eszményinek tartott nőalak „illendő jellemvonásairól” ír: „a szív és a lélek tisztasága, felvilágosodott istenfélelem, szemérmes szüziesség, szerénység, barátságos és kimeríthetetlen szívjószág, megfontolt józanság, rendszeretet, háziasság, visszavonultság, a férhez, az otthonhoz és a gyermekekhez való hűség, ragaszkodás, a világi élet bűnös kihívásainak szabad és derűs elutasítása, végezetül saját akaratának férje akaratára alárendelése egyfajta szeretetteljes önátadással, melynek révén fokozatosan létrejön a női és a férfi lélek édes egybeolvadása.”⁸⁵ A nők képzése *leendő háziasszonyok képzése*. Ennek során a legfontosabb a lemondás erényének kialakítása, az egyéni vágyak megtagadása, az érzelmek szigorú kontrolljának kialakítása. A leány csak olyat tanuljon, aminek a háztartás vezetése során majd hasznát veszi. Semmi szükség művészeti képzésre, nyelvek tanulására és egyéb felesleges hívságokra.⁸⁶ Sokkal fontosabb ennél a pontos időbeosztásban is megnyilvánuló rendszeretetre való nevelés, amely Campe „Jó tanács”-a szerint a háziasszony minden további erényének alapja: „Rendszeretet! – Honnan kölcsönözök szavakat, hogy

---

⁸⁵ Campe (1988): 140.

⁸⁶ Schmid, Pia (1996): *Weib oder Mensch, Wesen oder Wissen? Bürgerliche Theorien zur weiblichen Bildung um 1800*. Kleinau, Elke – Opitz, Claudia (Hg. 1996): *Geschichte der Mädchen und Frauenbildung*. Campus Verlag, Frankfurt, Band I. 332.

ezt az – erényt? nem ez nem mond eleget – a többi erény szülőanyját, az emberi élet boldogítóját, a fontos tevékenységek elősegítőjét, alapját mindannak, ami szép és jó, hatalmas és nemes, szükségszerűségének és hasznosságának teljes szeretetre méltó mivoltában ábrázoljam? Ő szabja meg az idejét a felkelésnek és a lefekvésnek, a munkának és a pihenésnek, az ebédnek és a vacsorának stb., ő készít veled egy egész-, fél- és negyedórakra besosztott élettervet és napirendet, és ő vigyáz arra szeretetteljes szigorról, hogy ez a terv napról napra, óráról órára minden részletében megvalósuljon.”⁸⁷

* * *

8.3. Az édesanya apoteózisa Pestalozzi pedagógiájában

A 18–19. század fordulóján a nőről, a nő társadalmi szerepéről író szerzők közül talán a legnagyobb, legszélesebb körben érvényesülő hatást *Johann Heinrich Pestalozzi* (1746–1827) gyakorolta a korszak mentalitásának alakulására. „Lénárd és Gertrúd” című népszerű regényének főhőse az édesanya ideáltípusa. Mint ahogyan arra a mű egyik elemzője rámutat: Gertrúd olyan tökéletesen testesíti meg az édesanya eszményét, amennyire az csak lehetséges. Anyjává lesz jószándékú, ámde korhelykedésre hajlamos fejének is. Ez abból is látszik, hogy Lénárd a mű két exponált helyén felesége ölébe hajtva fejét sírja ki bánatát.⁸⁸

---

⁸⁷ Campe (1988): 205.

⁸⁸ Schmid (1996): 333.

A regény a Zürich környéki Bonnal faluban játszódik. Itt él családjával *Lénárd*, az ügyes kezű kőműves. A jó-lelkű, de gyenge akaratú ember teljesen kiszolgáltatott a bíró-kocsmáros *Hummel*nek, aki állandó ivásra, kártyára csábítja. Az ingatag jellemű Lénárdnak pontosan ellentettje felesége, *Gertrúd*, aki minden fillért megtakarít, hogy hét gyermekük jövőjét megalapozza. Az erős lelkű asszony elkeseredetten harcol a bíró cinikus kapzsisága ellen, igyekszik férjét jó útra téríteni. Amikor már a tönk szélén áll a család, végső kétségbeesésben a falu jóakarátú és felvilágosult gondolkodású földesurától, *Arner*től kér segítséget. Arner azonnal intézkedik. Jól fizető munkát ad Lénárdnak, Hummelt pedig válaszút elé állítja: a bírói hivatalt tartja-e meg magának vagy a kocsmajogot. Hummel bosszút áll: a sötétség leple alatt megpróbálja eltávolítani Arner birtokának egyik fontos határkövét. Babonás rettegésében azonban holtra rémül egy lámpást tartó paraszttól. Elfut, s mindent bevall a falu lelkészének. A földesúr igazságot szolgáltat, a faluban minden jóra fordul. Lénárd és Gertrúd családjában is helyreáll a béke.

Pestalozzi idealizált hősnője nem polgári sorból származik, ő az egyszerű nép szülötte. Könyvével nem is csak a műveltebb rétegeket akarta megszólítani, hanem parasztságnak azt a rétegét is, amely valamilyen módon kapcsolatba került az írott szóval. Szándéka valóra is vált: a Lénárd és Gertrúd számtalan kiadást ért meg, idéztek belőle kalendáriumokban éppúgy, mint papi szöszékről a vasárnapi istentiszteleteken. Hatása elementáris erejű volt.

Az eszményi édesanya archetípusa követendő minta lett egy olyan korban, amikor a nevelés mindenható erejébe vetett hit még a közgondolkodás meghatározó eleme volt. A felvilágosodás nevelés-ethosához jó illet Pesta-lozzi meggyőződése, amely szerint az édesanyák családi körben kifejtett nevelőmunkája – áttételesen – az egész társadalom berendezkedését megjobbíthatja. Az anyák által gyermekeikre áthagyományozott jellemvonások közül pedig leginkább a pedantériába hajló rendszeretet az, ami a nagyobb ívű szociális reformokat, a társadalom ügyeinek „rendbe tételét” előkészítheti.

Az újjászervezés Pestalozzi regényében az iskolával kezdődik, ahol a régi bíró bukása után az új előljáró (Gyapot Meyer) Glülphi, a tanító társaságában új pedagógiai módszerek bevezetéséről dönt. Ehhez a Gertrúd módszerét, a „lakószoba pedagógiáját” hívják segítségül, amelyben az elemi értelmi képzés jól megfér a kétkezi munkára (gyapotfonásra és -szövésre földművelésre, a házi gazdaság vezetésére) való szoktatással.

A munkaoktatás és az elemi képzés összekapcsolása Gertrúd pedagógiájában még egy modern, polgári célokat szolgáló mozzanattal társul: rendszeresen folytat minden egyes gyermekével szívhez szóló erkölcsnemesítő beszélgetéseket jobbításra váró hibáikról, gyarlóságairól. Az édesanya szeretetbe ágyazott hatalma révén így végső soron a puritánus polgár-ideál: a tökéletesen megbízható, erkölcsileg feddhetetlen, lankadatlanul szorgalmas, szükségleteiben mértéktartó embertípus térhódítását segíti.

„*Anya*: Hogyan is voltunk, édes gyermekeim, a jócselekedetekkel ezen a héten?

A gyermekek egymásra néznek és hallgatnak.

Anya: Anneli! Jól viselkedtél ezen a héten?

Anneli: Nem, anya! Hisz tudod, az öcsikével.

Anya: Anneli! A gyermek rosszul is járhatott volna; már megesett, hogy az így magukra hagyott gyermekek megfulladtak. De ezt nem tekintve, gondold csak meg, hogyan éreznéd magadat, ha egy kamrába bezárnának, és ott étlen, szomjan kiáltozni hagynának. A kis gyermekek is meg tudnak haragudni, és oly szörnyen kiáltoznak, ha sokáig segítség nélkül hagyjuk őket, hogy ettől egész életükre nyomorékká válhatnak. Anneli! így – Isten tudja – egy pillanatig sem távozhatnék nyugodtan hazulról, ha attól kellene félnem, hogy nem viselsz eléggé gondot a gyermekre.

Anneli: Hidd el anya, sohasem fogom többé magára hagyni.

Anya: remélem is, hogy nem fogsz így többé megijeszteni.”⁸⁹

Az édesanya apoteózisa Pestalozzinál szinte *szakrális méretet ölt*: a családi kör szentélyé nemesül, amelyben a gyermekeit becsületos, jóra való polgárrá nevelő asszony alakja isteni attribútumokkal gazdagodva felmagasztosul. A romantikus eszményítésnek olyan mértéke ez, mint amelyet a gyermekkép esetében is megfigyelhetünk

---

⁸⁹ Pestalozzi (1959): Válogatott művei. Tankönyvkiadó, Budapest, I. 200.

a mentalitástörténet egyes korszakaiban. Az „isteni gyermek” ideáljához itt a gyermekeit – azaz az egész emberiséget – minden veszélytől megóvó, bűneitől megváltó édesanya alakja társul.

* * *

8.4. Schleiermacher a nők társadalmi szerepének lehetséges változásairól

Pestalozzi, mint láttuk, a legfontosabb, legmagasztosabb nőt élethivatásként mutatta be az édesanya szerepét. Azét az édesanyáét, aki a család körében tevékenykedve, gyermekeit racionális elvek szerint nevelve a társadalom tágabb köreinek berendezkedésére is pozitív hatást tud gyakorolni. E felfogásához több ponton hasonló nézete-
ket fejtett ki a 19. század egyik legjelentősebb német teológus-pedagógusa, *Friedrich Daniel Ernst Schleiermacher* (1768–1834) is, akit a pedagógiatörténet *Herbart* mellett a modern neveléstudomány megteremtőjeként tart számon. Az 1800-as évek elején több ízben tartott pedagógiai tárgyú előadásokat a berlini egyetemen, amelyeket tanítványai lejegyezték. Az összegyűlt anyag szerkesztett változatát azonban csak a mester halála után jelentették meg egy kötetben.⁹⁰

A német pedagógiaprofesszor az 1826-ban tartott berlini előadássorozatán foglalkozott a nők társadalmi szerepével, a nőnevelés kérdéseivel. Abból indul ki, hogy a

---

⁹⁰ Schleiermacher (1902): *Pädagogische Schriften. Mit einer Darstellung seines Lebens* herausgegeben von C. Platz. Langensalza.

nevelés általános célja a *családon kívüli boldoguláshoz* vezető képességek kialakítása és ezzel párhuzamosan a *személyes sajátosságok* kifejlesztése. Az utóbbi cél tekintetében nincs nagy különbség a két nem nevelésében, az egyéniség kialakítása éppoly fontos a lányok esetében, mint a fiúkéban. A családon kívüli élet porondja, a társadalmi élet színpada azonban nem a nők territórium. Ennek kettős oka van.

Az egyik a női nem természetes *biológiai* meghatározottságából fakad: a nők a gyermekszülésre való felkészüléstől kezdve távol tartják magukat a nyilvánosságtól. A nő azonban édesanyaként, gyermekei nevelőjeként is igen fontos szerepet tölt be a társdalom életében: „Az ott-hon az állam legelső organikus összetevője, legfontosabb alapköve, hiszen maga az állam is háztartások összessége. A családi élettől függ az állam jóléte. Kimondhatjuk, hogy a nők értéke a polgári életre gyakorolt hatásuk tekintetében nem csekélyebb jelentőségű azért, mert tevékenységi körük a háztartásra, a családra korlátozódik. Az állam érdeklődése ezért még nem csökken irántuk. Az édesanyák nem lépnek ki a nyilvánosság elé, de ez a férfiaknak azon tömegére is vonatkozik, akik például kézműves mesterséget űznek. A nemek közötti különbség a hivatások közötti különbségben fejeződik ki. A női nem a társadalomban különleges hivatást gyakorol.”⁹¹

A másik ok *történeti* jellegű: a nőket a kulturáltság alacsonyabb fokán álló társadalmakban szinte szolgásként kárhóztatták. Újabbban azonban egyes területeken a nők

---

⁹¹ Schleiermacher (1902): 69.

számára lehetőség nyílik magasabb képzettség megszerzésére, és ez a kihat társadalmi szerepükre is: visszavonultságuk mértéke egyre csökken.

Schleiermacher felállít ezzel kapcsolatban egy rendszert, amelyben a lányok és fiúk nevelésének-oktatásának folyamatát két szakaszra osztja. Az *első szakasz* tartalmi voltaképpen azonosak mindkét nem esetében. Bizonyos eltérések csupán a lányok és a fiúk eltérő testi konstitúciójából adódnak. A *második szakasz* tartalmainak kidolgozásakor a német pedagógus óvatosan egyensúlyoz a korabeli tradicionális felfogás és a csíráiban már kialakulófélben levő új női szerep határvonalán. Arra törekszik, hogy olyan magasabb nevelést biztosítson a női nemnek, amelyet egyfelől nem hiúsít meg természettől adott meghatározottsága, másfelől pedig olyan mértékű előnyökhöz juttatja, amilyent javuló társadalmi helyzete és a jövő generációkra gyakorolt pozitív hatása indokol. Ügyelni kíván arra is, hogy ha a két nem közötti társadalmi különbség tovább csökkenne, akkor annak a nevelés ne szabjon gátat.⁹²

A német pedagógus nőnevelési koncepcióját az emeli ki a kérdésről értekező korabeli szerzők többségének felfogásától, hogy Schleiermacher *nem* egy *statikus* helyzetet vesz alapul nevelési rendszere felépítéséhez. Látja, hogy a nők évezredek múlta visszatekintő tradicionális társadalmi szerepében megindult egy lassú *átformálódás*. Ennek első jelei nyilvános szerepvállalásukban mutatkoznak meg. Schleiermacher nem törekszik a múltban

---

⁹²Schleiermacher (1902): 71–72.

gyökerező tradicionális nemi szerepek konzerválására, tudomásul veszi az új jelenségeket. Olyan nevelési rendszert kíván kidolgozni, amely alkalmazkodni képes a folyamatos társadalmi változásokhoz.

* * *

8.5. Amalia Holst és Mary Wollstonecraft a nők egyenjogúságáról

A nőnevelés történetében kevesen voltak, akik teljes egyenjogúságot követeltek a nők számára az oktatás-képzés minden területén. A radikális reformerek kis létszámú táborába tartozott például a már korábban bemutatott 17. századi francia reformer, *Poullain de la Barre*, de ide sorolható *Amalia Holst* (1758–1829) német író is.

A híres politikus, *Johann Heinrich Gottlob von Justi* (1720–1771) lányaként Amalia gyermekként sokoldalú képzésben részesült: jól ismerte a latin klasszikus szerzőket, de tájékozott volt a korabeli filozófiai és pedagógiai irodalomban is. Később az írás mellett nevelőnként dolgozott, majd férjével együtt leánynevelő intézetet vezetett. A kor szokásaitól nem idegen módon név nélkül jelent meg első olyan írása, amelyben a kor nőnevelését bírálta: „Megjegyzések modern nevelésünk hibáiról egy gyakorló nevelő szemszögéből”⁹³. Következő tárggyú ilyen műve, melynek címe „A nő elhivatottsága a maga-

---

⁹³ Bemerkungen über die Fehler unserer modernen Erziehung von einer praktischen Erzieherin, 1791.

sabb szellemi képzésre”⁹⁴ arról árulkodik, hogy szerzője behatóan ismeri a nőnevelés kérdéseiről folyó viták érrendszerét, és maga is kiforrott elképzeléssel rendelkezik e témában.

Amalia hevesen bizonygatja, hogy a nők számára meg kell teremteni a *magasabb műveltség* megszerzésének lehetőségét, ám e kívánalma megfogalmazásakor természetesen csak a *felsőbb társadalmi rétegekből* származó leányokra gondol. Így érvel az egyenlő képzés szükségessége mellett: A nők emberi mivoltukból fakadóan kötelesek arra, hogy minden bennük szunnyadó képességcsírát, adottságot kiműveljenek. Ez nemcsak számukra hasznos, de javára szolgál a gyermekeknek, férfiaknak, a társadalomnak és végső soron az *egész emberiségnek*.

Filozófiai előképzettsége különösen jól érzékelhetővé válik akkor, amikor a felvilágosodás szerzőinek leánynevelési programjait a magának a felvilágosodásnak a fegyverzetével támadja. A természeti jog társadalmi szerződés-elméletét értelmezve fogalmazza meg saját koncepcióját: A nők háttérbe szorítása fizikai erejük csekélyebb mivolta miatt csak a természeti állapot szintjén fogadható el, a kulturáltság magasabb szintjén már nem. Ezen a fokozaton ugyanis éppen a gyengeségből adódó kiszolgáltatottságnak kell megszűnnie, így a női nem alávetettségnek is.

Hevesen kritizálja *Rousseau* nézetét, aki szerint a nő a férfiért él, az ő számára rendeltetett. Ez nem így van: mindketten egymásért léteznek, hiszen a házasság az

---

⁹⁴ Über die Bestimmung des Weibes zur höheren Geistesbildung, 1802.

egyenlő felek között kötött szerződésen alapul. Pontosan ez az egyenlőség az, ami lehetővé teszi, hogy ennek a megállapodásnak az alapja a legnemesebb emberi érzelem, a szeretet legyen. *Campe* felfogását is elveti, mely szerint csak a nő alárendeltsége, folyamatos alkalmazkodása lehet a harmonikus házasság alapja. Amalia Holst véleménye szerint a nő „urát” csak tisztelheti és becsülheti, de nem szeretheti a szó igazi értelmében. A szeretet ugyanis nem ismer alá-fölérendeltséget, egyenlővé teszi a házaspárt.⁹⁵

A nőnevelés korabeli teoretikusainak többségétől az is megkülönbözteti a német írónőt, hogy nemcsak a háziasszony-, feleség- és édesanya-szerepet tudja elképzelni a női életpálya kizárólagos céljaként, hanem gondol azokra is, akik nem mennek férjhez, és egyedülálló nőként élik le életüket. A nevelés programjának kidolgozásakor ezt a lehetőséget sem szabad figyelmen kívül hagyni.

* * *

Még ennél is szenvedélyesebb elszántsággal állt ki a női egyenjogúság mellett *Mary Wollstonecraft* (1759–1797) angol írónő. Egyszerű földműves családba született, ezért magasabb műveltségének megszerzéséhez kitartó önképzésre, autodidaxisra volt szüksége. Előbb nevelőnőként, majd egy londoni kiadó fordítójaként dolgozott, s itt számos műve jelent meg. Nevelési kérdésekkel foglalkozó írásokat tett közzé, elbeszéléseket írt felnőtt és gyermek olvasók számára. A politika területe sem volt

---

⁹⁵ Idézi Schmid (1996): 340–341.

idegen számára. 1792-ben elhagyta Angliát és Párizsba ment, hogy figyelemmel kísérje a francia forradalom fejleményeit. Londonba való visszatérte után csatlakozott a korabeli angol radikális értelmiségiekhez, akik rokon-szenveztek a liberalizmus eszméivel és a forradalmi gondolatok sem álltak tőlük távol. Rendszeresen szervezett lakásán összejöveteleket e csoport számára. Olyan írók, publicisták jelentek meg ebben a körben, mint például *Thomas Paine* (1737–1809)⁹⁶, *William Blake* (1757–1827)⁹⁷ és *William Wordsworth* (1770–1850)⁹⁸.

A nőnevelés és női emancipáció kérdéseivel már a „Gondolatok a lányok neveléséről”⁹⁹ című írásában is foglalkozott. E témakörben mégis „A nők jogainak védelmében”¹⁰⁰ című könyve a legfontosabb, amelyet a szakirodalom a korai feminizmus úttörő műveként tart számon.

Wollstonecraft élesen kritizálja kora társadalmi berendezkedését, amelyben a nők a férfiak zsarnoksága alatt élnek „nevetség vagy sajnálat tárgyaként”. Kiszolgáltatottságuk egyik oka nevelésük elhanyagoltságában rejlik. Ha az iskoláztatás terén egyenlő esélyekhez jutnának a férfiakkal, akkor nemcsak háziasszonyok és édesanyák válhatnának belőlük, hanem más fontos életpályákra is léphetnének. A magasan képzett nők ugyanolyan hasz-

---

⁹⁶ Republikánus író, politikai pamfletek szerzője, a francia forradalom eszméinek elszánt védelmezője.

⁹⁷ Költő és festőművész, az angol romantika első nagy egyénisége.

⁹⁸ Költő, az angol romantika kiemelkedő képviselője.

⁹⁹ *Thoughts on the Education of Daughters*, 1787.

¹⁰⁰ *Vindication of the Rights of Woman*, 1792.

not képesek hajtani a társadalom számára, mint a művelt férfiak. A nemek közötti különbség a valóságban *nem létező fikció*, amelyet az egyenjogúság ellenzőinek önkénye tart életben. Gyökeres reformokra van szükség az oktatási rendszer terén: a *koedukáció* keretei között együtt kell tanítani a lányokat és a fiúkat. A magasan kvalifikált asszonyok az élet számos területén tölthetnek be fontos szerepet. Az így önállósuló nők megjelenése alapjaiban változtatja majd meg a két nem viszonyát.

A női egyenjogúság követelése mellett másrészt hevesen kritizálja azokat a nőket, akiknek az ostoba, felszínes élvezeteket hajszoló életmódja, a fényűzés iránti olthatatlan vágya a nőellenes férfiak malmára hajtja a vizet. A megjobbított iskolarendszerben olyan nők nevelődnek majd, akik tudásuk révén egyenrangú párjuk lehetnek férjüknek.

Mary Wollstonecraft feminista nézetei komoly fel-tűnést keltettek a korabeli Angliában, de elképzelései – köztük a nőnevelés reformjára vonatkozó nézetei – heves ellenállásba ütköztek, és egyáltalán nem válhattak valóra. Ennek oka kettős. Egyrészt hiányzott a társadalmi háttér és az állam érdekeltsége a reformok keresztülvitelében, másrészt pedig nagyon mélyen gyökerezett a köztudatban az a torz nőkép, amely szerint az asszonyok cicomakedvelő, felszínesen kacér és ostobácska teremtmények, akiknek értelmi adottságai nem elegendőek a magasabb műveltség megszerzéséhez. Ezt a nőellenes attitűdöt a felvilágosodás filozófusai és közírói még jobban felerősítették.

9. NŐNEVELÉS MAGYARORSZÁGON, A 19. SZÁZADBAN

9.1. Erkölcsnemesítő kézikönyvek és folyóiratcikkek nőképe (1789–1827)

A 18. század utolsó évtizedeitől kezdve Magyarországon is rendkívül nagy mértékben élénkült meg az érdeklődés a nők társadalmi helyzete és a nőnevelés kérdései iránt.¹⁰¹ Egyre több írás jelent meg e témáról hazai szerzők tollából, és divatosak voltak a külföldi szerzők magyarul kiadott nőnevelési tanácsadó könyvei is.

A nőnevelés fejlesztését, a leányok iskoláztatásának tartalmi gazdagítását és időbeli kiterjesztését szorgalmazó szerzők véleménye sem volt egységes. Nagy többségük a „női nemhez illő” tantárgyak oktatását tartotta szükségesnek. Kevesen voltak, akik a magasabb stúdiumokat is javasolták, a férfiakéval minden tekintetben

---

¹⁰¹ Újabb nőtörténeti kutatások azt is igazolják, hogy a 18. század egészében a korábbiaknál jóval gazdagabb a nők tradicionális anyai szerepével foglalkozó – külföldi szerzőktől átvett, átdolgozott, illetve eredeti – magyar nyelvű irodalom. Az érdeklődő nagyközönségnek szánt felvilágosító művek egész sora foglalkozott már a csecsemőgondozás és kisgyermeknevelés módszereivel (Kéri, 2013).

egyenlő művelődési lehetőségek biztosítását pedig senki sem javasolta. A két nem oktatásával kapcsolatos különbségtétel a két nem eltérő megítéléséből fakadt.

Egy magyar ismeretterjesztő folyóirat, a *Péczei József* által szerkesztett *Mindenes Gyűjtemény*, 1789-ben név nélkül közölt egy a nők helyzetével és nevelésükkel foglalkozó írást. „Az Aszszonyokról” címen megjelent értekezés szerzője bemutatja a nők képzésével szembeni korabeli előítéleteket, és felvázol egy olyan nőnevelési programot, amely a magasabb szintű tanulmányok egyes elemeit is tartalmazza:

„Felette nevetséges dolog az sok Férfijakban, hogy ők az Aszszonyokat örökös tudatlanságra büntetik, és nehezen szenvedik, mikor ők a tudományok által ékesítik elméjeket. Talán tsak a mi kevélységünk szab nekik illy érzéketlen törvényeket. Minthogy az Aszszonyok az ő kellemetes szépségekkel feljül-múlnak bennünket, attól félünk, hogy majd elméjekkel is meghaladnak. [...] Hogy eshetik meg, hogy illy rosszszúl neveltetik az emberi nemzetnek szebbik fele? Hát ez a gyönyörű nem tsak azért teremtett-é, hogy tsak bizonyos ideig gyönyörködjének benne szemeink, mint a múlandó virágokban? Az illyen nevelés meg-foszt bennünket a valóságos gyönyörűségektől, t.i. az elmének gyönyörűségeitől, mellyeket kóstolhatnánk az ő velek való társalkodásban. Az igaz és valóságos böltseségnek tanulása, a jó könyveknek olvasások által, úgy meg gyökerezne a virtus az Aszszonyoknak szívekbén, hogy sok panaszoktól s bajoktól meg menekednének a Férfijak. Mitsoda bóldogságot készíte-

nének előre az Aszszonyoknak azokra a bús napokra, mellyekben többé szépségek által a szemnek nem tetszhetnek. Akkor az ő elméjeknek szép tehetségeik által mind a Férfiak előtt kedvet találhatnak, mind pedig unalmokat enyhíthetnék. Minden Szüléknek azért, valakiktől kitelhetik, kellene taníttatnai Leányaiakat a Históriára, Földnek le-írására, a Böltselkedésnek könnyebb részeire, az Erköltsi-tudományra és a Poésisre. Sőt a kiktől meglehet, tanúttatni kellene velek a Deák-nyelvet is, a melly minden tudománynak kúltsa. E mellett a gazda -aszszonykodást, s aszszonyi munkákat is gyakorolhatnak.”¹⁰²

Az idézett szerző tehát tanítana a leányoknak – a gazdálkodási és háztartási ismereteken túl – a történelmet, földrajzot, filozófiát, erkölcsant és a költészettant is, de *nem azért*, hogy az így megszerzett műveltség birtokában később közszereplést vagy kereső foglalkozást válasszának élethivatásul. Az egyedüli ok majdani férjük *tetszésének elnyerése*, „unalmuk enyhítése”: a fő szerepet tehát itt *nem* a női emancipáció önzetlen szempontjai játszották. A névtelen szerző a „művelt feleség” eszményét követte, azt az ideált, amely a középkor óta újra és újra előbukkan a nőnevelésről írott művek lapjain.

* * *

---

¹⁰²Mindenes Gyűjtemény 1789. I. Negyed. 6. Levél. 83–84. Idézi: Fehér Katalin (1999): Leánynevelésünk és a felvilágosodás kori magyar sajtó. Magyar Könyvszemle, 115. évf. 2. szám. 231–241. <http://epa.oszk.hu/00000/00021/00021/0005-171.html>

A fenti sorok értékelésénél érdemes még egy szempontot figyelembe vennünk. A 19. század első évtizedeiben is találkozhatunk még a női szerepet és tevékenységi kört olyan *szélsőségesen korlátozó felfogással* a moralizáló, erkölcsnemesítő és nevelési tanácsadó irodalomban. Az egyik ilyen munka szerzője, *Bencsik József* például ezekkel a szavakkal szabja meg a nők családbeli teendőinek határait: „Hallgatva szép az aszszony. Kerüld a’ sok fecsegést; sérti ez a’ férj’ füleit. Mikor a’ szükség, vagy illendőség kívánnya, beszélly: de móddal, mértékkel, okossággal. [...] A pompa-üzés erszény fejtés. Ne nyűgölődj férjednek sok féle kívánságokkal, ’s kérelmekkel, hogy majd ezt, majd azt csináltassa, vagy szerezzze meg. Szabd költségeidet jövedelmedhez, ’s csak addig nyűjtózz, meddig a’ takaró ér. [...] Emlékezzél meg, hogy az aszszony állat segítő társul adatott Istentől a’ férjfiúnak. Légy tehát férjednek mindenben fele segítség, ha feleség vagy, és semmiben meg ne vond ezt tőle. [...] Férjed’ tisztí foglalatosságaiba ne ártsd magad; néked azokban semmi ismereted nincsen, sem szükséges gyakorlatosságod: a’ te munkálkodásodnak más köre van, melly figyelmedet magának kívánnya.”¹⁰³ Az évezredes múltra visszatekintő tradicionális nőkép és családanya-szerep elemei válnak érzékletessé ezekben a sorokban. Tekinthejtük ezt a felfogásmódot egyfajta viszonyítási pontnak is, amelyhez képest a nők nevelésének-oktatásának bármiféle minimális programja már fejlődésnek, előrelépésnek számít.

* * *

---

¹⁰³ Bencsik (1818): 148–149.

Az 1820-as évektől kezdve a magyar sajtóban élénk vita bontakozott ki a nőnevelés elméleti és gyakorlati kérdéseiről. Az eszmecserének először a *Tudományos Gyűjtemény* kínált fórumot, később más lapok is bekapcsolódtak a vélemények közzétételébe.¹⁰⁴ A vita folyamát megnyitó szerző azt a korabeli Magyarországon is kevesek által elfogadott véleményt képviselte, mely szerint a nők ugyanolyan mennyiségű és minőségű ismeretanyag elsajátítására képesek, mint a férfiak. Szép János „Elmélkedés az Asszonyi Nem Taníttatásáról” című írásában így érvel az egyenlő képzés mellett: „testi és lelki, vagy elméleti tehetségökre nézve nem alábbvalóak az Asszonyok a férfiakkal.”¹⁰⁵ Külföldi példákkal igazolja, hogy a tehetséges nők a tudományok és művészetek terén éppolyan magas szintű teljesítményekre képesek, mint a férfiak.¹⁰⁶

A disputához a rákövetkező években több szerző csatlakozott. A vélemények színekben gazdag palettája alakult ki: voltak akik az otthoni nevelés előnyeit ecsetelték, míg mások az anyanyelven oktató nevelőintézetek felállítását sürgették. Akadtak olyan hozzászólók, akik azt bizonygatták, hogy a magasabb műveltség nem akadályozza meg az asszonyokat hagyományos (háziasszonyi és anyai) kötelességeik ellátásában. Néhány szerző úgy látta, hogy szükséges a nő magasabb képzése, de csak

---

¹⁰⁴ Fehér Katalin (2003): Vélemények, viták a nevelésről két reformkori folyóiratunkban. In: Dombi Alice – Oláh János (szerk., 2003): A XIX. századi magyar pedagógusok a polgárosodásért. APC-Stúdió, Gyula, 2003, 212.

¹⁰⁵ Szép János (1821): IV. 55. Idézi: Fehér (2003): 213.

¹⁰⁶ Fehér (2003): 213.

azért, hogy méltó szellemi társa, beszélgetőpartnere lehessen férjének. Egy anonimitást választó szerző azoknak a tudományoknak a körét is megvonta, amelyek a nők számára hasznosak lehetnek. Ide taroznak a természettudományok és a filozófia.¹⁰⁷

A vita egyik résztvevője, *Takács Éva* (Karacs Teréz, a későbbi intézet-alapító édesanyja) például nemzeti szellemű nőnevelő intézetek felállítását sürgette a nagyobb városokban. Olyan internátusokra létesítését tartotta szükségesnek, ahol kellő gondot fordítanak az elme kiművelésére, a szív formálására és a művészi ízlés kialakítására. A tudományokból annyit sajátítsanak el a leányok, hogy képesek legyenek az önálló gondolkodásra, meg tudják ítélni tetteik jó vagy rossz oldalát.¹⁰⁸

A nőnevelés kérdéseivel foglalkozó korabeli magyar szerzők írásai tehát arról tanúskodnak, hogy az álláspontok ugyanolyan sokszínűek és differenciáltak voltak, mint a „művelt Nyugat” országaiban. A két végpólus itt is felfedezhető: Voltak, akik megelégedtek a lányok *házi-asszonyi-édesanyai szerepre* való felkészítésével, illetve az ehhez társuló minimális ismeretkörre korlátozódó elemi oktatással. A másik végponton szerepel az a néhány szerző, akik a nők számára a *magas szintű elméleti ismereteket* is közvetíteni kívánták, és ennek révén el tudták képzelni

---

¹⁰⁷ A vita részletes elemzését lásd: Fehér (2003) és Orosz Lajos (1962): *A magyar nőnevelés úttörői*. Tankönyvkiadó, Budapest.

¹⁰⁸ Lásd: Orosz (1962): 59.

a család zárt köréből való kilépésüket, társadalmi önállósulásukat is. E két sarkpont között az egyéni felfogások és vélemények sokszínű kavalkádja kapott helyet.

A témával nemcsak a korabeli hírlapok hasábjain találkozunk, hanem önálló művekben, nagyobb terjedelmű esszékben, nevelési tanácsadó kézikönyvekben is. A bővebb kifejtés formáját választó szerzők közé tartozott *Fáy András*.

9.2. Fáy András nőnevelési reformelképzelései

A magyar reformkor jeles írója, politikusa, *Fáy András* (1786–1864) szívesen foglalkozott a gyermeknevelés – és ezen belül a leánynevelés – elméleti és gyakorlati¹⁰⁹ kérdéseivel. A nők helyzetével és nevelésükkel kapcsolatos nézeteit részletekbe menően fejti ki 1841-ben írt könyvében, amely a „Nőnevelés és nőnevelő-intézetek hazánkban” címmel jelent meg.

Már élvezetes, esszészerű stílusban írt könyvének előszavában kifejti, hogy a leányok megfelelően szervezett nevelésében-oktatásában látja a haza boldogulásának

---

¹⁰⁹Fáy András a gyakorlatban is bizonyította, hogy a tehetséges, de alacsony sorból származó leányok – megfelelő nevelés esetén – magasabb szellemi tevékenységre is alkalmasak. Maga mellé vette, rendszeres és sokoldalú oktatásban részesítette az egyszerű főtí parasztcsaládból származó Sziráky Zsuzsát, akinek gyors észjárása, intelligenciája meglepte Fáy baráti körét. Később feleségül vette az időközben felserdült leányt, akinek irodalmi, művészeti ízlésében olyannyira megbízott, hogy készüléfében levő műveit is elolvastatta vele.

egyik előfeltételét: „Nagynak ohajtom egykor hazámat; de boldognak előbb, boldognak most és jövődőben; ’s épületünknek ez az alapja. És mivel vélhetném e’ nagy czélt biztosabban elérhetőnek, mint nevelés, ’s legelőbb is nők’ és anyák’ nevelése által, kik nemzedékeket hordoznak méheikben, ápolnak emléiken, ’s első hatásaikkal ezekre idvet vagy átkot árasztanak?”¹¹⁰ A hibás nevelés okait a gálans francia stílus terjedésében véli felfedezni. XIV. Lajos korát kárhoztatja, amely a nőt „lehelgél méltósága’ trónjáról, kiskorúságra kárhoztatá, gyermeki bábót ada királyi pálcza helyett kezébe”.¹¹¹ A „miveltségi mázzal megkent csalás”-nak ezt a divatját majmolják a magyar úri körök is leányaik nevelésekor. Ez a *félnevelés* több kárt okoz, mintha a leányokat egyáltalán nem részesítenénk tudatos, tervszerű nevelésben.

Mi lehet akkor tehát a leánynevelés igazi célja és helyes útja-módja? A reformkori magyar író Rousseau-hoz csatlakozik, amikor azt írja, hogy a nő világi hivatása kettős: *boldog legyen és boldogítson*. Boldog pedig akkor lehet, ha sorsával megelégszik, teljesíti gazdasszonyi és anyai mivoltából fakadó kötelességeit, és nem feledkezik meg „polgári viszonyaiból” adódó kötelmeiről, magyarságáról, anyanyelvéről sem.

Fáy András szerint a nő „túlműveltsége” éppoly káros, mint teljes műveletlensége. A túlművelt asszony a társaságban gyakran fensőbbes és mesterkél, foly-

---

¹¹⁰Fáy András (1841): Nőnevelés és nőnevelő-intézetek hazánkban. Különös tekintettel nemesek’, főbb polgárok’ és tisztességes karuak’ lyánkáira. Pesten, Trattner-Károlyi tulajdona, IV.

¹¹¹Fáy (1841): 14.

ton a figyelem középpontjába kerülni, lekezelő gúnnyal bánik kevésbé művelt beszélgetőtársaival. Az ilyen nők harcolnak legnagyobb hévvel a női egyenjogúságért is: „A’ tul-mivelt nők különösen azok, kik erős harczos vitéznéi a’ juris aequalitásnak inter sexum et sexum; azért is apró társalgási nőnemhez illő tartózkodásokon magokat túl teszik; és elkárhoznál, ha ezen egyenlőséget előttök csak legkevésbé is megszorítani kívánod.”¹¹²

Az igazi művelt nő Fáy András véleménye szerint tehát *nem küzd* a két nem közötti egyenjogúságért, és nem kíván kilépni a számára rendeltetett családi körből: „... ismeri és becsüli a’ maga viszonyait, és azoknak korlátai között híven megmarad. Érezzük körében, hogy nagyobb sorsban is helyet állna, és otthon lelné magát; de azért kisebb viszonyai közt is megfér, és azokat nemesíti. [...] Ritkán, és csak ott szól határozólag, hol adataiban bizonyos; de véleményét mindenkor szerényen ’s úgy adja elő, hogy hajlama lássék, jelesebbektől, ’s jobban értesítettektől okólni akarni.”¹¹³ Régi toposz bukkan itt fel újra: annak a művelt nőnek az eszménye, aki tudását inkább véka alá rejtve hallgat, mintsem hogy férje urát vagy más férfit a társaságban csiszolt elméje megnyilvánulásaival zavarba hozza. (Emlékezzünk a tudós *Laura Bassi* megítélésére, akit szerénysége miatt dicsértek kortársai.)

A nőnemhez tehát a „tartózkodás illik” és nem a nagyvilági életben való közszereplés. Szívesebben vonul vissza családi körébe, jól nevelt („vig, játékos, nyiltszívű,

---

¹¹²Fáy (1841): 105. „Juris aequalitas inter sexum et sexum” = a nemek közötti egyenlőség joga.

¹¹³Fáy (1841): 105. 106.

barátságos”) gyermekei közé. Tetteit a ráció és az egészséges érzelmek határozzák meg: „... józan ész és ép eredmény bélyegzik minden tevését és hatását”.¹¹⁴

Fáy András nőeszménye és nevelési programja ahhoz a vonulathoz sorolható, amelyet például *Rousseau*, *Pestalozzi* vagy *Campe* neve fémjelez. A nőnevelés terén reformokat kíván, de *nem gyökeres változást*. Kritizálja a korabeli lánynevelő intézetekben oktatott tananyagot haszontalansága miatt: a francia nyelv csak a fényűzést szolgálja, a hírnév szemrontó, a muzsikában a rendelkezésre álló csekély idő alatt keveset lehet haladni. Helyettük a polgári élethez szükséges praktikus ismereteket és készségeket ajánl, amelyek a következők: „rövid diatetica, női élet-bölcsesség, józan háztartás, józan pénz-költés’ elvei, magyar haza’ ismertetése, nyelve, literaturája, egy magyar polgárné’ kötelességei, házi szükséges munkák, nemes társalgásnak és női illedelemnek szabályai és mi fő dolog, tiszta fogalmak női rendeltetéséről, világ’ folyásrol, szoktatás ész’ okai’ követéséhez...”¹¹⁵

A magyar politikus-író későbbi műveiben ennél is tovább ment: konkrét terveket készített egy új országos *nevelőnőképző intézet* felállításáról, amelyhez gyakorló iskolaként egy minta lánynevelő-intézetet kívánt csatolni. Elképzeléseit nem tudta a gyakorlatba átültetni, de számos követője szorgalmazta később a „női élethez” szükséges praktikus ismeretanyag oktatását lánynevelő intézeteinkben.

---

¹¹⁴Fáy (1841): 107.

¹¹⁵Fáy (1841): 124–125.

9.3. Brunszvik Teréz a nőnevelésről

Brunszvik Teréz (1775–1861) nemcsak az első magyar kisdédóvó intézet megalapítása fűződik, a grófnő behatóan foglalkozott a hazai nőnevelés fejlesztésének kérdéseivel is. Hagyatékában fennmaradt egy kézirat, amely a „Nőképzés és nőnevelés” címet viseli. Ebben tulajdonképpen Fáy András 1841-ben megjelent művének egyes téziseivel vitatkozik.¹¹⁶

Brunszvik Teréz a nők hivatásának, egyenjogúságának megítélésében sokkal radikálisabb felfogást képvisel, mit Fáy András. Iróniától sem mentes, érzékletes stílusban festi le kora elmaradott társadalmi viszonyait, amelyek között a nőknek „négy fal közé zárva”, „rossz háznép fölött őrködve” kell uruk harisnyáját foltozniuk, míg férjeik „szellemi alkotások minden gyönyörűségében tobzódva” élik nagyvilági életüket.¹¹⁷

„... a művelt rendeknél, hol a férfi magasabb régiókban él, ott az ő hitestársának, barátnéjának, gyermekei anyjának s nevelőjének egyformán kell részesednie mindenben, amit ő, a férfi cselekszik, s amiye van neki, ellenkező esetben az asszony éppen olyan méltatlan az ő urára, mint a férfi a feleségére. Ahol az asszony

---

¹¹⁶ Az eredetileg német nyelven írt vitairat magyar fordításban első ízben a *Kisdédnevelés* című lapban jelent meg, 1928-ban. Szövegét újra közli: Orosz (1962): 230–236. Brunszvik elméleti és gyakorlati nőnevelő munkásságáról lásd még: Orosz (1962): 90–92.

¹¹⁷ Brunszvik Teréz: *Nőképzés és nőnevelés*. In: Orosz Lajos (1962): *A magyar nőnevelés úttörői*. Tankönyvkiadó, Budapest, 233.

ura részére harisnyát köt, ott a férfinak legalább a felesége cipőit kell elkészítenie. Nem szabad elválasztanunk azt, ami természete szerint egygyé forrt.”¹¹⁸

A feleség legyen férje méltó társa a „magasabb műveltség köreiben” is. Ennek eléréséhez lehetővé kell tenni a leányok számára a magasabb színvonalú tanulmányok végzését. A férfiak előtt évszázadok óta nyitva állnak a gimnáziumok és akadémiák kapui, el kell jönnie annak az időnek, amikor majd „az emberiség másik, fontosabb fele részére is ilyen rendszeres és alapos oktató rendszert létesítenek”.¹¹⁹ Brunszvik Teréz a magasabb műveltség hagyományos értelmezését is átírja, amikor „klasszikus ostobaságnak” nevezi azt, ami „a fogalmakat inkább öszszeszezavarja, mintsem megnyugtatja”. Kritikáját azzal teszi hatásosabbá, érzékletesebbé, hogy a jelenséget visszajáról veszi szemügyre. Fonákjáról közelíti meg a kérdést, mint Salzman a híres Rákkönyvecskében.

„De ha a férfiak továbbra is meg akarnak maradni tudós tanulmányaik és szálnalmas absztrakcióik mellett, úgy minden emberi boldogság végleges tönkretételére mint legcélszerűbb eszközt azt ajánlanám, engedjék a nőket is ilyen fajta tanulmányokban részesedni, mert nem találnám méltányosnak, hogy csak a nők legyenek a józan emberi ész birtokában; mindenesetre

---

¹¹⁸ Brunszvik (1962): 233.

¹¹⁹ Brunszvik (1962): 234.

kevesebbet gyötörnék őket félbolond férjeik. A műveltségen én tehát nem a nonsense-t s körmönfont okoskodásokat értek.”¹²⁰

A vitairatban arra az általános kérdésre is választ találunk, hogy milyen tudást, milyen tudományokat tart fontosnak Brunszvik Teréz. Szerinte az elvont, „tudós” tudományok helyett az *alkalmazásra kész, népszerű diszciplínák* művelésének jött el az ideje. Pédaként hozza fel, hogy a földön szaporodó embersokaság táplálására olyan segédeszközökre van szükség, amelyeket az *alkalmazott tudományok* kínálnak. Ahhoz, hogy a réginél jóval kisebb földterületen ugyanolyan mennyiségű élelmet lehessen termelni, nem klasszikus műveltségre, hanem modern *természettudományos ismeretekre* van szükség.

Ami pedig a nevelés legfőbb szempontját illeti, a műveltség igazi, legvégső tartalma nem lehet más, mint a „megnemesbedés”, az ember *erkölcsi fejlődése*. A kiindulópont adott: az Istentől adott „erő és csíra”. A moralitásnak ez a középpontba helyezése *Pestalozzi* és *Kant* pedagógiájának hatását sejteti. Mindkét szerző az erkölcsi heteronómiából, az ember természeti meghatározottságából kiinduló, és a morális autonómia, a magasrendű erkölcsiség felé haladó fejlődést jelöli ki a nevelés legfontosabb céljának.

Brunszvik Teréz nemcsak elméleti síkon vizsgálta a nőnevelés kérdéseit, hanem tervezetet is készített egy felállítandó *tanítónőképző intézet* tananyagáról. A tíz esz-

---

¹²⁰ Brunszvik (1962): 234.

tendeig tartó képzés során számos tantárgy színvonalas oktatását tervezte (idegen nyelvek, vallástan, történettudomány, földleírás, természettan, neveléstan, zene, tánc, rajzolás, kertészet és női kézimunkák). A tervezet megvalósítására tett erőfeszítései azonban nem jártak sikerrel.

9.4. Hazai nőnevelő intézetek

A nevelőintézet-alapítás terén több sikerrel járt *Karacs Teréz* (1808–1892), aki 1846 szeptemberében Miskolcon létesített leánynevelő intézetet, „nőnövelde”. Programja megfogalmazásakor a társadalmi realitások talaján állt, bár a férfi és nő egyenjogúságát, egyenlő adottságait elméleti síkon egyértelműen megfogalmazta: „úgynevezett szellemünk ... hasonló eszközökkel éppen úgy kifejthető egyik, mint másik nemnél”¹²¹. Mindazonáltal nem törekedett nagyívű emancipációs elképzelések megvalósítására, mert úgy vélte, hogy a nő munkába állásának a család látná kárát. A „kenyértudományok” terén való jártasság megszerzését csak az egyedülálló nők esetében látja szükségesnek.

A miskolci nőnövelde sok tekintetben hasonlított *Tessedik Sámuel* szarvasi „szorgalmatossági iskolá”-jához. A leendő családanyák szükségleteit vette figyelembe *Karacs Teréz* is, amikor a lányokat elsősorban a női kézimunkákra, szabásra-varrásra, fehérnemű- készítésre tanította. De nemcsak a „kéz” ügyesítésére törekedett.

---

¹²¹ Idézi: Orosz (1962): 95.

Pestalozzi hatására a „fej” és a „szív” kiművelését is szorgalmazta. Segédnevelőnőivel együtt francia nyelvre, zenére, szépíráásra és táncra is oktatta növendékeit.

Ezzel egy időben nyitott Pesten intézetet *Teleki Blanka* grófnő (1806–1862), aki nagynénje, Brunszvik Teréz nőnevelési elképzeléseihez hasonló elveket vallott. Erdélyi magyar arisztokrata családból származott, büszke volt magyarságára, a nemzeti kultúra fejlesztését tartotta egyik legfontosabb céljának. A leánynevelés megjobbítása terén is ez volt egyik legfontosabb vezérmotívuma. A nőnevelés tartalmának megfogalmazásakor is az anyanyelv ápolását, a sajátosan magyar kulturális értékek megőrzését tűzte ki elsődleges célul.

Teleki Blanka tehát magyar főúri körökből való leányok számára tervezett magyar nyelvű, nemzeti szellemű képzést nyújtó intézetet. Ez a terv is kirívó újdonságnak számított, akkoriban a főnemesek leányai többnyire német, francia, esetleg angol nyelven részesültek oktatásban. Jellemző, hogy a grófnő intézetalapítási elképzeléseit megismerve Széchenyi István és Fáy András is egy angol nevelőnőt ajánlottak az intézmény élére. Úgy vélték, ez jobban megfelel a főnemesi családok elvárásainak, mint a magyar nyelven oktató Karacs Teréz, akit Teleki Blanka szeretett volna megnyerni a nőnevelde vezetésére.¹²²

---

¹²² Karacs Teréz a grófnő iránt érzett nagyrabecsülése ellenére elvi megfontolások miatt nem tudta elfogadni a felkérést. A magas tandíjjal működő pesti intézettel szemben a miskolciak meghívását fogadta el, ahol a növendékek köre a szerényebb anyagi lehetőségekkel rendelkező „polgárzat” leányaiból került ki.

A pesti intézet megnyitása 1846 őszen nem ment zökkenőmentesen. Növendék eleinte alig jelentkezett, pedig Teleki Blanka kiváló szakembereket kért fel tanításra. Köztük volt *Vasvári Pál* (1826–1849) irodalmár – később a márciusi ifjak egyike – és *Hanák János* (1812–1849) természettudós is.¹²³ Kezdetben egyetlen leány oktatását végezte a tekintélyes számú tanári kar, ami jelentős anyagi veszteséget okozott az alapítónak. Egy év múlva azonban már 14 főrangú tanítványa volt a neveldének, és számuk ettől fogva ugrásszerűen emelkedett.

Az igen tartalmas, sokféle humán-reál tantárgyat és művészeteket felvonultató képzési program *újszerű oktatási módszerekkel* társult. *Hanák János* például gyakran tartotta óráit kinn a szabad természetben, előadásait szemléltetéssel és kísérletek bemutatásával tette érzékletesebbé. A történelem és a magyar irodalom tanítása során *Vasvári Pál* törekedett a tartalmas ismeretanyag alapos megértetésére. Minden eszközt megragadott a hazafias érzelmek fejlesztésére.

Ez a törekvés azonban időnként a magyarosítás túlzott és türelmetlenségben megnyilvánuló erőltetését eredményezte. A rendszeres házi dolgozatokban a lelkes tanítványok egyre elkötelezettebben tettek tanúbizonyyságot nemzeti érzelmeikről. Néhányan azt is

---

¹²³ Talán éppen az okozta a főúri körök kezdeti óvatos távolmaradását, hogy mindketten elkötelezett hívei voltak a forradalmi eszméknek.

megígérték, hogy hazatértük után saját a falujukban élő más nemzetiségieket megmagyarosítják, sőt más falvak lakóit is magyarrá teszik.¹²⁴

A forradalmi eszmék iránt elkötelezett Teleki Blanka intézete egyre inkább elkötelezett híve lett a nők számára szavazati jogot követelő *emancipációs törekvéseknek* is. Emellett határozottan szorgalmazta az intézményes leányoktatás fejlesztését. A nők „örökös kiskorúsága” nem tartható tovább, lehetővé kell tenni számukra a felsőfokú egyetemi tanulmányokat is.

A radikális nézetek, a forradalmi eseményekben való szerepvállalás, majd a szabadságharc bukása után az üldözöttek rejtegetése mellett következetes nőemancipációs törekvései is hozzájárultak ahhoz, hogy Teleki Blankát a hadbírótság tízévi várfogságra ítélte. Ebből öt esztendőöt kellett letöltenie segítőtársával, *Leövei Klárával* együtt.

Teleki Blanka grófnő a börtönből való szabadulása után nővéréhez, a férje mártírhalála után Párizsban élő Emmához utazott. A hosszú várfogság – köztük a hírhedt Kufstein cellája – azonban kikezdté Blanka egészségét, és hamarosan meghalt. A nőnevelés iránti elkötelezettség azonban tovább „öröklődött” a családban. Leánytestvére, *Emma* ugyanis a nőnevelés kérdései iránt is érdeklődő *Auguste De Gerando*, Magyarországon élő francia író felesége volt. Leánygyermekük,

---

¹²⁴Orosz (1962): 116.

Antotnina pedig az 1800-as végén az iskolarendszerű intézményes leánynevelés magyarországi úttörőjeként tett szert elismertségre.

* * *

Az eddigiekből is kitűnik, hogy Magyarországon a 19. század első felében a nők helyzetével kapcsolatos elvi álláspontok, a nőnevelésre vonatkozó elképzelések és az ezekből eredeztethető leánynevelő intézeti programok ugyanolyan sokszínűek voltak, mint Európa más országaiban. A nőnevelés fejlesztésének következetes hívei között is voltak olyanok, akik elleneztek a női egyenjogúság gondolatát, és a lányok nevelését a nemzeti érzelmű polgári és háziasszonyi erények, képességük kibontakoztatása alá rendelték (pl. Fáy András). Mások elvi síkon pártolták a női emancipációt, de a korabeli társadalmi viszonyokat még nem érezték alkalmasnak az egyenjogúság következetes megvalósítására. Így nőnevelő programjuk középpontjába a gazdasszonyi ismeretek és készségek oktatását állították (pl. Karacs Teréz). Ismét mások pedig a következetes egyenjogúság elvi álláspontjára helyezkedtek, és a nők számára magas színvonalú és korszerű tartalmú képzést sürgettek (pl. Takács Éva, Brunszvik Teréz). Néhányan az egyetem kapuit is ki akarták tární előttük, ez az igény fogalmazódik meg Teleki Blanka koncepciójában. A grófnő nőnevelő tevékenységében jól érzékelhető a nemzeti szellemű „honleányi” nevelési program összeötvözése a felsőfokú képzésig elvezető tudományos igényű oktatásra való törekvéssel.

* * *

A század harmincas éveitől kezdve egyre nagyobb számban nyíltak meg Magyarországon magánkézben levő nőnevelő intézetek, nemcsak a fővárosban, hanem vidéken is. Így például 1840-ben nyitotta meg kapuit *Zirzen Janka* (1824–1909) jászberényi nőnevelő intézete, de ebben az időszakban alapítottak nőnevelőket Egerben, Balasagyarmaton, Esztergomban és Rozsnyón is. Korabeli források szerint 1857-ben a fővárosi magánneveldek száma már elérte a negyvenet. A hatvanas években jelentős számbeli gyarapodás zajlott le országszerte. Az intézetek népszerűségét jelzi a Vallás- és Közoktatási Minisztérium kimutatása, amely szerint 1872-ben a magánintézetek leány növendékeinek a létszáma országosan 12 417 fő volt, három és félszer annyi, mint ahány leány az összes felső népiskolába és leánypolgári iskolába járt.¹²⁵

9.5. Az iskolarendszerű leányoktatás fejlődése

A lányok népiskolai oktatása a 19. század elején még ugyanolyan keretek között folyt, mint a fiúké. Együtt oktatásukat többnyire a tanteremhiány okozta, nem volt ez pedagógiai célok szerint szervezett koedukáció. Sőt az 1806-ban kiadott *második Ratio Educationis* már nyomtatékosan ajánlja külön leányiskolák felállítását. Az elkülönítést nemcsak nemek szerint tartották kívánatosnak a rendelet készítői, hanem – akárcsak a fiúknál – rendi hovatartozás szerint is: külön iskolákat kívántak létrehozni a parasz-

---

¹²⁵ Közli: Orosz (1962): 153.

tok, külön a polgárok és köznemesek és külön az arisztokraták lányai számára.

Erre az elkülönített leánynevelésre elsősorban továbbra is a katolikus nőnevelő szerzetesrendek, mindenekelőtt az angolkisasszonyok vállalkoztak. A leánynevelés legelső célja továbbra is a családanyai és gazdasszonyi szerepre való felkészítés volt. Különösen magas színvonalon oldotta meg ezt *Tessedik Sámuel* (1742–1820), aki szarvasi szorgalmatossági iskolájának leányosztályaiban a lányokat bizonyos mezőgazdasági és ipari munkák elvégzésére is megtanította. A századelőn már egyre több szaktanfolyamot hirdettek, ahol ipari munkásnők képzése folyt. Az egyre szaporodó kézimunka tanfolyamok és kézműipari iskolák célja elsősorban az volt, hogy a szegény sorból származó nőket kenyérkereső munkához juttassa.

A század negyvenes éveiben – becslések szerint – a 6–12 éves korú gyermekeknek 39%-a járt a körülbelül nyolc és félezer népiskolába, de közöttük 15–20%-kal kevesebb lány volt, mint fiú. A lányok kedvezőtlenebb helyzetét illusztrálja, hogy például a dinamikusan fejlődő és 1846-ban már 110 ezer lakost számláló Pesten a népiskolai fiútanulók száma 2327 volt, míg a leányoké csak 1901. Magánkézben levő nőnevelő intézetbe járt még ezen kívül mintegy 200–250 fő.¹²⁶

Az 1845-ben megjelent „*Magyarország elemi tanodáinak szabályzata*” című rendelet előírta a fiúk és lányok rendi hovatartozás szerint való elkülönített oktatását. A parasztlányok számára előírt tananyagban vallástan, olva-

---

¹²⁶ Orosz (1988): 283.

sás, írás, számtan, ének, kézimunka, gazdasági és technológiai ismeretek szerepelnek. A polgárok és köznemesek leányai ez a kör helyesírással, fogalmazással és bizonyos irodalmi művek feldolgozásával bővült. Az arisztokraták leánygyermekai mindezekon felül német és francia nyelvet, természetrajzot, földrajzot, történelmet, elemi fizikát, rajzot, zenét és táncot is tanulhattak.

A leányok negatív megkülönböztetése a közoktatás terén szívósnak bizonyult. Ennek egyik példája az is, hogy *Eötvös József* 1848-ban a népoktatásról beterjesztett – de a hadi események miatt már nem tárgyalt – törvényjavaslata a tankötelezettséget is a nemek függvényében különíti el. A fiúk számára a tankötelezettség 6–12 éves kori tart, míg a lányok esetében 6–10 éves korra szűkül ez az intervallum.

A 19. század ötvenes éveiben jelentős mértékű népiskola-építési hullám bontakozott ki, ám ez igen erőteljes germanizációs törekvésekkel párosult. Az extenzív fejlődés látványos volt: az 1860-as évek közepén 12 423 népiskola működött Magyarországon. A „kényszerű koedukáció” azonban – a fennen hangoztatott elvek ellenére – legtöbb helyen továbbra is érvényben maradt.

Igen jelentős mérföldkő volt az elemi leányoktatás törvényében az *1868. évi népoktatási törvény*, amely előírta a 6–12 évig tartó egységes *tankötelezettséget*, és megteremtette a 6 osztályos, mindennapi oktatást nyújtó *elemi népiskolát*. Előírta, hogy „a fiú- és lánygyermekek elkülönözve, s a mennyire csak lehet külön termekben oktatandók”¹²⁷, de

---

¹²⁷ 1868:XXVIII. törvénycikk, 11.

a két a tanítás anyaga egységes volt a két nem esetében. Az egységes művelődési anyag előírása – legalább az elemi szinten – korszakalkotó jelentőségű fejlemény volt a magyar leányoktatás történetében.

A törvény három évfolyamos *ismétlő iskolát* rendszeresített – heti néhány órás tanítással – azoknak a gyerekeknek, akik nem tanulnak tovább magasabb iskolákban. Megalkotta a *felsőbb népiskolát* – itt már érvényesült a nemek közötti különbségtétel: a fiúk számára 3, lányok esetében pedig 2 évfolyamos volt ez az intézménytípus. (Nem bizonyult időtállóknak, hamar elsovadt.) Létrehozott egy később igen népszerűvé váló iskolatípust, amelyet az ötezer főnél népesebb településeken kellett felállítani, ez volt a *polgári iskola*. Képzési ideje ennek is eltérő volt a nemek szerint: fiúk számára 6, *lányoknak* 4 éves képzést irányzott elő a közoktatási törvény. A polgári iskolába az elemi iskola elvégzett 4 évfolyam után lehetett felvételt nyerni a végbizonyítvány bemutatásával, illetve ennek híján felvételi vizsga után.

Ugyanez a törvény rendelkezett az állami *tanítóképző* és *tanítónőképző* intézetekről is. Ide a 15. életévüket betöltött jelentkezőket vették fel abban az esetben, ha bizonyítani tudták annak az ismeretanyagnak a birtoklását, amelyet a polgári iskola első négy osztályában tanítottak. A képzési idő *egységesen* három esztendő volt. Tanítónőképző intézetet Budán 1869-ben, Kolozsvárott 1870-ben, Pozsonyban és Szabadkán 1871-ben, Győrött 1875-ben alapítottak.

* * *

A nők egyenjogúságát célul tűző mozgalmak a magasabb művelődés igényét is megfogalmazták a század második felében. Ezek az *emancipációs törekvések* – a fejlett nyugati és északi államokat követve – a magasabb műveltség megszerzésében látták a női egyenjogúság megszerzésének első és döntő lépését.

A népoktatási törvény – mint láttuk – a lányok számára polgári iskolát és tanítónőképző intézetet szervezett. A *polgári leányiskola* a kispolgári rétegek művelődési igényeit még ki tudták elégíteni, a középpolgárság, az „úri középosztály” leányainak szükségleteit – elsősorban túlságosan gyakorlatias ismeretanyaga miatt – azonban már nem.

A probléma megoldása érdekében jelentős kezdeményezéseket tett az *Országos Nőképző Egyesület (ONKE)*, amelyet *Veres Pálné Beniczky Hermin* (1815–1895) hozott létre 1868-ban. Kilencezer nő aláírásával petíciót nyújtottak be az országgyűlésnek, amelyben egy „országos női főtanoda” felállítását kérték. A sürgetett lépések az állam részéről egyre késlekedtek. Ezért azután az ügy iránt elkötelezett egyesület vette át a kezdeményezést.

Veres Pálné ösztönzésére *Molnár Aladár* (1839–1881) országgyűlési képviselő, a nőnevelés ügyének lelkes szószólója kidolgozta és *Trefort Ágoston* kultuszminiszternek előterjesztette egy új nőképző intézmény alapításának részletes tervezetét. Az állami *hatévfolyamos felsőbb leányiskola* 1875. október 25-én nyílt meg Budapesten. Az iskolába az elemi népiskola első négy osztályának elvégzése után felvételizhettek a leányok. Kétesztendős előkészítő tanfolyam után négy évfolyamos középiskolai tagozat következett. (1875-ben ez utóbbi is megnyílt, ide az elemi

iskola 6. osztályát vagy a polgári iskola 2. osztályát végzett lányokat vettek fel.¹²⁸) A tantárgyak között három modern nyelv (német, angol és francia szerepelt. A „női egyéniséghez” illő tananyagban szerepelt egyebek között a kézimunka oktatása is. A felsőbb leányiskola *érettségít nem adott*, képzési célja a humán műveltségű családanya és feleség szerepkörre való felkészítés volt.

Molnár Aladár a miniszternek írt előterjesztésében kijelenti, hogy „nem a nőemancipáció híve azon értelemben, hogy a nőknek joguk legyen mindazon munkákra, mindazon társadalmi állásra, melyet a férfiak elfoglalnak”.¹²⁹ A nők és férfiak általa is feltételezett alkati különbsége – amelyet tényként fogad el – nem is tenné lehetővé a teljes egyenlőséget a társadalmi élet minden területén. Szerinte a nő és férfi képességei nem mennyiségileg különböznek egymástól, hanem minőségi eloszlásuk más: „... a két nem között levő különbséget nem abban látom, hogy a nőknél ugyanazon tehetségek kisebb mennyiségben s tökéletlenebb mérvben volnának meg, mint a férfiaknál, hanem abban, hogy ugyanazon általános emberi tulajdonok¹³⁰ s tehetségek a nőben a női alkatnak megfelelőleg más

---

¹²⁸ Az intézet alapításának évében ötven leány felvételezett, közülük az előkészítő osztályba tízet, a középiskolaiba pedig huszonnyolcat tudtak felvenni.

¹²⁹ Molnár Aladár (1876): A nőképzés hazánkban és a Budapesti Állami Felsőbb Leányiskola. Tettey Nándor és társulata, Budapest, V.

¹³⁰ Itt: tulajdonságok.

és más módon fejlenek ki.”¹³¹ A nő nem tökéletlenebb a férfinál, csak *más a fizikai és szellemi alkata*, mint a férfié. Ezért az iskolai tanítás anyagának is ehhez az eltérő lelki alkathoz, a sajátos „*női jelleghez*” kell alkalmazkodnia. Mindemellett figyelembe kell venni a nők helyzetét a társadalomban, amelyhez majdan az iskolából kikerülő növendékeknek is alkalmazkodniuk kell.

Fontos megemlítenünk, hogy ez az iskola csak nevében volt „felsőbb” ténylegesen középfokú, *továbbtanulásra nem jogosító* képzést nyújtott. A polgári leányiskolához képest a felsőbb leányiskola viszonylag lassan terjedt el: a századfordulós Budapesten két ilyen intézet működött, míg leánypolgáriból tíz. Négy évvel később ez utóbbiak száma tizennégyre emelkedett, de a Molnár Aladár-féle iskolatípusból továbbra is csak kettő működött.

Egyes források szerint a felsőbb leányiskolák színvonala már a század végére csökkenő tendenciát mutatott. *Szuppán Vilmos* (1854–1933) a Budapesti Felsőbb Leányiskola igazgatója 1896-ban, a *Második Országos és Egyetemes Tanügyi Kongresszus* nőnevelési szakosztályának ülésén arról panaszkodott, hogy az évek során csökkent a „tanerők kvalifikációja” iránti követelmény, és így a tanároknak csak egy töredéke rendelkezik azzal a tudományos ismeretanyaggal, amelyre a tanítás során szükség volna. Ebben az időben a leányiskolák tanárai is elsősorban férfiak voltak, akiket azonban a gyakran vál-

---

¹³¹ Molnár (1876): 28.

tozó körülmények, a kiforratlan felügyeleti rendszer és a viszonylag alacsony presztízs hamar elidegenített ettől az intézménytípustól. A nőtanárok azonban – egyetemi végzettség híján – ekkor még nem rendelkezhetek az elvárt színvonalú tudományos képzettséggel.¹³²

A század végére még mindig hiányzott a női középiskola, amely az említett „úri középosztály” leányai előtt megnyithatta volna az utat az érettségihez kötött értelmiségi pályák és az egyetem felé. Ezt pedig mind az államigazgatás megnövekedett munkaerő-igénye, mind pedig a megélhetési viszonyok nehezülése egyre jobban sürgette.

Az igény kielégítését ekkor már a kultuszkormányzat is segítette. 1895. december 15-én *Wlassics Gyula* miniszter rendeletet adott ki, amelyben engedélyezte a leányok *magán-érettségi vizsgára bocsátását* az ország valamennyi fiúk számára rendszeresített középiskolájában. Mindemellett a leányok a polgári iskolából vagy a felsőbb leányiskolából a középiskolába is átléphetnek – *magántanulóként*. A miniszteri rendelet hatása nem maradt el: egyre több leány iratkozott be ilyen minőségben a fiúközépiskolákba. Több helyen a fiúgimnáziumhoz vagy a felsőbb leányiskolához csatolt gimnáziumi tanfolyamot szerveztek számukra.

Megérett a helyzet az új iskolatípus létrehozására. ONKE időközben bizottságot hozott létre a leánygimnázium

---

¹³²Lásd: Nagy László, Beke Manó és Kovács János (szerk., 1898): A II. Országos és Egyetemes Tanügyi Kongresszus naplója. II. kötet. A kongresszus története. Az összes-ülések és a szakosztályok naplója. Budapest, 1192.

zium megszervezésére. (E bizottság soraiban olyan neves személyiségek működtek együtt, mint a kezdeményező *Hampelné Pulszky Polixénia*, *György Aladár*, *Beöthy Zsolt*, *Alexander Bernát*, *Beke Manó*, *Kiss Áron* és *Nagy László*.)

Az ONKE törekvéseinek eredményeként *Veres Pálné* – már 1869-ben megnyílt –leánynevelő intézetének keretei között 1896. október 2-án megalapították az első hazai nyilvánossági joggal felruházott *leánygimnáziumot*. Az első és az ötödik osztályba vettek föl leányokat, így az első leányosztály már 1900-ban érettségizhetett. Az iskola tanterve a fiúgimnáziumok tantervét vette alapul, de gondot fordítottak arra, hogy érvényesüljön a „női jelleg”. A leányok nem tanultak görögöt – pótlására az ókori irodalmat vezették be – latin csak az ötödik osztálytól kezdve szerepel, a női jelleget pedig a rajz, az ének és a női kézimunka biztosította. Ez az iskola már érettségi bizonyítványt is kiadhatott, amelynek birtokában a leányok tovább léphettek a felsőoktatás felé. Az ONKE leánygimnáziuma mellett, nehézkesen haladt a többi hasonló intézmény létrehozása. (1912-ig csupán három nyilvános leánygimnázium létezett az országban.)

* * *

A nők *felsőfokú iskoláztatása* terén az áttörés Wlassics Gyula kultuszminisztersége idején következett be. Az 1896-ban kiadott rendelet megnyitotta az egyetemek bölcsész és orvosi karát, valamint a egyetemi gyógyszerészeti tanfolyamot a nők előtt.¹³³ Ez megteremtette a jogi feltételeit

---

¹³³ A dualizmus korabeli egyetemi képzésben résztvevő nők helyzetével, küzdelmeivel, a nők felsőfokú tanulmányaival kapcsola-

a nők külföldön szerzett diplomája honosításának is. Így lehetett végre – tizenöt év késedelemmel – nosztrifikáltak az első magyar orvosnő, *Hugonnai Vilma* (1847–1922) diplomáját is.

Hugonnai Vilma grófnő a zürichi egyetem orvosi karán végzett, és itt védte meg disszertációját 1879-ben. Hazatérte után, egy évvel később hiába kérte *Trefort Ágoston* vallás- és közoktatásügyi minisztertől annak hivatalos honosítását. Az egyetemi tanulmányokhoz itthon szükséges érettségi vizsgát magánúton 1881-ben letehetette, de már megszerzett diplomájának magyarországi elismerésével a miniszter nem akart precedenst teremteni más tanult nők számára.¹³⁴ Bábaként helyezkedett el, mivel elvált asszonyként saját magának kellett eltartania családját. Problémája lassanként az egész tanulni vágyó nőtársadalom közös ügyének szimbólumává nőtt. Diplomáját végül 1895-ben honosították. Ezután már megnyílt a lehetősége az orvosi praxis folytatására. Szegény betegek gyógyításával foglalkozott, egészségügyi felvilágosító munkát végzett, szakkönyveket fordított. Az első világháború idején katonarorvosi munkát végzett orvosnő társaival. A háborús évek bizonyították be igazán az ápolónők és orvosnők fronton végzett munkájának elengedhetetlen szükségességét. Időközben bekapcsolódott a

---

tos szakmai és politikai vitákkal is foglalkozik Kéri Katalin könyve (Kéri, 2008, 113–123.).

¹³⁴ A kérelmet a pesti egyetem orvosi karának támogatása ellenére utasította el.

női egyenjogúságért folytatott politikai küzdelmekbe, többször reagált hírlapi cikkeiben azokra a támadásokra, amelyek a nők egyetemi tanulmányának létjogosultságát kérdőjelezték meg.¹³⁵

9.6. Viták a nők társadalmi szerepéről és nevelésükről

A nőnevelés kérdéseivel foglalkozó publikációk száma Magyarországon is jelentősen megszorodott a 19. század második felére. Az írások megjelenésének a legkülönbélebb folyóiratok adtak helyet a szélesebb olvasóközönségnek szánt hetilapoktól kezdve (mint például a Családi Kör), a pedagógusoknak szánt újságokig és periodikáig (pl. Magyar Paedagogia). A sajtótermékekben tolmácsolt vélemények tág horizonton helyezkedtek el a mozogtak szélsőségesen antifeminista megnyilvánulásoktól a teljes mértékű nőemancipáció szükségességének hirdetéséig.

Érdekes pálfordulás zajlott le például az 1860-ban alapított Családi Kör hangvételében. Szerkesztőnöje *Szegfi Mórné Kanya Emília* – aki első volt nálunk a maga nemében – a lap indulásakor még konzervatív nézeteket fogalmazott meg e témában: a nők „nemesítsék az erkölcsöket”, „szelídítsék az emberiséget”. Az újság ekkor még a reformkor íróinak „honleányi” eszményét és nőnevelési programját elevenítették fel. Később azonban a főszer-

---

¹³⁵ Kapronczay Károly (1997): Hugonnai Vilma emlékezete. Orvosi Hetilap, 1997. 48. évf. 138. sz. 3060–3061.

kesztő álláspontja gyökeresen megváltozott, és a lap csatlakozott a nőmozgalom népszerűsítőinek táborához, sőt 1864-ban a Pesti Nőegylet hivatalos sajtóorgánuma lett. Ettől fogva egyre többször foglalkoztak az itt publikáló szerzők a külföldi nőmozgalmakkal, a nők társadalmi szerepének átformálódásával, művelődési lehetőségeik szükségességével.¹³⁶

A Magyar Paedagogia – ekkor még a Magyar Paedagogiai Társaság hivatalos lapja – már az 1892. évi első évfolyamától kezdve tág teret szentelt a leányok középfokú oktatásával foglalkozó írásoknak. *Geőcze Sarolta*, komáromi polgári leányiskolai igazgató írásában hitet tesz a tradicionális felfogás igazsága mellett, miszerint „a nőnek helye a családi kör, birodalma a házi tűzhely”. Véleményének így ad további nyomatékot: „Ez ellen az igazság ellen támadni eszem ágában sincs. A természet, maga Isten rendelte azt így és mondhatom, hogy nincs nő a ki ezen körön túllépve, boldog lehetne.”¹³⁷ Mindazonáltal a nők viszonylag magasabb szintű képzését szükségesnek tartja. A polgári iskola helyett a hatosztályos felsőbb leányiskolát részesíti előnyben „női hivatásra előkészítő” tantárgyakkal (pl. lélektan, neveléstan, egészségtan) és a „női jellemet fejlesztő” kurzusokkal (pl. esztétika és irodalom).

Pestalozzira hivatkozva hangoztatja értekezésében *Galauner Lujza*, hogy az „anya a legtermészetesebb nevelő”. Egyáltalán nem pártolja, hogy a tehetősebb családok-

---

¹³⁶ Orosz (1962): 150–151.

¹³⁷ Geőcze Sarolta (1892): A leányok középfokú oktatásáról. Magyar Paedagogia, 1. 214.

ból való leányok állást vállaljanak. Az óvónői, tanítónői képzettség célja sem a kenyérkereset, hanem „a szorgalmas leány” tudásszomjának kielégítése. A neveléstani ismereteket ne kisdedovóban vagy az iskolában alkalmazza a leány, hanem saját gyermekeinek nevelésére készüljön.¹³⁸

„Leányaink neveléséről és oktatásáról” címmel nagyobb terjedelmű dolgozatot tett közzé a lapban *Kerékgyártó Elek*.¹³⁹ A női léleknek a férfitől gyökeresen eltérő mivoltát alapigazsággként kezelve *óva int* a leányok *túlzott szellemi igénybevételétől*. A felsőbb leányiskolák tantervét bírálva jegyzi meg, hogy az ott elsajátítandó tananyag jóval több, „mintsem azt a kiszabott idő alatt a női természetnek sajátlagosságához mérten s a családi élet követelményei szerint alaposan feldolgozhatnók”.¹⁴⁰ A női léleknek éppen erre a „sajátlagosságára” hivatkozva jelenti ki, hogy a nőiskolák legelső célja a *nevelés*. A leányok tudásszomjának kielégítésével csínján kell bánni, mert az *veszélyes* is lehet. Ha a nevelő nem ügyel, „különösen gyorsan kifejlődhet [...] a tudományosság iránt való czéltalan epekedés”.¹⁴¹ Egyébként is felesleges a leányokat elvont ismeretekkel fárasztani, hiszen azok nem járulnak hozzá az „otthon iránti szeretet és házias viselkedés tökéletesbítéséhez”. A leányok nevelésére vonatkozó ars poeticáját a szerző a kö-

---

¹³⁸ Galauner Lujza (1894): Egységes középfokú leányiskola. Magyar Paedagogia, 3. 170–171.

¹³⁹ Kerékgyártó Elek (1895): Leányaink neveléséről és oktatásáról. Magyar Paedagogia, 4. 11–30.

¹⁴⁰ Kerékgyártó (1895): 19.

¹⁴¹ Kerékgyártó (1895): 22.

vetkezőképpen foglalja össze: „A női élethivatásnak általában nincs szüksége a mélyenjáró tudományokra, nálunk pedig kárbavesztett tőkegyűjtési kísérletezés. Mindenütt a világon, a mi szerény viszonyaink közepett pedig kiválóan, a nőnek inkább felvilágosult elmére, tiszta áttekintésre s helyesen ítélni tudásra van szüksége. Egyszersmind szüksége van szeretetre, fogékonyságra minden iránt, ami szép, jó és igaz.”¹⁴²

Ugyanezt a véleményt képviseli az 1896-ban megrendezett nevelésügyi kongresszus nőnevelési szakosztályának ülésén *Szuppán Vilmos*: „A nő-emancipáció legfőbb apostolai sem tagadhatják azt, hogy a nő természetes hivatását a családi életben kell keresni.”¹⁴³ Erre alapozza következtetését, miszerint *főlöleges* lenne a lányok számára *gimnáziumot alapítani*. Nemcsak szerveztük gyöngébb a fiúkénál, hanem olyan pályával kecsegtetnénk őket, „melyen csak kis számú fényes tehetségű növendék képes eljutni a kitűzött célhoz, a nagy tömeg ellenben oly csonka képzést nyerne, a mely nem felel meg természetes rendeltetésének.”¹⁴⁴

A női nem természetes rendeltetésére történő hivatkozás tehát vissza-visszatérő toposzként vonul végig a következetesen egyenrangú nőnevelés ellenzőinek véleményében. Szívesen utalnak Pestalozzira, amikor a nő helyét a családon belüli életre korlátozzák, ám ott nem győzik hangsúlyozni összetartó és nevelő szerepének fontosságát.

---

¹⁴² Kerékgyártó (1895): 23.

¹⁴³ Nagy, Beke és Kovács (1884): 1184.

¹⁴⁴ Nagy, Beke és Kovács (1884): 1185–1186.

10. A NŐKÉP ÉS A NŐNEVELÉS ALAKULÁSÁNAK FŐBB CSOMÓPONTJAI A 20. SZÁZADBAN

10.1. Reformmozgalmak és női életmód a századfordulón

Ellen Key svéd író és pedagógus 1900-ban megjelent *Gyermek évszázada* című nagysikerű könyvében hivatkozik egy kortárs drámaíróra, aki egyik művében a 19. századot a nő évszázadának¹⁴⁵ nevezi. (Key, 1976, 35.) Ez az elnevezés találónak mondható, ha a század második felében Nyugat Európában és az Egyesült Államokban kibontakozó női emancipációs mozgalmakra gondolunk. A nők férfiakkal való egyenlőségének egyik első megfogalmazásaként az amerikai nők már 1848-ban kiadták dekrétumukat az *Érzelmek Kiáltványa* (Declaration of Sentiments) címmel. Ennek első sora így hangzik: „Magától értetődő ténynek tekintjük, hogy minden férfi és nő egyenlőnek születik.” (Közli: Pukánszky – Németh, 1999. 406.) A hamarosan Európa-szerte is kibontakozó nőmozgalmak központi motívuma volt a nők választójogáért,

---

¹⁴⁵ A Harald Gote álnéven publikáló író Oroszlánkölyök című drámájából való az alábbi mondat: „A következő évszázad a gyermek évszázada lesz, mint ahogyan ez az évszázad a nő évszázada volt.” (Key, 1976, 35.)

közéleti-politikai szerepléséért folytatott harc. (Erre utal például az angol sufragette-mozgalom¹⁴⁶ elnevezése.) Ehhez a célhoz szorosan kapcsolódott az önálló kenyérkereső foglalkozás iránti törekvés. A nőmozgalom képviselői arra törekedtek, hogy megnyissák a lányok előtt a szakképzés, a magasabb iskolák, a felsőoktatás kapuit, és ennek következményeképpen lehetővé tegyék számukra a nyilvános életpályákra való lépést. A női szavazójogért folytatott küzdelmek előbb-utóbb elérték céljukat¹⁴⁷, de a nők társadalmi státusza mégsem változott gyökeresen meg a század folyamán. A férfiakkal minden tekintetben egyenlő eséllyel még sokáig nem rendelkeztek az iskoláztatás, az intézményes oktatás terén sem.

A 19. század során sor került ugyan az otthon és a munkavégzés színterének szétválására, de ez a folyamat a nők számára nem eredményezett nagyobb szabadságot. Sőt, éppen ellenkezőleg. A középosztálybeli családokban kialakult szerepfelfogás szerint amíg a családfenntartó, „kenyérkereső” férj a nagyvilág viszontagságaival csatázva kereskedőként, iparosként, bankárként, tudósként, tanárként teremtette meg a család életéhez szükséges anyagi alapokat, addig a feleség dolga az lett, hogy otthon maradva feleségként, édesanyaként és házvezetőnőként biztosítsa a családi élet kiegyensúlyozott harmó-

---

¹⁴⁶ Suffrage = szavazati jog, választójog.

¹⁴⁷ A választójog nőkre való kiterjesztésének dátuma időrendben: Pitcairn Szigetek (1838), Új-Zéland (1893), Dél Ausztrália (1894), Ausztria (1918), Hollandia (1919), Magyarország (1919, de a Bethlen-kormány 1922-ben korlátozza) Egyesült Államok (1920, de egyes államokban már száz évvel korábban) Nagy Britannia (1928).

niáját. A nőnek, amennyiben még maradtak üres órái, a közfelfogás megengedte, hogy hímzéssel, olvasgatással, festegetéssel vagy zongorázással múlassa idejét. A *zongora* továbbra is a polgári szalonok kedvelt zeneszerszáma és berendezési tárgya maradt. Nők számára ez volt az egyetlen instrumentum, amely illendőnek számított. Lányok esetében az ügyes zongorázást az „esztétikai tehetség” jeleként értékelték, és ez jelentős mértékben javított férjhez menési esélyeiken éppúgy, mint száz évvel korábban, *Jane Austint* idejében. E hangszer nagy népszerűségét az is jelzi, hogy a regényirodalomban és a képzőművészetben igen gyakran szerepel.

A külsejével szemben igényes, a művészetekhez is értő, művelt (de nem túlművelt) feleség státuszszimbólunként is szerepelt: a társasági élet jeles alkalmakkor férje oldalán megjelenve intelligens csevegésével kellett elbűvölnie a többieket.

Az élete nagy részét a családi otthon falai között töltö feleségeknek továbbra sem volt módjuk az önálló életvezetésre: az elvárások szerint kellett élniük, gyermeket nevelniük, háztartást vezetniük. Mintegy „kárpótlásul” a szabadságtól való megfosztottságért a közgondolkodás megjutalmazta őket azzal, hogy felruházta őket puritán polgári értékek legfőbb letéteményesének szerepével. A nő mint feleség és édesanya erkölcsileg felmagasztosult, piedesztálra emelkedett. A „családi fészek őrző angyalaként”, a „házi tűzhely papnőjeként” a kikezdehetetlen házastársi erények megtestesítőjeként kellett élnie egyhangú életét, amíg az ideje nagy részét a családtól távol töltö férje kisebb botlásait a közvélemény elnézte és a nagyvilági élet velejárójának tartotta.

10.2. Női szerepek az első világháborúban

A történelem furcsa fintora, hogy a nők számára az önállósodás lehetőségét a 20. századi világháborúk teremtték meg. Jellemző *Raymond Robins* amerikai szak-szervezeti vezető véleménye, aki 1917-ben, az Egyesült Államok hadba lépését követően a Nők Nemzeti Szakszervezeti Ligájának (WTUL) egyik ülésén kijelentette, hogy „országunk asszonyai számára ez életük legfontosabb órája”. (Thébaud, 1995, 33.) A női egyenjogúságért harcoló aktivisták körében elterjedt az felfogás, hogy a Nagy Háború gyökeresen megváltoztatja a nemek közötti viszonyokat, és minden korábbi erőfeszítésnél hatékonyabban szolgálja a női emancipáció ügyét. Való igaz: a háború poklában nem volt különbség férfi és nő között: például *Edith Cavell* angol ápolónőt a németek lőtték le a háború alatt, mert sebesült katonákat segített a menekülésben, *Mata Hari* holland táncosnőt pedig a franciák végezték ki, mert német kémnek tartották. (Miles, 2000, 306.) Férfi és nő a kivégzőosztag előtt egyenlő volt, de az egalitás itt véget is ért. Az mindenesetre elgondolkodtató tény, hogy amíg a háborúban elesett férfi hősök nevét márványba vésték, addig a mártírhalált halt asszonyok jobbjára a feledés homályába merültek. A nők a háború kontextusában inkább allegorikus formában öltenek testet: háborús istennőként, gyászoló özvegyként, de leginkább édesanya, aki elesett fiát siratja és a háborút átkozza.

A háború mozgósította az embereket, férfiakat és nőket egyaránt. Amíg a férfiak a csatatéren harcoltak, addig a nők többségének a hátszágban, az „otthoni fronton” (homefront) kellett megvívniuk a harcukat. A folyama-

tosan növekvő hadianyag-szükséglet miatt a civil üzemek egyre nagyobb részét kellett átállítani fegyver- és lőszergyártásra. Mivel a szakképzett férfimunkások már a fronton harcoltak, ezért a kiesett munkaerőt a nőknek, a háziasszonyoknak kellett pótolniuk, noha ők csak szakképzetlen, betanított munkásként jöhettek számításba. Munkakészségeik hiányát azonban általában pótolta elszántságuk és lelkesedésük. Cserébe anyagilag is jól megbecsülték a munkájukat: hadiipari munkásként kétszer annyit kerestek, mint a háború előtti időkben a civil szférában.

Akadtak azonban olyan lányok és asszonyok is, akik a háború poklát a csatatéren vagy annak közelében éltek át. Többségük önkéntes ápolónőként szolgált. Ezt az ember próbáló hivatást a háború emelte piedesztálra, ezek a lányok és asszonyok angyalként, az önfeláldozás szimbólumaként jelentek meg a korabeli plakátokon, festményeken. A sebesült katonát gyermekeként gondozó ápolónő-anya alakja felmagasztosult, szakrális tartalommal telítődött és részévé vált a háború mítoszainak. A fronton harcoló férfiak gondolkodása azonban nem mindenben követte a közkedvelt kliséket. Noha a sebesült katonák többségének a hadikórház nyugalma a béke szigetét jelentette, sokszor némi ellenérzéssel viseltettek azokkal a nőkkel szemben, akik látták őket elesettnek és gyöngének. Sokan közülük úgy vélték, hogy az orvosok és ápolónők azért fáradoznak gyógyításukkal, hogy mihamarabb visszaküldhessék őket a lövészárkok poklába.

Már az első világháború idején is volt példa szabályszerű reguláris női csapatok felállítására. Érdekes, hogy amíg Szerbiában és Oroszországban mindkét háború

alatt nagy számban harcoltak nők férfi uniformisban, addig a fejlett Nyugat mentalitása csak nehezen barátkozott meg a nők katonai szolgálatának gondolatával. Angliában 1917-ben állították fel az első női *segédhadtestet* (Women's Army Auxiliary Corps, WAAC), amely 1918 novemberében már 18 000 főt számlált. Franciaországban pedig csak vonakodva és a szükség kényszerének súlya alatt nyitották meg a kaszárnyák és a hadügyminisztérium kapuit a nők előtt 1916 végén. (Thébaud, 1995, 46.)

Kétségtelen tény, hogy a háborús évek sok nőnek könnyítették meg a munkába állást és ennek következtében az önállósodást. Például a csatatéren harcoló férfi pedagógusok helyére szívesen vettek föl tanítónőket, ami korábban elképzelhetetlen lett volna. A francia vidéki kisvárosokban a tanítónő lett a közösség „lelke”, és az is előfordult, hogy a távol levő polgármestert is ő helyettesítette. (Thébaud, 1995, 53.) A lányok mind nagyobb számban jutottak be olyan egyetemekre, mint például a Sorbonne vagy Oxford. Egyre több nő dolgozott a szolgáltatóiparban; a kávéházakban, szállodákban, üzletekben és bankokban általában megbecsült munkaerőnek számítottak igyekezetük és megbízhatóságuk miatt.

Az első világháború idején kialakult mítoszok sorába tartozott a fronton harcoló férjéhez állhatatosan és sziklaszilárdan *hű feleség ideálképe*. A valóságban azonban az otthon maradt nők önállósodása, a munka világába való belépése, korábbi életkörülményeik radikális megváltozása és nem utolsósorban a kiszámíthatatlan jövőtől való – sokszor rettegéssé fajuló – félelem alkalmi kapcsolatok felé sodorhatta ezeket az asszonyokat. Ennek következményeképpen sok törvénytelen gyermek szüle-

tett, és jelentősen emelkedett a válások száma a háború utáni években.

A háborús évek során érdekes *kettőség* volt megfigyelhető a nőkről alkotott kép alakulásában. *Egyfelől* átértékelődött tradicionális női szerep, jelentékenyen növekedtek a társadalmi életben a nők szabadságfokai. A férfiakkal egyenlő értékű munkát végző nők a hátszágban és a háború poklában hősként életüket mentő ápolónők népszerűsége alapokat teremtett a női önállóság és egyenjogúság egyre szélesebb társadalmi körökben való elismerésének. *Másfelől* azonban az is tény, hogy a női autonómiának számos ellenzője voltak. A munkába álló és önálló keresetre szert tevő nők megjelenése számos esetben gyanakvást és irigységet keltett a férfiak körében. Főleg az otthon maradt gyári munkások rettegettek attól, hogy elveszítik keresetüket a hirtelen jött konkurencia miatt, a frontról hazatért, testileg-lelkileg összetört férjek pedig meglepve és gyakran bosszankodva szembesültek azzal a ténnyel, hogy hitvesük már másképpen látja a világot mint azelőtt, és megszerzett önállóságával továbbra is élni kíván. A gyanakvásból és a bosszankodásból hamar született ellenszenv.

A huszadik század különös fejleménye volt, hogy a nőkkel szembeni előítélet már egyre többször jelent meg a „tudomány” köntösében, a szakfolyóiratok lapjain. A századelőtől kezdve orvosok egész sora szánta rá magát arra, hogy a női emancipáció veszélyeire hívja fel a közvélemény figyelmét. Ezek a szerzők – akárcsak elődeik a korábbi évszázadokban – a nők „elférfiasodásáról” írtak és beszéltek, és gondolatmenetükben viszonylag könnyen eljutottak odáig, hogy a társadalmi életbe auto-

nóm egyéniségként integrálódni kívánó „modern nőket” valamiféle riasztó szörnyszülöttként ábrázolják. Albert Moll német orvos például az 1912-ben megjelent tankönyvében a nők elférfiasodását az emancipáció egyenes következményeként írja le, és azzal riogatja olvasóit, hogy ez a jelenség a nők fogamzó-képessége radikális csökkenéséhez és szexuális életük eltorzulásához vezethet. Egy *dr. Huot* néven publikáló francia orvos pedig tanulmányában – miután beismeri, hogy korábban tévedett, amikor a nők lelki alkatát szenzitívnek, emocionálisnak vélte – a „maszkulinizáció” veszélyeire hívta fel a figyelmet, amely szerinte morális anarchiához fog vezetni világszerte.

A közgondolkodásban, a közbeszédben érdekes módon fejeződtek ki a női munkával kapcsolatos ambivalens érzelmek. Kettős gondolkodásról árulkodó, a tradicionális női szerepre kacsintó és a női tulajdonságokra utaló metaforák alakultak ki a hadiiparban „férfimunkát” végző nőkkel kapcsolatosan, akik „úgy fűzik fel egymás után a gránátokat, mint a gyöngyöt”. A távol levő férfiak tevékenységét odaadóan végző, alkalmasint vezető pozíciót is kifogástalanul betöltő asszonyok teljesítményét elismerő véleményekben is megjelent a hagyományos női szerepelvárásokhoz való viszonyítás. Az egyik francia hetilap 1917 júniusában bemutatott egy hadiüzemben dolgozó munkásnőt („munitionette”), aki egyik kezében egy hatalmas gránátot, a másikkal pedig egy puskát tartva mosolyog a kamerába. A képaláírás szövege azokról az asszonyokról szól, akik „a haza hívó szavának engedelmeskedve a munkások durva ruháját magukra öltve, minden erejüket és elszántságukat latba vetve jöttek a gyárakba, hogy ott acélt olvasszanak az ágyúkhöz, grá-

nátokat szereljenek össze és robbanóanyagot állítsanak elő. De még így is, a halál légkörét árasztó fegyverek közelében, törekeny kezükkel a legkeményebb férfimunkát végezve, meg tudják őrizni kecsességüket és nőies bájukat”. (idézi: Thébaud, 1995, 47–48.)

A férfiak munkáját végző nőkkel szemben a közvéleménynek tehát erős fenntartásai voltak annak ellenére, hogy teljesítményüket, önfeláldozásukat többnyire elismerték. A háborúban részt vevő szinte valamennyi országra jellemző volt, hogy munkába álló lányaikra aszszonyaikra a férfiak úgy tekintettek, mint akik szigorúan csak átmeneti ideig („only for the duration”), valamiféle hézagpótló segéderőként („Lückenbüßerin”) kaphatnak szerepet a munka világában. Nem csoda azonban, ha a háziasszonyi szerepből kilépve a szabadságot megízlelő és az embert próbáló kemény munkáért viszonylag jó fizetésben részesülő nők jelentős része már nem akart úgy élni mint azelőtt. Önállóságra vágyott és élvezni akarta a korábnál jóval kötetlenebb életét. Ez az igény jelentős mértékben hozzájárult a huszadik század húszas éveire kialakuló új nőtípus, a „modern nő” megjelenéséhez.

10.3. A nőkép és az életmód változása a két világháború között

Az első világháború megrázkódtatásai szétzilálták a hagyományos társadalmi szerepeket és új tartalommal töltötték meg a régi kereteket. Olyan emberi magatartásformák alakultak ki, amelyek kiváltották a tradicionális polgári értékek és erkölcsök védelmezőinek heves ellen-

érzéseit. A húszas évekre kialakult a „modern nő” típusa, akinek már megjelenése, öltözete is eltért a régebbi korok dámáinak küllemétől. A fűző száműzése, a szoknya hosszának rövidülése, az egyszerűbb szabású kosztümök megjelenése a felszabadultabb mozgás élményével ajándékozta meg a nőket.

Az új, emancipált fiatal nő – a „flapper”, ahogyan a korabeli angol köznyelv nevezte őket – öntudatos és felszabadult, önállóságra és szabadságra törekszik az élet szinte minden területén. Táncos mulatóhelyekre, lokálokba jár és „bubifrizurát” hord. A modern nőt a korabeli írók is szívesen ábrázolták. Angliában *Bernard Shaw* és *George Wells* regényeiben gyakran jelennek meg lányok és asszonyok, akik láznak a korabeli puritán morállal szemben.

A formálódó új nőtípus (*femme nouvelle*) bizonyos esetekben szélsőségesen nonkonformista karakterjegyeket is magára ölthetett. A társadalmi tabukat döntögető, a régi beidegzéseket kikezdő viselkedésének „polgárpukasztó” irodalmi ábrázolása általában heves érzelmeket – meghökkenést vagy viszolygást – váltott ki a korabeli olvasók körében. A francia *Victor Margueritte* botránykővé vált regénye – *La Garçonne*¹⁴⁸ – hősnőjének provokatív útkeresése, a tradicionális morál előírásait semmibe vevő, szabados szexuális életének realiztikus bemutatása már nem volt tolerálható, mivel átlépte a korabeli polgári értékrendhez szokott nagyközönség tűréshatárát. A könyv terjesztését egy időre betiltották, a szerzőt pornográfiával

---

¹⁴⁸ A fiús frizurát viselő nők francia elnevezése.

és a francia nők hírnevének lejáratásával vádolták. A regény ennek ellenére hihetetlenül népszerűvé vált: a franciák közel negyede olvasta, tizenkét nyelvre lefordították és filmet készítettek belőle.

Általában nem volt szükség az ilyen szélsőségek megjelenésére ahhoz, hogy a férfiak által formált közvélemény riadót fűjjon és visszaparancsolja a nőket a tűzhely mellé. Az első világháború befejeződése után meghökentően rövid idő alatt ment végbe a nők szabadságfo-kainak intézményes korlátozása, a szabadságukat éppen csak megízlelő asszonyok újólagos „röghöz kötése” a „fakanál mellé”.

A nemi szerepek gyors visszarendezése iránti igény megjelenésének a közgondolkodásban gazdasági és lélektani okai voltak. A frontról hazatérő veteránoknak szükségük volt a régi helyükre a munka világában éppúgy, mint a családban. Természetesen voltak e röghöz kötési folyamat lezajlásában szembeötlő különbségek az egyes országok között. Franciaországban hallatszottak olyan hangok, amelyek a női munka szükségességét bizonygatták még a háború utáni években is. Angliában az egykor legszélesebb nyilvánosság előtt ünnepelt hadiüzemi munkásnők továbbra is kaptak állami támogatást, ám a közvélemény ezt már nem vette jó néven: újságcikkek jelentek meg a „férfiakat eláruló” asszonyokról, akik – úgymond – az állam pénzén „élősködtek”. A legyőzött Németországban pedig a munkanélkülivé váló nők segílyt sem kaptak.

A lövészárkok poklából gyakran testi, de szinte mindig lelki sérülésekkel hazatérő férfiak társadalmi visszailleszkedése nehéz és fájdalmas folyamat volt az első

világháború után. (De igaz ez a második nagy világegyéből, vagy éppen Vietnámból visszatérő veteránok helyzetére is.) Keresték a helyüket a családban és a társadalom egyéb színterein. Győztesek és legyőzöttek háborúban elszenvedett lelki traumái hasonlóak voltak, meghatározó élményük volt a *bizonytalanság* és a jövőtől való *félelem*. Hazatérve azt a régi világot keresték, amelyet maguk mögött hagytak egykoron. Férj és kenyérkereső családapá szerepükre tartottak igényt a családban, úgy akarták folytatni polgári életüket, ahogyan valamikor abahagyták. A vesztes országokban a veteránoknak még nagyobb szükségük volt a lelki fogódzókra és az állandóság élményére, mint odaát, a győzteseknél. Kiszolgáltatottságukat, megalázottságukat kompenzálni akarták. A legegyszerűbbnek az tűnt, ha férfiúi öntudatuk maradékát a családban betöltött egykori szerepük visszakövetelésével állítják helyre. Beindult a bűnbakkeresés mechanizmusa is: sokszor a hátország lakosságát – köztük a nőket – tették felelőssé a háború elvesztését. A leszerelt katonák gyakran fordultak szembe a civilekkel, olykor nőkkel is erőszakoskodtak.

A hadviselt az országokban a frontról hazatért férfiak jelentős része kifejezetten megvetette a civileket. Egy részük lelkileg nem tudott maradéktalanul visszailleszkedni közéjük, ezért pótszerként a hamarosan kialakuló félkatonai „férfiiegyletekben” (Männerbund) kerestek maguknak lelki vigaszt. Németországban, a húszas években ezekből nőttek ki a nemzetiszocialista mozgalom militáns hátterét alkotó szervezetek.

De azok a veteránok is, akiknek a társadalomba való visszatérés viszonylag könnyebben ment, a régi életük

után vágyakoztak. Asszonyaikkal akartak élni, akiket irányíthatnak és gyermekikkel, akiken uralkodhatnak. Ez a kívánság pedig elementáris erővel formálódott követeléssé a háború után mindkét oldalon: a győzteseknél éppúgy, mint a legyőzött országokban.

* * *

A látványos változások és az új irányzatok térhódítása ellenére a húszas években a tradicionális társadalmi szerepek ismét uralkodóvá váltak a fejlett világ országaiban éppúgy, mint az Egyesült Államokban vagy Európa elmaradottabb régióiban – ahol egyébként a nők önállósodása jóval csekélyebb mértékben ment végbe a háború éveiben. Megerősödött – de már nem lett újra egyeduralgó – az a régi sztereotípiák, amely a nőt a „házi tűzhely papnőjeként”, „az otthon jótékony angyalaként” írta le. (Sohn, 1995, 114.)

Nemcsak a szépirodalomban, hanem a társadalom- és természettudományos értekezések lapjain is újra tért hódított az a felfogás, mely szerint a nőt eredendő fizikai gyöngesége miatt kímélni kell a megpróbáltatásoktól, s ezért a számára legalkalmasabb életter a családi zárt köre. A nők helyzetével foglalkozó írók és írónők egy része is úgy látta, hogy az emancipáció nem mehet végbe *megrázkódtatások* nélkül. *Colette Yver* francia írónő a háború után is azt a tézist hangoztatta, amelyet már 1907-ben megfogalmazott egyik könyvében (*Princesses de science*), tehát a nő autonómiával lényé válásának megvannak a hátrányos következményei önmagára és az egész társadalomra nézve egyaránt. (Idézi: Thébaud, 1995, 84.)

A nőkről folytatott diskurzus során a közvéleményt formáló értelmiség tagjai egyik kezükkel elvettek, a másikkal viszont adtak. A házi tűzhely mellé száműzve megfosztották a nőt a *társadalom nyilvánosságától*, a közhivataloktól, a közszerepléstől, de mintegy kárpótlásul neki adományozták az *erkölcsi piedesztálra emelkedés*, a morális példaképként való élés lehetőségét. Egyfelől hangsúlyozták a fizikai esendőségét, másfelől viszont az *anyaság* biológiai adottságából *szent kötelességgé magasztosult*.

Európában és a tengeren túl a média egyaránt a *háziasszonyok* dicshimnuszát kezdte zengen. A feleségét, aki nemcsak erotikus vonzerejével gyakorol hatást férjére, hanem kicsiny, de komfortos és folyamatos fogyasztásra épülő háztartását is ügyesen vezeti. Így lett a tömegkommunikációs eszközök közkedvelt szereplője az eszményítetté stilizált háziasszony, aki egyre több modern háztartási gép segítségével végzi munkáját azért, hogy több ideje maradjon férjére és gyermekeire. A nő tehát nemcsak háziasszonyként, hanem *családanyaként* is egyre jobban a sajtó által befolyásolt közérdeklődés homlokterébe került.

Mind több orvosi tanácsadó kézikönyv szerzője fejtette ki véleményét az anyák legfontosabb kötelességéről: a gondosan megszervezett családi *gyermekgondozásról* és *kisgyermeknevelésről*. Egyes történészek (pl. Yvonne Kniebihler és Françoise Thébaud) egyenesen az anyák tudatosan szervezett képzéséről beszélnek. A asszonyok többit törődtek gyermekeik tisztántartásával, mint azelőtt. Teték ezt egyebek között a szigorodó iskolai tisztasági ellenőrzések elterjedése miatt: a tanítók Franciaországban például hazaküldték a gyereket, ha túl piszkosnak talál-

ták. A gyerekek célszerű ruházatára is nagyobb gondot fordítottak. Kialakult a gyermekdivat, akik megtehették, igyekeztek ezt követni gyermekeik öltöztetésekor. Kemény büntetés járt azért, ha a gyermek bepiszkította vagy elszaggatta öltözékét.

A csecsemőgondozás terén fontos fejlemény volt, hogy az orvosok irányításával kiterjedt kampányokat folytattak az anyák körében a helyes táplálás megismertetése és elfogadtatása érdekében. Noha a szoptatás előnyeiről nem mindenütt sikerült meggyőzni az anyákat – Franciaországban például a két háború között kevesebben alkalmazták a csecsemőtáplálásnak ezt az ősi és egészséges formáját – a higiénés viszonyokon a kórokozók elleni küzdelemre buzdítással sikerült jelentősen javítani.

Az egyes országokban még mindig viszonylag magas csecsemőhalandóság elleni fő harcban az orvosok első számú segítőtársai így lettek a gyermekeik elvesztésétől rettegő anyák. Pasteur felfedezése után – miszerint a fertőző betegségek mikroorganizmusok útján terjednek – ez a küzdelem különösen felerősödött és a csecsemőgondozás terén valóságos baktériumok elleni hadjáratá terebélyesedett, amivel együtt egyre nagyobb hangsúlyt fektettek a betegségmegelőzés, a profilaxis lehetőségeinek egyre szélesebb körben való megismertetésére.

Az anyák viselkedésének befolyásolására törekvő orvosokhoz hamarosan csatlakoztak a pszichológusok. A huszadik század első évtizedeiben főleg a behaviorizmus képviselői foglalkoztak gyakran nevelési kérdésekkel. Fő képviselőjük, *John Broadus Watson* (1887–1958) amerikai pszichológus, pszichológiát egyszerűen viselkedéstudományként határozta meg, s ennek jegyé-

ben végezte a gyermekekkel kapcsolatos kutatásait is. 1915-től kezdte el a csecsemők viselkedésének kutatását: lejegyezte reakcióikat, filmre vette mozdulataikat, kondicionálta viselkedésüket. A századforduló gyermekköz-pontúságából eredő dédelgetést, babusgatást száműzni akarta a gyerekszobából. A szülői érzelmek „lehűtésére” törekedett, mivel úgy vélte, hogy a túl sok affektív megnyilvánulás káros a csecsemőnek. Az ilyen nevelés ár-talmas, mivel gátolja a gyerek emocionális fejlődését, és az anyához való túlzott érzelmi kötődés kialakulásához vezethet. „Kezeld úgy [a gyermeket] – írja –, mintha kis felnőtt lenne. Öltöztess, és gondosan, körültekintően für-desd. Viselkedésed mindig objektív és jóságosan szigo-rú legyen. Soha ne ölelgesd, de engedd, hogy az öledbe üljön. Ha kell, a homlokán csókolj meg egyszer, mikor jóéjszakát kíván. Reggel fogj kezét vele.” (Watson, 1928, 1972, 81–82.)

Watson az anyákat józan, érzelemmentes, távolság-tartó szakemberekké akarta nevelni, akik megfelelő lélektani tudással felvértezve fog hozzá a neveléshez. A gyermek szerinte sokkal inkább „kis felnőtt”, mintsem babusgatásra, kényeztetésre vágyó teremtmény. A helyesen nevelt gyermek problémamegoldó képességei töretlenül fejlődnek, és egyben „tökéletes társas lényé” válik. (Pukánszky, 2001.)

A behaviorizmus gyermekképében a „jól nevelt gyer-mek” évszázadokkal korábban kialakult imázsa nyert tudományos megalapozást. Az ilyen gyermek nem okoz gondot szüleinek, könnyen alkalmazkodik a megvál-tozott helyzetekhez, és később a társadalomba is képes nagyobb megrázkódtatások nélkül beilleszkedni. Józan

gondolkodású, szüleinek, tanárainak engedelmeskedik, nem lázadozik, és általában tartózkodik a szélsőséges érzelemnyilvánítástól. Neveléséhez azonban hasonlóképpen józan és megfontolt, a gyereket jól átgondolt terv szerint nevelő szülőre – mindenekelőtt édesanyára van szükség. A huszadik század első felében a különféle intézeti és iskolai leánynevelési programok és tantervek készítőinek szeme előtt – kimondva vagy kimondatlanul – az ilyen gyermekek nevelésére alkalmas édesanya lebegett elérendő célként.

A tudományos, lélektani megalapozottságú teóriák széleskörű megjelenése és népszerű irányzatként való terjedése a kisgyermekgondozás és -nevelés terén mindenestre azt jelezte, hogy az első világháború utáni évtizedekre már visszafordíthatatlan folyamatok zajlottak le a fejlett országok társadalmi struktúrájában és mentalitásában. A háborús gazdasági viszonyok az önállósodás nagymérvű elősegítésével jelentősen hozzájárultak az új, modern nőről alkotott kép kialakulásához, és ezzel mintegy „kiengedték a szellemet a palackból”. A fejlett országokban az újjászülető klasszikus társadalmi szerepfelfogás – amely az asszonyokat feleségként, háziasszonyként és édesanyaként kívánja látni – már nem maradt egyeduralgoló.

A gazdaságilag legfejlettebb társadalmakban – elsősorban az *Egyesült Államokban* – átalakulóban volt a házasságról, a családról vallott felfogásmód is. Felerősödött a 19. században már elkezdődött folyamat, amely a többgenerációs nagycsaládok átalakulásából a konjugális kiscsaládok meggyökeresedéséhez vezetett. Amerikában társadalomtudósok, szociális munkások és újságírók

egész hada népszerűsítette az új családtípust, miközben azt hangsúlyozták, hogy a családi együttélés új kereti lehetővé teszi a férj és a feleség számára az érzelmi kötődés és a szexuális harmónia megteremtését. Az új házasságok alapja már a partnerek kölcsönös szimpátiája, szerelme és barátsága lehetett.

A mentalitás változását jelzi az ismert amerikai társadalomreformer, *Benjamin Lindsey*¹⁴⁹ nagy port felkavaró könyvének megjelenése. A mű 1927-ben látott napvilágot *Pajtásházasság* (*Companionate Marriage*) címmel. A szerzőnek az a véleménye, hogy a fiataloknak – azért hogy kitapasztalják: egymáshoz illenek-e – az úgynevezett „próbaházasság” keretei között kellene együtt élniük azelőtt, mielőtt a házasság kötelékébe lépnének egymással.

A „pajtásházasság” néven ismertté váló próbaházasság híre hamarosan hozzánk is elért, és rögtön a viták kereszttüzebe került. A húszas évek végén színdarabok és filmek is születtek róla. (*Lakatos László* *Pajtásházasság* című *vígjátékát* például 1928-ban mutatták be nagy sikerrel a Magyar Színházban.) *Papp Jenő* esszéista így ír erről a témáról a társadalmi morál kérdéseivel foglalkozó esszékötetében: „Az elméleti emberek sze-

---

¹⁴⁹ Benjamin Barr Lindsey (1869–1943) ügyvéd, publicista, az Egyesült Államokbeli gyermekvédelem egyik első jelentős alakja. Könyveiben és cikkeiben társadalmi reformokat sürgetett, síkra szállt a gyermekmunka alkalmazása ellen. Az ő kezdeményezései nyomán jött létre az Egyesült Államokban a fiatalokúak bíróságainak rendszere.

rettek volna mást tenni a házasság helyére. A húszas évek derekán erősen propagálták a próbaházasságot. Színdarabok lettek belőlük. A film is hálásan fogadta ezt az új variációt. A pajtásházasság ellen már a pápa is kifakadt s a polgári társadalmak mindenütt perhorreszkáltak¹⁵⁰. Alapjában véve e formációkban más nevet kapott az együttélésnek az az ismerős megoldása, amelyet régebben is, ma is vadházasságnak hívnak.” (Papp, 1934, 124.) A patetikusabban fogalmazó *Perlaky Lajos* a házasság történelmi intézményét fenyegető súlyos veszélyt lát ebben a kísérletben: „A házasság leszállt régi eszményi magasságából: szentség volt és kaland lett! A régi szentségi házasság helyébe a Lindsey-féle próba jellegű »pajtásházasság« lépett, ezeket a házasságokat nem mindhalálíg kötik, hanem – »mindválásig«”. (Perlaky, 1932)

Nyugat-Európában és az Egyesült Államokban mindenestre a próbaházasság is hozzájárult ahhoz, hogy a házassági tanácsadó irodalomban vezérmotívumként megjelent a bensőséges, intim emberi kapcsolaton és a szexuális harmónián nyugvó szimmetrikus partnerkapcsolat fontosságának hangsúlyozása. Egyes vélemények szerint az együttélés e kötetlenebb formájának a terjedése is közrejátszott abban, hogy a házasság intézménye az Egyesült Államokban még soha nem volt olyan népszerű, mint a két világháború között. Amíg az 1865 és 1885 között született generációnak közel 10 százaléka maradt

---

¹⁵⁰ Jelentése itt: kárhozzát, elítél.

egyedülálló, addig az 1895 és 1915 között született férfiak és nők esetében ez az arány már csak 6 százalék. Csökkent a párok átlagéletkora is első házasságkötés alkalmakor. A 19. század végén született férfiak esetében ez az átlagéletkor még 26, a nőknél pedig 24 év volt. A huszadik század húszas, harmincas éveiben felnövő generációk esetében ez a férfiaknál 25, a nőknél pedig 22,5 évre csökken. Jellegzetes változás az is, hogy a házasságra lépő amerikai lányok a két háború között már jóval gyakrabban rendelkeztek magasabb iskolai végzettséggel, mint elődeik. (Cott, 1995, 97–100.)

Az Egyesült Államokban a húszas-harmincas évekre tehát ugrásszerűen megnőtt azoknak a leányoknak a száma, akik bejutottak a felsőoktatás nők előtt akkorra már megnyitott területeire. A magasabb iskolai végzettség megszerzése a nők körében együtt járt a munkaerőpiacon való megjelenésükkel is. A dolgozó nők aránya az 1910-től 1940-ig terjedő időszakban 25%-a volt az összes keresőnek, főleg a kereskedelemben foglalkoztatták őket, és irodai alkalmazottként dolgoztak. Noha megfogalmazódtak félelmek a kenyérkereső leányok rossz házassági kilátásaira vonatkozóan, ezek az aggodalmak nem igazolódtak, éppen ellenkezőleg. A dolgozó lányok könnyebben mentek férjhez, és munkájukat általában férjes asszonyként is megtartották, mivel két kenyérkereső esetén a család anyagi alapjainak megteremtése jóval könnyebben ment. A munkába járó nő és a család érzelmi biztonságát és belső harmóniáját megteremtő feleség szerepének összeegyeztetése természetesen nem volt könnyű feladat, és mint ilyen, folyamatosan jelenlévő témája lett a közgondolkodásnak, a sajtónak. Cikkek egész sora

jelent meg arról, hogy „összeegyeztethető-e a szakma a háztartással”, hogy milyen az élete a nőnek a „hivatal és a gyermekocsi között”, hogy a pénzt kereső egyetemi hallgatónők milyen nehézségekkel néznek szembe, és egyáltalán: „miért kell egy asszonynak munkát vállalnia a háztartás vezetésén kívül”. (Cott, 1995, 101.)

E női szerepek (dolgozó nő, családanya, háziasszony) összeegyeztetését az Egyesült Államokban már a húszas évektől kezdve nagymértékben segítette a háztartás ökonómiájával kapcsolatos kutatások és fejlesztések. Az egyre jobban terjedő taylori munkaszervezés¹⁵¹ a háztartásokban is éreztette hatását. A gyors ipari-technikai fejlődés következtében, az elektromos áram használatának elterjedésével már olyan háztartási gépek segítették a nők otthon végzett munkáját, mint például a porszívó, a mosógép és a vasaló. Érdekes megfigyelés, hogy ezeknek az eszközöknek az elterjedése nem eredményezte a háziasszonyok otthoni munkára fordított idejének radikális csökkenését. A háztartási gépek használatával együtt ugyanis az igényszínvonal is nőtt: a felszabaduló időt a lakás még igényesebb takarítására, bevásárlásra és gyermeknevelésre fordították. A háziasszonyok a reklámok és a háztartás-gazdaságtani ismeretterjesztő irodalom hatására egyre magasabb színvonalon akarták megte-

---

¹⁵¹ Frederick Winslow Taylor (1856–1917) amerikai gépészmérnök, a tudományos alapokon nyugvó ipari munkaszervezés és menedzsment atyja. Az amerikai üzemekben a futószalag bevezetésével a munkafolyamat elemeinek vizsgálata után annak ésszerűsítésére, illetve a munkások fizikai igénybevételének csökkentésére törekedett.

remteni az otthon kényelmét, illetve az egészséges életmódhoz és a korszerű, tudományos alapokon nyugvó gyermekneveléshez szükséges higiénikus környezetet.

* * *

Nyugat Európában a háború utáni fejlődés nem volt ilyen látványos, a háziasszonyok otthoni munkáját segítő eszközök jóval lassabban terjedtek. A taylorizmus nem volt ismeretlen, de csak viszonylag lassan terjedt el.¹⁵² A háztartások színvonala erősen függött a település típusától, az infrastruktúrától, a lakás fajtájától, de mindenek előtt természetesen a család jövedelmétől. Angliában és Franciaországban például az átlagos lakások infrastrukturális fejlettsége, folyóvízzel, gázzal és elektromossággal való ellátottsága még sokáig csak közepesnek volt mondható.

Az erőfeszítések ellenére a szociális lakásépítés általában mindenütt lassan haladt. Angliában az újonnan épített, alacsony bérű önkormányzati lakóházak (council houses) elsősorban az alkalmazottak részére voltak hozzáférhetőek, míg a munkáslakások színvonala kifejezetten alacsony maradt. Londonban például a húszas években csak a lakások felében volt folyóvíz, és egyes városrészekben átlagosan öt személy jutott egy lakószobára. Franciaországban a háború után kifejezett lakásínség uralkodott. A szegény néprétegeknél sok esetben a

---

¹⁵² Taylor *The principles of scientific management* című művét Franciaországban például Henry Le Chatelier mérnök népszerűsítette. A házi munkát lassanként már Európában is „igazi munkának” tekintették, amelyre alkalmazhatók lehetnek a taylori ésszerűsítő munkaszervezés elvei.

családoknak csak egy vagy két szoba jutott. A források szerint a francia háztartások 42%-a még 1954-ben sem rendelkezett folyóvízzel.

A lakások komfortjának tehát meghatározó eleme volt a folyóvíz megléte vagy hiánya, illetve az egy szobára jutó lakók száma. Miután a háború utáni években Európa-szerte mindkét tényező általában még sokáig kedvezőtlennek volt mondható, az ilyen komfort nélküli lakásban élő asszonyok otthoni munkája gyakorlatilag folyamatos küzdelem volt a higiénia és kényelem már elfogadható szintjének megteremtéséért. Sokat javított a háziasszonyok helyzetén az elektromos áram használatának elterjedése. Angliában és Franciaországban 1938-ban már körülbelül a háztartások kétharmadába be volt vezetve az áram. A gáz vagy elektromos fűtés használata, illetve az a tény, hogy már nem kellett a petróleumlámpa tisztításával bajlódni, hetente több mint kilenc óra megtakarítást jelentett az asszonyok számára. A konzervek, a dobozos tej és a pékségben sült kenyér vásárlása, valamint a konfekcióruházat terjedése további jelentős időnyereséget eredményezett.

A családanyák helyzetén sokat javított az, ha a házimunka végzésébe bekapcsolódott az idősebb leány vagy a nagyanya. Angliában a nagyszülő szükség esetén a gyermekek felügyeletét is átvállalta, és alkalmanként a szomszédokra is lehetett számítani, főleg abban az esetben, ha az édesanya megbetegedett. A francia munkáscsaládokban, ott, ahol az asszony is dolgozott, a férj gyakran kivette részét a háztartási munkából. A családi szereposztásnak ez az átalakulása azonban egyáltalán nem érintette a falusi paszatszaládokat. (Sohn, 1995, 120–124.)

A *családanyák* – főleg Angliában – igen nagy *tekintély*-*lyel* és *felelősséggel* rendelkeztek a gyermeknevelés terén. Ők ellenőrizték a gyermekek iskolai teljesítményét, és felelősnek érezték magukat a családban folyó erkölcsi és vallási nevelésért is. Különösen a munkáscsaládokban töltöttek be meghatározó szerepet az anyák. Egy szociológiai vizsgálat során megkérdezett személyek közül többen válaszolták azt, hogy anyjuk *domináns személyiség* volt, uralkodott a családon, „ő viselte a nadrágot a házban”. (Roberts, 1984, 113.) Az anya tartotta össze a családot egészen addig, amíg a gyerekek felnőttek, de utána is segítséget nyújtott leányainak, főleg a gyereknevelés terén.

10.4. Nőképek és női szerepek Magyarországon a két világháború között

Az első világháború során a nők munkába állása a hátszágokban, illetve önfeláldozó karitatív tevékenységük a hadszíntereken a róluk alkotott kép és az általuk betöltött társadalmi szerep bizonyos fokú átformálódásához vezetett az Egyesült Államokban éppúgy, mint Európa fejlett országaiban. Ám az önállóság élménye nem tartott soká, a háború kényszere által szült emancipáció rövid életűnek bizonyult. Már a húszas évek elején az ismert társadalmi és gazdasági okok miatt gyors visszarendeződés ment végbe a nőkép és a női szerepek terén.

Magyarországon a Tanácsköztársaság sajátos terepet biztosított a női emancipációs törekvések megfogalmazáshoz. A forradalom eszméivel rokonszenvező nők

sokszor öltözködésükkel és viselkedésükkel tudatosan hangsúlyozni kívánták egyenjogúságukat: cigarettáztak, rövid haját viseltek, átvették a férfias magatartásformákat. A változások nem voltak hosszú életűek. A Tanácsköztársaság, az első világháború és Trianon után a konzervativizmus időszaka következett be Magyarországon, és ez rányomta bélyegét a közgondolkodásra és ezen belül a nőmozgalmakra is. A *Szekfű Gyula* által „neobarrokk”-nak nevezett társadalom úri középosztálya a régis szép idők dzsentri életformájának visszatértéről ábrándozott. (Szekfű, 1989, 405–415.)

Szerb Antal a következő szavakkal mutatja be a húszas évek *neokonzervatív* eszmevilágának talaján újjászülető *biedermeier* művészeti stílust: „Az újkonzervativizmus a húszas évek központi eszméje lassankint átalakította a közönség ízlését is. A múltba fordulás, a régi szép idők megelevenítése általános divattá lett, regény- és színpadi irodalomban egyaránt. A neobiedermeier most a kor uralkodó stílusa lett, még az építészet és iparművészet is ebbe az irányba orientálódott, hasonló nyugati mozgalmak hatása alatt. A neobiedermeier irodalom [...] beéri a régi szép idők ábrándos kultuszával. [...] Világnézetét egy csonka mondatba lehetne összefoglalni: »Bizony, amikor még...«” (Szerb, 1991, 496–497. kiemelés: PB)

Ez a „neobiedermeier” stílusirányzat – amelyet a *hatalom elfogadása*, a *moralizáló vallásosság*, a *családi élet kultusza* és az *érzelmesség* jellemez (Sipos, 2005, 19.) – erőteljesen éreztette hatását a nők helyzetéről, társadalmi szerepük-

ről alkotott kép alakulásában is. Reneszánszukat élték a régi tradíciókat felelevenítő narratívák. A nőkérdésről értekező írók, társadalomfilozófusok, pedagógusok a hagyományos hármasszerepkört (feleség, családanya, háziasszony) fogalmazták újjá felfrissített hangszerelésben.

A nőkép szinte egységes alaptónusát csak némileg színezték az egyes szerzők sajátos felfogását tükröző apróbb egyedi eltérő vonások, amelyek a tudományos igényű művekben, az ismeretterjesztő és hírlapi publicisztikában vagy a szépirodalomban egyaránt fellelhetők voltak. Tanulságos egy pillantást vetni a korszak kurrens kézikönyveinek, lexikonjainak szócikkeire.¹⁵³

Az 1932-es *Katolikus Lexikon* női nemmel kapcsolatos szócikkeinek tartalmát sajátos kettős kötődés jellemzi. A nőt emberi mivoltában, „erkölcsi személyiségként” egyenlőnek tekinti a férfival, de emellett hangsúlyozza, hogy a nő a társadalmi életben „bizonyos szociális alárendeltséget mutat a férfival (családfővel) szemben”. (Bangha, 1932, III. kötet)

Ha tovább olvassuk a korszak közkedvelt lexikonjait, akkor találunk még hasonló kettősséget. A *Tolnai Új Világlexikona* (1926) ír a törekvésről, amely a női egyenrangúságra irányul, de rögtön hozzát teszi, hogy ez nem lehetséges, mert sohasem lehet eltüntetni „a természeti törvényen alapuló nem és társadalmi különbségeket”. Másfelől viszont egyetértően üdvözli a nőmozgalmak igényét az egyenlő politikai jogok, a tanszabadság, az egyenlő mércét alkalmazó bérezés iránt. Ugyanez a le-

---

¹⁵³ Az e témába vágó lexikon-szócikkek részletes összehasonlító elemzését lásd: Sipos, 2005. 21–25.

ikon a *feminizmusról* szóló szócikkében a két nemet az emberi tulajdonságok tekintetében túlnyomórészt egyezőnek tartja, ám vannak közöttük „kisebb számú eltérő nemi sajátosságok”. Ezek az eltérő nemi sajátosságok azonban – így a lexikon – a feministák szerint „nem lehetnek akadályai annak, hogy a nő teljes emberi munkát fejtsen ki”. (Tolnai, 1926, V. kötet)

Az 1938-ban kiadott *Új Idők Lexikona* hasonlóképpen a kettősséget domborítja ki a nők megítélése tekintetében: A nő „élettani rendeltetése az anyaság”, amit testi adottságai, szellemi és lelki beállítottságai is igazolnak. A keresztény világnézet alapján a nő a férfival egyenrangú, de ebből *nem következik jogi értelemben szorosan vett egyenjogúsága* is. Ugyanakkor a szócikk szerzője úgy véli, hogy a női egyenjogúság harcosai már célhoz értek: „A női jogokért a hagyományok ellen küzdő nőknek, az ú. n. feministáknak sok gúnyban volt részük, de követeléseik nagy részét elérték.” (Új Idők, 1938, 9–10. kötet)

Az előbb vázlatosan bemutatott lexikon-szócikkek nőképét vizsgálva azt tapasztalhatjuk, hogy szinte valamennyi megközelítés mélyén sajátos *kettősség* húzódik. A szócikkek szerzői *két síkon* közelítenek a nőiséghez: az egyik aspektus az *elvont eszmény* síkján szemléli a nőt, és erkölcsi személyiségként definiálja, a másik viszont a tradícióktól befolyásolt konkrét társadalmi összefüggésrendszer részeseként tekint rá. Ebből adódóan az első egy *ideáltipikus kép* – amely a nőt mint magasrendű értékekkel felruházott embert, morális lényt írja le a maga elvont eszmeiségében, a *második* pedig egy *reális helyzet-bemutató* – a nő szerepe, helyzete, hétköznapi megítélése az *adott korszak konkrét társadalmi viszonyai között*. Ha e

két virtuális sík összekapcsolásának lehetőségét vizsgáljuk, akkor megkockáztathatjuk annak felvetését, hogy a nőt erkölcsi értelemben a férfival egyenrangúnak tartó felfogás tartalma lehet az elérendő teleológiai *célállapot* (Sollen), a társadalmi realitást tudomásul vevő gyakorlatias megközelítés viszont az adott társadalmi feltételrendszerből következő kiindulási pont, *helyzetkép* (Sein).

A történelem egyes korábbi időszakaiban már többször vált jól megragadhatóvá ez a kettős síkon való gondolkodás a női nemről, voltak azonban olyan periódusok is szép számmal, amikor ez a dualitás háttérbe szorult, ellepleződött. Az előzőre példa lehet a lovagkor absztrakt nőképe, a trubadúrköltészetben kiteljesedő nőideálja, a nők konkrét, „hétköznapi” társadalmi megítélése, szerepe között feszülő ellentmondás. Mind a két nőkép egy és ugyanazon kultúra terméke, de a kor mentalitásában jól megfért egymással e két homlokegyenest ellenkező narratíva. A nőhöz való „tudathasadásos” viszonyulás megszüntetésére, a nőkép egységének megteremtésére a történelemnek abban az évszázadaiban alig vállalkozott valaki – *Christine Pisant* említhetjük a ritka kivételek között. Az egységes, emancipált nőkép kialakítására csak évszázadokkal később történtek erőteljesebb kísérletek.

A huszadik század első felének magyar viszonyai között a nők helyzetével foglalkozó irodalomban jelentek meg különleges jegyek, motívumok. A műfaj sajátosságai miatt ezek nem annyira az enciklopédikus művek lényegét megragadó fogalmazásmódra törekvő szócikkeiben

jelennek meg, hanem a korszak publicisztikájában, nevelési tanácsadó irodalmában, illemtankönyveiben és társadalomfilozófiai kérdéseket boncolgató esszéiben.

Az új motívumok egyike a tradicionális családi értékeket féltő aggodalom, amely abból a gyanakvó attitűdből válik láthatóvá, amellyel egyes szerzők a kenyérkereső munkát vállaló és ezzel egy újfajta szerepet formáló nők viselkedését szemlélik. *Szegedy-Maszák Aladárné*, a Katolikus Háziasszonyok Országos Szövetségének elnöke fogalmazza újra a tradicionális hármasszereprepertoár kívánalmát egy 1934-ben megjelent tanácsadó kézikönyvben: a feleség, az édesanya áldozza fel saját egyéniségét a családban, életét töltse be a férj és a gyermek: „A feleség férjének társát, igazi élettársát jelenti – írja a nőszövetség elnökasszonya –, amelyet a magyar nyelv oly szépen és találóan fejez ki. Az igazi feleség életének a férjéhez, a családhoz kell símulnia, mert a házasság terheivel és követelményeivel, a feleség saját egyéniségének feláldozását jelenti. Életét töltse be a férj és a gyermek, és adja át magát teljesen kötelességeinek, hogy nemcsak élettársa, hanem igazi segítőtársa legyen férjének. [...] Ne keresse a házasságban az önállóságot és függetlenséget, legyen olyan, amilyenek a férje akarja alkalmazkodjék hozzá, legyen férje visszfénye. Mert a jó házasság alapja a lelkek harmóniája és a nevelés feladata, hogy a nő tudatában legyen annak, hogy ezt a harmóniát neki kell megteremtenie.” (Szegedy-Maszák-Stumpf, 1934, 182.)

A régi motívum bukkan itt újra elő. Az ősi feleség-édesanya-háziasszony triád-eszmény él itt tovább, amelyet sokakkal együtt a filantropista *Joachim Heinrich Campe*

(1746–1818) is dicsért az 18. század végén. Az ilyen asszony legfőbb erénye „saját akaratának férje akarata alá rendelése egyfajta szeretetteljes önátadással, melynek révén fokozatosan létrejön a női és a férfi lélek édes egybeolvadása.” (Campe, 1988, 140.) De – ahogyan azt már láttuk – ugyanez a szerepfelfogás adta meg az alaphangját a századfordulót megelőző évek nőneveléséről elmélkedő olyan magyar pedagógus szerzők gondolkodásmódjának is, mint például *Tóth Pál*, *Geőcze Sarlota*, *Galauner Lujza*, *Kerékgyártó Elek* és *Szuppán Vilmos*.

Papp Jenő (1891–1967)¹⁵⁴ 1934-ben írt esszékötetében elnézőbb az önállóságra törekvő, új társadalmi szerepekre vágyó nőkkel szemben. Feloldozza azokat, akik – akár önszántukból, akár az anyagi kényszer miatt – függetlenségre vágnak, állást vállálnak. Nem őket, hanem azt a hazug gondolkodásmódot megtestesítő frazeológiát hibáztatja, amely megtévesztette, majd kihasználta a korabeli lányokat és asszonyokat. Hiszen az „alattomos munkaadókkal kenyérért verekedve” sokan közülük látják már, hogy melyek a függetlenség árnyoldalai, és inkább visszakívánoznának az emancipáció előtti időkbe: „A férfi nem restellte ... feltárni a nő előtt, hogy mennyit

---

¹⁵⁴ Papp Jenő (1891–1967) újságíró, kritikus és esszéista előbb a budapesti egyetemen folytatott jogi tanulmányokat, majd újságíró lett. 1920 után színikritikákat írt több lap számára. Szerkesztője volt a *Magyar Úrinők Lapjának*. A negyvenes években a *Film*, *Színház*, *Muzsika* munkatársa volt, emellett az *Új Magyar Színház* dramaturgjaként dolgozott. 1945–1951 között a *Magyar Nemzetben* és a *Magyar Vasárnapban* jelentek meg írásai. Nevét a Rádiókrónika tette ismertté, ezt a műfajt ő teremtette meg.

ér a férfiak függetlensége. Nem sokat ért. De a hölgy, aki már verekedett a kényérért a főnökökkel, a csinos titkárokkal, alattomos munkaadókkal és az egész férfinemmel, az szívből vissza is kívánkozott az emancipáció előtti időkhöz. Az szerette volna már meghúzni magát egy férfi biztos árnyékában...” (Papp, 1934, 97.)

A nők munkaerőpiacon való megjelenése természetesen nem csak nálunk vezetett éles konfliktusokhoz a két nem között, hanem Európa más országaiban is. Egyre több nő törekedett arra, hogy irodai munkát találjon magának, és a magasabb képzettség birtokában ez már viszonylag könnyen elérhető volt számukra. A hagyományosan férfiaknak fenntartott állásokra pályázó nők megjelenése sokakban keltett ellenérzéseket Európa-szerte. Sokan vélték úgy – közöttük női esszéisták is –, hogy vannak kifejezetten női munkakörök, amelyekből a férfiaknak fokozatosan ki kellene vonulniuk. Ilyennek tartották például a könyvtárosi munkát, amely – úgymond – jól illik a női lélekhez. Voltak olyan szerzők is, akik a társadalmi békesség kedvéért azt javasolták a munkavállaló nőket, hogy kerüljék a konkurenciát a férfiakkal. *Suzanne Françoise Cordelier* *Nők munkában* (*Femmes au travail*, 1935) című könyvében óvja nőtársait az ilyen konfliktusoktól. *Gina Lombroso* pedig egyenesen azt a kérdést teszi fel A nő a mai társadalomban (*La femme dans la société actuelle*, 1929) című művében, hogy miféle társadalmi örültet következtében pályáznak a nők a férfiak helyére. A férfi és nő közötti egyenlőtlenség a munka világában szerinte nem jogtalanság. (Lagrave, 1995, 494.)

Papp Jenő a férfiak világán kéri számon a nők kényszerű munkavállalásából adódó konfliktusokat. Lányaik, asszonyaik függetlenedése, fokozottabb szerepvállalása szerinte kapóra jött a saját maga okozta nyomorúság következményeitől megrettenő férfi-társadalomnak: „Átengedték a hölgyeknek az előjárósági pincék és alagsorok hűvös helyiségeit, ahol a népjóléti gondozónők és missziós nővérek kitárt szívvel fogadták a világból beözönlő nyomorultakat, a koldusokat, a lecsúszott egzisztenciákat, a szemérmes szegényeket és az elesetteket. Arra jók voltak a nők, hogy rátegyék forró kezüket ezekre a lehanyatló fejekre. Ez a kor odaküldte a nőket posztra, ahol újra kellett tölteni a lelkeket hittel. Ahol a vidám, a gazdag és a felelőtlen társadalom forgácsait kellett összeszedni.” (Papp, 1934, 98.) Nyomasztó látélet ez a gazdasági világválság utáni Magyarország társadalmi viszonyairól.

A nők kenyérkereső pályára lépése megállíthatatlan folyamatként haladt előre a század húszas éveinek Magyarországon is. Főleg az alsó középosztályból jöttek – a felsőbb osztálybeli „úrinők” nemigen vállaltak kereső munkát, vagy ha igen, az egyet jelentett úrinői tekintélyük elvesztésével. A közhivatalnokok egyre nagyobb hányada lett nő, s nemcsak az egyedülállók, hanem – az anyagi kényszer miatt – a feleségek is egyre többen vállaltak irodai munkát. Ugyanakkor az is megfigyelhető, hogy a közhivatalok felé általában a képzetlenebb, érettségivel nem rendelkező nők törekedtek, akik így csak alacsonyabb szintű hivatalnoki (kezelői vagy díjnoki) beosztást tölthettek be. (Gyáni – Kövér, 2001, 265.) Bérézésük színvonala alatta maradt a férfiakénak. Lassanként

kialakultak az olyan irodai munkakörök, amelyeket az esetek többségében nők töltöttek be. Ezek a pozíciók általában a hivatalnoki hierarchia alsóbb lépcsőin helyezkedtek el.

A Horthy-korszakra jellemző a felsőfokú végzettséggel, diplomával rendelkező nők egyre nagyobb számban való megjelenése a munkaerőpiacon. A pedagóguspályán – elsősorban az elemi iskolai tanítótóság és a polgári iskolai tanárság körében – mind több nőt alkalmaztak olyannyira, hogy joggal lehet az oktatógárda „feminizálódásáról” beszélni. (Gyáni – Kövér, 2001, 288.) A diplomás nők nagy számban való foglalkoztatása azonban nem járt együtt a gazdasági téren való emancipációjukkal. Sőt, egyértelműen megállapítható, hogy a Horthy-korban fokozatosan romlott annak az értelmiségi, közalkalmazotti foglalkozásnak a társadalmi megítélése és anyagi megbecsültsége, ahová a nők nagyobb létszámban áramlottak be.

Ez a folyamat szinte egész Európában végbement. A kenyérkereső nők létszáma fokozatosan növekedett a két háború között, kivéve a gazdasági válság éveit. Görögországban például a dolgozó nők aránya 1921 és 1928 között 13,6 százalékról 24 százalékra emelkedett. Franciaország volt az élen a női munkavégzés tekintetében: 1926-ban itt a nők 36 százaléka munkát vállalt, míg Itáliában ez az arány csak 23 százalék volt. Általában véve azonban ennek ellenére tény, hogy a munkavégzés szerte Európában elsősorban a „férfiak dolga” maradt. Átlagosan kétszer-háromszor több férfi volt állásban, mint nő. (Lagrange, 1995, 490.) Az

is gyakran előfordult, hogy a munkát vállaló lányok férjhezmenetelük után feladták állásukat és otthon maradtak.

Magyarországon a nem közalkalmazotti, piaci szférában még nehezebb volt a munkát kereső nők helyzete. A polgári és a proletár családok nőtagjai egyre gyakrabban találták magukat szemben *elhelyezkedési nehézségekkel*. *A két háború között elkezdődött a nők fokozatos kiszorítása a munka világából*. Ennek oka a patriarchális családmodell megerősödésében kereshető, azaz abban, hogy a családon kívüli kenyérkereső szerep egyre kevésbé vált összegeyztethetővé a nőkkel kapcsolatosan megfogalmazott tradicionális társadalmi szerepelvárásokkal. (Gyáni, 1987/88, 375–376.)

* * *

A két háború közötti Magyarországon tehát a nőkkel szemben érvényesülő egyik legerőteljesebb szerepelvárás – a hagyományos triád-felfogás jegyében – továbbra is az otthonteremtés, a magánélet intim szférájának formálása volt. A nőiséggel, a női identitással szemben támasztott korabeli markáns társadalmi követelményként jelentkezett a jó ízlés és az otthonteremtés készsége. Furcsa paradoxon, hogy az élete nagy részét az otthonában töltő nőnek általában nem állt rendelkezésére a lakásban saját helyiség, de az otthonában csak viszonylag keveset tartózkodó férjnek alanyi jogon járt a többnyire hivalkodóan berendezett dolgozószoba.

A középosztálybeli polgárcsaládok lakásának legfontosabb – ám ennek ellenére keveset használt – helyisége

a *szalon* volt. Az asszonyok díszítőszenvedélye itt szabadon kibontakozhatott – de ez a korabeli mentalitásnak megfelelően általában az arisztokrácia ízlésvilágának sznob majmolására korlátozódott. A szalonokat ennél fogva a rokokó túldíszítettség és a helyhiány miatt a túlszűfolttság jellemezte. A bútorok és a berendezési tárgyak szerepe itt nem más, mint a puszta dekoráció. Nem használták őket, de a társas összejövetelek ritka alkalmakkor büszkélkedtek velük, és ezért kínosan – szinte kultikus tisztelettel – ügyelni kellett rájuk. *Arthur Koestler* írja gyermekkoráról, amelyet egy budapesti középosztálybeli otthonban töltött: „A lakás ... tömve volt plüss függönyökkel, székre helyezett kézimunkákkal, bojtokkal, rojtokkal, csipke terítőkkal, bronz nimfákkal, köpöcsészekkel és meissenai porcelán bikákkal a sarokban ... Mindezen tárgyakat nem volt szabad megérinteni; a gyerekszobán kívül az egész lakás a tiltott fák és szömörcebokrok erdeje volt.” (Koestler, 1961, 30. Idézi: Gyáni, 1999, 151.)

A polgári családok asszonyainak kedvelt foglalatosságai közé tartozott a *bevásárlás*, az üzletjárás. Délelőttönként hosszú időt töltöttek azzal, hogy végigjárták a boltokat, összehasonlították az áruk minőségét és az árakat. A bevásárló nők arra törekedtek, hogy a legszebb portékát vegyék meg – legyen az akár élelmiszer, szövet, ruhanemű vagy háztartási kellék –, de a legjutányosabb áron.

Jellemzőek voltak a *délutáni összejövetelek*, zsúrok is, amelyeken többnyire csak nők vettek részt. A férfiak inkább külön jártak el hazulról kocsmába, kaszinóba, kávéházba, gőzfürdőbe. Polgári körökben nem volt jellemző

az az intenzív és a család egészére kiterjedő társasági élet, amely az arisztokrácia hétköznapijainak szerves részét alkotta. (Gyáni, 1999, 150.)

10.5. A nők iskoláztatása és társadalmi karrierlehetőségei Magyarországon a század első felében

Az első világháborúig terjedő időszak – ha kisebb megtorpanásokkal is – a gyors ütemű extenzív fejlődés időszaka volt a hazai alsó- és középfokú intézményes nőoktatás történetében. Az 1868-as népoktatási törvény által a fiúpolgárral együtt létesített leánypolgári iskola kezdetől fogva nagyon népszerű volt, 1900-ban már 27,5 ezer leány tanult itt. Többen voltak, mint a fiúk a fiúpolgári iskolában. A lányok a későbbi évtizedekben is megőrizték magasabb számarányukat ebben a középfokú iskolatípusban. Az 1910/11-es tanévben már 50 093 leánypolgáriba járó tanulót jegyeznek fel a statisztikák, míg a fiúpolgáriba csak 37 416 gyerek járt. (Magyarország, 1913, 40.) A polgárit végzett lányok 44%-a otthon maradt, egyötödük tanítónőképző intézetben tanult tovább, 2%-uk ment – a különbözeti vizsga letétele után – az érettségit adó középiskolákba. A lányok középfokú iskolázottságban a század első két évtizedében domináns iskolatípus volt a polgári iskola és a tanítónőképző intézet. (Nagy, 2003, 4–5.)

A trianoni döntés következtében (1921) az utódállamok területére került 33 elemi iskolai tanítóképző és 18 tanítónőképző intézet. Újak is nyíltak: 1929-ben például

mindösszesen 48 ilyen intézet működött Magyarországon, amelyek közül 28 intézetben képeztek tanítónőket.

Állami tanítónőképző működött Budapesten (II. kerületi és VII. kerületi), Győrben és Pozsonyban (ezt az új trianoni határok közé, Cinkotára telepítették). Római katolikus tanítónőképző volt Budapesten (Angolkisasszonyok, Ranolder Intézet, Irgalmas Nővérek), Debrecenben (Svetits Intézet), Dombóváron (Szent Orsolya Rend), Egerben (érseki képző, Angolkisasszonyok), Esztergomban (érseki képző, Irgalmas Nővérek), Győrben (Szent Orsolya Rend), Kalocsán (érseki képző, Miasszonyunkról Nevezett Iskolanővérek), Kisvárdán (Szent Orsolya Rend), Kőszegen (Szent Domonkos Rend), Miskolcon (Irgalmas Nővérek), Pápán (Pauli Szent Vincéről Elnevezett Iskolanővérek), Pécsen (Miasszonyunkról Nevezett Iskolanővérek), Sopronban (Isten Megváltó Leányai, Szent Orsolya Rend), Szegeden (Miasszonyunkról Nevezett Iskolanővérek) és Veszprémben (Angolkisasszonyok). (Kiss, 1929, 24.)

A *tanítónői pálya* a húszas-harmincas években is igen *népszerű* maradt. Ennek okai között szerepelt az a tény, hogy 1867 után a vagyonát veszett úri középosztály leányainak nem volt más választásuk, mint a munkavállalás. De közrejátszott e pálya népszerűségében az is, hogy megszaporodott azoknak a leányoknak a száma, akik nem mentek férjhez és gondoskodniuk kellett saját magukról.

A nőknek a kenyérkereső pályák felé való törekvését és pályaválasztását a kor mentalitásának megfelelően az is befolyásolta, hogy a tradicionális nőkép egyik fontos eleme *gyermeknevelés*. A tanítónői foglalkozás így közel

állt ehhez a képhez, és könnyebben elfogadható volt a hagyományos értékrendet valló családok számára is, mint leányaik magasabb iskolákba küldése, főiskolai, egyetemi taníttatása. Az sem volt természetesen mellőzhető szempont, hogy a középfokú tanítónőképző intézeti oktatás költségei alacsonyabbak voltak, mint a felsőoktatásé, és a többgyermekes családokban az egyetemjárást még mindig a fiúk előjogának tartották.

Az iskolafenntartók kezdetben ódzkodtak a nőtanítók alkalmazásától, tartottak attól, hogy ők „nem lesznek elég erősek a fegyelem gyakorlására”. Ez az aggály azonban hamarosan eloszlott, és a nők egyre nagyobb számban kerültek be a pedagógus pályára. (Érdekes jelenség, hogy főleg az állami és községi iskolákban foglalkoztatták őket szívesen, a felekezeti iskolákban csak elvétve kaptak állást. A római katolikus egyházi iskolákban viszont a szerzetesrendi apácák tanítottak nagy számban.) Az 1927/28-as tanévben a statisztikai adatok szerint 10 202 elemi iskolai tanító és 7354 tanítónő volt alkalmazásban.

Figyelembe kell még venni az alsó- és középfokú foglalkoztatási összkép kialakításakor a *polgári iskolai tanárokat* és *tanárnőket* is.¹⁵⁵ Az 1927/28-as tanévben a polgári fiú és leányiskolákban 1490 tanár és 2118 tanárnő tanított. Polgári leányiskolába 198 férfitanár volt beosztva, és 333 nőtanár oktatott a polgári fiúiskolákban.

A polgári iskolai tanári képzés megszerzésének bevett gyakorlata a következő volt: Négy elvégzett elemi iskolai osztály után négy év polgári vagy négy év gim-

---

¹⁵⁵ Státuszuk a húszas években ekkor már – hosszú küzdelem eredményeképpen – nem tanító, hanem tanár.

nárium következett (a nyolc évfolyamból). A 15. életévét betöltött fiatal jelentkezhetett az 1923-tól már öt évfolyamos tanító- és tanítónőképző intézetekbe. Ezt követően kerülhetett sor az előbb három, majd a Szegedre helyezéstől (1928) kezdve négy évfolyamos polgári iskolai tanárképző főiskola elvégzésére. (Bereczki, 1998)

Látható tehát, hogy a negyvenes évek közepéig a nők és férfiak számára a felsőfokú képzésbe való bekapcsolódás különleges – érettségizéshez nem kötött – lehetőségét biztosította a polgári iskolai tanárképző főiskola. Az általában középfokú tanítóképző intézeti végzettség után a főiskolára kerülő hallgatók ugyanis az „áthallgatás” egy sajátos modellje segítségével egyik szakjuk keretei között a szegedi egyetem képzésében is részt vehettek. Azaz, a tanárképző főiskola és az egyetem együttműködése révén a gyakorlatiasabb jellegű főiskolai oktatás az egyetem bölcsész és természettudományi karai által nyújtott magasabb tudományos színvonalú képzéssel egészült ki. (Karády-Valter, 1990) A kooperáció célja a főiskolás (ún. „tanárjelölt”) hallgatók szaktudományos ismereteinek elmélyítése volt, de jelenlétük a másik fél számára sem volt közömbös: segítettek a létszámbiánnyal küszködő egyetemi karokon.

Figyelemre méltó jelenség, hogy a polgári iskolai tanárképző főiskola hallgatóságán belül a szegedi évek alatt fokozatosan *emelkedett a nők aránya*. Az „elnőiesedés” az 1940-es évekre tetőzött. A alsó társadalmi réteget fiai számára a főiskola a társadalmi felemelkedés fontos eszköze volt. Egy történeti szociológiai vizsgálat tanúsága szerint ezek a rétegek a fiaik iskoláztatásával ki is használták az iskoláztatás által érvényesíthető mobilitás

összes tartalékát olyannyira, hogy leányaikat már kisebb számban küldték ide. A középosztályokba tartozó szülők fiaiknak elsősorban egyetemi végzettséget kívántak biztosítani – ez őrizte meg vagy javította a család társadalmi státuszát –, lányaik viszont gyakrabban jöttek a tanárképző főiskolára. Az ő esetükben azonban ez a képzés nem státusemelkedéssel, hanem inkább csökkenéssel járt. A középosztályok lányai ezért a főiskolát gyakran használták arra, hogy – a kedvezőbb házasságkötés, a „jobb parti” reményében – csak magasabb műveltséggel felvértezett úri háziasszonyokká váljanak. A főiskola vezetői számoltak ezzel a csökkent motivációval, a csekélyebb hivatástudattal, ami azt jelentette, hogy az ilyen családokból származó lányok negyede-harmada előbbutóbb otthagya a pedagóguspályát. (Karády-Valter, 1990, 57.)

Természetesen így is szép számmal voltak hallgatónők, akik a főiskola és az egyetem közötti együttműködést teljes mértékben felhasználták arra, hogy megragadják az értelmiségi pályák felé ívelő karrier lehetőségét. Ez a lehetőség adódott *Dolch Erzsébet* (1906–2002) számára is, akit neveléstörténet-írásunk a reformpedagógiai elvek alapján működő szegedi Kerti Iskola (1936–1940) alapítójaként és pedagógusaként ismer.

Kassán született, elemi iskoláit Temesváron végezte. Az első világháború eseményei a családot Szegedre sodorták, ahol előbb a Római Katolikus Tanítónőképző Intézetben szerzett oklevelet, majd tanárképző főiskola magyar-német szakját végezte el kitűnő ered-

ménnyel (1932). Ezzel egyidejűleg a Ferenc József Tudományegyetemnek is rendkívüli hallgatója lett, itt a magyar szakhoz kötődő előadásokat hallgatott.¹⁵⁶ A polgári iskolai tanári oklevél megszerzése után még további tanulmányokat folytatott európai nagyvárosokban, többek között Grazban és Bécsben. Az egyetemre 1933-ban került díjtalan gyakornoknak a pszichológia-professzor *Várkonyi Hildebrand Dezső* (1888–1972) pedagógiai-lélektani intézetébe.

A Kerti Iskolát 1936–1938 között vezette, ezt követően Gyomán (1938–1940), majd Szegeden (1940–1941) tanított polgári iskolában. 1939 áprilisában pedagógia-filozófia szakos tanítóképző intézeti tanári oklevelet kapott a szegedi egyetemen. (A leendő tanítóképző intézeti tanároknak ezt az egyesztendő egyetemi szintű képzését nevezték Apponyi Kollégiumnak.) E képesítés birtokában először a nagyváradi (1941–1944), majd a debreceni tanítónőképző intézetbe került (1945–1948). Nevét időközben *Dombrádi Erzsébetre* változtatta. Pedagóguspályájának utolsó állomása a kiskunfélegyházi tanítóképző intézet (később gimnázium és gépészeti szakközépiskola), ahol még kerek húsz esztendőn keresztül (1948–1969) tanított.

* * *

A leánygimnázium mint iskolatípus viszonylag lassan terjedt Magyarországon. A statisztikák az 1912/13-as tanévben 1070 rendes leánygimnáziumi tanulót regisztráltak.

---

¹⁵⁶ Tanárai között olyan hírességek voltak, mint Horger Antal, Mézőly Gedeon és Sík Sándor.

rálnak. Mellettük 739-en fiúgimnáziumok, 32-en a fiú-reáliskolák magántanulói voltak. (Ez a gyakorlatban azt jelentette, hogy a leányok a fiú számára fenntartott középiskolákba (gimnázium, reáliskola) beiratkozhattak, a tanteremben azonban csak a fiúktól elkülönítve foglalhattak helyet, és a szünetekben sem vegyülhettek a közéjük. Az órákra a tanár kíséretében érkeztek és távoztak. (Mészáros, 1995, 52.))

A századforduló utáni esztendőkből a leánygimnáziumnak többféle típusa alakult ki, amelyeknek tanterve gyakran változott. A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium 1916-ban kiadott rendeletével megkísérelte egységes keretek közé terelni a sokszínűséget. Közös *négyosztályos alapra* háromféle felsőbb leányiskolát épített: a *háromosztályos felső leányiskolát*, a szintén *háromosztályos felső kereskedelmi leányiskolát* és a *négy évfolyamos leánygimnáziumot*. (Kornis, 1927, 15.) Ez a reform azonban nem vált be. A felső kereskedelmi és felső leányiskolai osztályok hamarosan elnéptelenedtek, a leánygimnáziumok azonban népszerűnek bizonyultak.

A differenciálás elvének az iskolarendszerben való alkalmazása tehát akkor nem vezetett sikerre. Ez a tény azonban nem vette el a húszas évek elejének nagy középiskolai reformját előkészítő tanügyi szakértőknek a kedvét, akik *Klebelsberg Kunó* (1875–1932) vallás- és közoktatási miniszter tanácsadóiként ismét a szétkülönített középiskola-rendszer mellett tették le a voksukat. A fiúközépiskolákat szabályozó 1924. évi törvény *nyolc-évfolyamos gimnáziumot*, *reálgimnáziumot* és *reáliskolát* különít el középfokon, ezt a triászt vette alapul leány-középiskolákról szóló 1926. évi 24. törvénycikk is. Az alkotók szándé-

ka szerint a differenciáláson kívül ez a törvény két másik elv megvalósítását segíti elő: az *egyenlő jogosítást* a felsőoktatásba való belépéskor és a „*női egyéniség* figyelembe vételét a tanítandó tárgyak megállapításakor”. (Kornis, 1927, 152.)

A középiskola-típusok elkülönítését az indokolja, hogy a nők lelki hajlamai és képességei – a fiúkéhoz hasonlóan – nem egységesek, hanem sokszínűek. Az egyetemi és főiskolai tanulmányokra készülő lányoknak elsősorban a *leánygimnázium* állt rendelkezésre. Itt – a görög kivételével – javarészt olyan tantárgyak szerepeltek, mint a fiúgimnáziumban: latin, német és francia nyelv, magyar nyelv és irodalom, történelem, földrajz, természetrajz, kémia, egészségtan, természettan, matematika, filozófia, rajz, ének és testnevelés. A törvény emellett új középiskola típust teremtett, a *leánylíceumot*, ahol a latin helyett élő idegen, azaz „modern” nyelveket (franciát vagy angolt vagy olaszt), természettudományokat és művészeti tárgyakat oktattak. A régi felsőbb leányiskolát pedig *leánykollégium* néven szervezte újjá, melynek célja magasabb szintű általános, és a női hivatáshoz alkalmazott műveltség biztosítása volt az egyetemi tanulmányokra nem készülő lányok számára.

Mindhárom iskolatípus nyolc évfolyammal épült ki. Az első osztályba a tizedik évük betöltése után kerülhettek a lányok, ha sikeresen elvégezték az elemi népiskola negyedik osztályát.

A fiú-középiskolák analógiája azonban mégsem alkalmazható mechanikusan a két rendszer összehasonlításakor. A fiúknál ugyanis mindhárom iskolatípus esetében érvényes volt az egységes jogosítás, tehát a felsőoktatás

felé egyenértékű „vízumot” jelentett valamennyi. Ez azonban a *leánykollégiumra* már nem vonatkozott: a leánykollégiumi érettségi önmagában nem jogosított a felsőoktatás valamennyi intézményébe történő belépésre. Ezért inkább tekinthető középfokú tanintézménynek, mint középiskolának.

A leány-középiskolai reform után az egyes típusok *tovább differenciálódtak*: létrejöttek olyan leánygimnáziumok, ahol a sikeres továbbtanulás érdekében görög nyelvet is tanítottak, és voltak olyan leánylíceumok is, amelyeknek tantervében a latin is szerepelt. A gyakorlatilag ötféle leány-középiskola egymás melletti létezésének a harmincas évek egységesítő törekvése vetett véget.

* * *

Az első világháború éveiben jelentősen emelkedett a nők létszáma az egyetemeken, és tovább erősödtek azok a törekvések, amelyek a nők számára hozzáférhető tanulmányok kiterjesztését szorgalmazták. A polgári demokratikus forradalom alatt döntő jelentőségű lépésre került sor: az 1918. december 3-án kiadott rendelet (206626/1918.) lehetővé tette, hogy „nők ugyanazok mellett a feltételek mellett, mint a férfiak az egyetemek világi karaira, a műegyetemre és a jogakadémiákra beiratkozhatnak ... és miután tanulmányaikat az érvényben levő szabályok szerint befejezték és a képesítő vizsgálatokat letették, részükre képesítő oklevél kiadassék”. (Közli: Ladányi, 1996, 378.) A Tanácsköztársaság megdöntése után ez a rendelet – mint ahogyan az összes többi ebből az időszakból származó rendelkezés – a gyakorlatban hatályát veszítette. A korábbi korlátozások újra érvénybe lép-

tek, sőt egyes karok esetében szigorodtak. A budapesti orvoskar például elrendelte a nők felvételének tilalmát egészen addig, amíg a „nők javára történt eltolódások ki nem egyenlítődnek”.

A Magyar Egyetemisták és Főiskolai Hallgatók Országos Szövetsége (MEFHOSZ) 1923-ban megfogalmazott memorandumában az összes egyetemi kar megnyitását kérte a nők továbbtanulása érdekében. Az indoklás szerint a nők munkába állásának szükségessége gazdasági tény, egyre nagyobb lesz azoknak a nőknek a száma, akiket a férfiak nem tudnak többé eltartani. A középszálybeli nők esetében viszont a gyakorlati pályákra való lépés (gépíronő, varrónő, bolti eladó) egyet jelent a deklasszálódással. Ezért meg kell számura adni azt a lehetőséget, amely a férfiak számára eleve adott: egyetemi tanulmányok révén kell segíteni őket társadalmi státusuk megőrzésében. „Szembe kell szállnunk azzal a reakciós szellemmel – hangzik a beadvány szövege –, mely elvakultságában az egyetemnek a nőktől való »megtisztítását« tűzte ki céljául, és álpatriarchális szemforgatással a női hivatás általuk soha el nem érhető virányaira¹⁵⁷ utalja az egyetemre törekvő nőket.” (Közli: Ladányi, 1996, 369.) A beadványt az egyetemek megkapták, és különböző módon foglaltak állást vele kapcsolatban. A budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem karai elutasították, de a vidéki egyetemek egyetértettek a tartalmával. A budapesti műegyetem a közgazdasági és az építészeti osztályra hajlandó volt beengedni a nőket, de a gépészmér-

---

¹⁵⁷ Virány = viruló föld (nyelvújítási szó).

női, a mérnöki és a vegyészmérnöki szakosztályokra továbbra sem.

Jelentős mértékben segítette a nők egyetemi tanulmányainak kiterjesztését *Klebelsberg Kunó* vallás és közoktatási miniszter, aki – a korabeli konzervatív gondolkodásmóddal szembehelyezkedve – következetesen kiállt az a nők egyetemi emancipációjának érvényesítése mellett. A leányközépiskolák újjászervezésével foglalkozó 1926. évi XXIV. törvény révén a miniszternek alkalma volt arra, hogy a segítse a nők felsőfokú tanulmányokra való felkészítését. A leányközépiskolai érettségi bizonyítvány ugyanúgy jogot biztosított a felsőoktatásba való belépésre, mint a fiúk középiskoláinak érettségije.

A törvényjavaslat miniszteri indoklása jó tükrözi *Klebelsberg Kunó* felfogását a felsőoktatás hozzáférhetővé tételéről: „A leányközépiskolák feladatának meghatározásában különös súlyt fektetek arra, hogy ez az egyetemi tanulmányokhoz szükséges szellemi munkára is képessé tegye a tanulókat. [...] Szükségesnek tartom hangsúlyozni, hogy nézetem szerint a nő szellemi alsóbbrendűségéről szóló felfogás nem megokolt. Abból, hogy a nő szellemi hajlamai eltérőek a férfi nemétől, nem következik, hogy képességei alsóbbrendűek a férfiakéinál. [...] S ha tekintetbe vesszük, hogy a mai Európában is nőket nemcsak képviselőkké választanak, hanem miniszteri, államtitkári és egyetemi tanári székbe is emelnek, különös színben tűnnék fel az egész világ előtt, ha nyolcmillió ország létünk-re szembe akarnánk helyezkedni az általános európai felfogással....” (közli: Ladányi, 1996, 380.)

Egyik írásában Klebelsberg további adalékokkal szolgál a nők felsőfokú tanulmányaival kapcsolatos korabeli felfogásról és saját álláspontjáról: „Még mindig éppen főiskolai körökben gyakran hangzik olyan kijelentés – írja a miniszter –, hogy a nők főiskolai tanulmányokra nem alkalmasak, s ha tanulnak, csak felesleges módon növelek a férfiak körében mutatkozó értelmi proletariátust, és a tanulás elvonja őket sajátos női hivatásuktól. Miközben ezt hangoztatják, nem veszik tekintetbe a kategorikusan ítélezők, hogy a nemzet férfi része talán nincs is feljogosítva arra, hogy egyoldalúan ítélkezzen a női rész felett. [...] Én azt hiszem, hogy téves felállítása a vita tételének az, hogy ki tehetségesebb, a férfi-e vagy a nő. Nem kvantitatív, hanem kvalitatív különbségekről van itt szó. A nőnek másminő a tehetsége, mint a férfinak, és ezért gyökerében elhibázott kultúrpolitika volna az, amely a nemzet egyik felét kirekesztené a magas műveltség régióiból. A magyar nőnek vannak egészen speciális szellemi tulajdonságai, amelyeknek nem mondhatunk le...” (Klebelsberg, 1928, 473–474.) A miniszter egészen odáig megy, hogy kimondja: „az egyetemet végzett nő igénytelenebb, és a fizikai munkát is szívesebben vállalja, mint a középosztály alsóbb régióinak kevésbé művelt leányai. Ha azok férjhez mennek, nagyobb kényelmet követelnek, és nagysága mivoltuknak mintegy lefokozását, deklasszifikálását látják abban, ha rossz időben esetleg oda kell állni a teknő mellé. A magas műveltségű nő ellenben tudatában van belső értékének, és társadalmi helyzetének ismérvét nem nevetséges külsőségekben, mondjuk a manikűrözött kézben keresi.” (Klebelsberg, 1928, 473–475.)

A nők egyetemjárását Klebelsberg Kunó az 1927. augusztus 24-i (63 000. számú) miniszteri rendeletében szabályozta. Ennek következményeképpen a nők minden további korlátozás nélkül felvehetők voltak a bölcsészettudományi, a matematikai- és természettudományi és az orvostudományi karokra, a gyógyszerészi tanfolyamokra, a Közgazdaságtudományi Kar kereskedelmi és mezőgazdasági osztályaira, valamint a József Nádor Műegyetem közgazdasági osztályára. Felvehették őket a református és az evangélikus hittudományi karokra, is, valamint a műegyetem építészeti osztályára, de csak a keretszám 5%-os arányában, és csak akkor, ha a létszámot férfiakkal nem tudják feltölteni. A római katolikus hittudományi, valamint a jog- és államtudományi karokra és a jogakadémiákra továbbra sem iratkozhattak be. Nem járhattak a Műegyetem mérnöki, gépészmérnöki és vegyészmérnöki osztályára, a Közgazdaságtudományi Kar közgazdasági és közigazgatási osztályára, valamint külügyi szakosztályára sem. Hozzáférhetetlen volt számukra a Bányamérnöki és Erdőmérnöki Főiskola és az Állatorvosi Főiskola is. Tanulhattak viszont a leányok az 1925-ben alapított Testnevelési Főiskolán, a művészeti főiskolákon és a Polgári Iskolai Tanárképző Főiskolán.

A következő táblázat európai összehasonlításban mutatja be a felsőoktatásban tanuló nőhallgatók számának és férfihallgatókhoz viszonyított arányának alakulását a két világháború közötti időszakban:

1. táblázat: A nőhallgatók száma és aránya a két világháború között 15 európai országban (Ladányi, 1996, 382. nyomán)

Ország	1925/26		1930/31		1937/38	
	A nőhallgatók		A nőhallgatók		A nőhallgatók	
	száma	aránya	száma	aránya	száma	aránya
Ausztria	2 422	11,5	3 442	16,4	3 4771	18,61
Bulgária	1 563	22,8	2 280	25,0	2 393	25,9
Csehszlovákia	2 720	9,8	3 8472	12,32	4 4363	15,13
Észtország	1 291	25,9	1 163	29,7	982	27,8
Finnország	1 043	24,0	2 247	32,4	2 687	30,8
Görögország	730	7,6	706	8,3	1 326	11,9
Hollandia	1 414	15,0	2 133	17,7	1 901	16,1
Jugoszlávia	2 056	19,1	3 126	22,0	3 341	20,6
Lengyelország	9 296	22,8	12 5952	28,02	13 602	28,3
Magyarország	1 633	10,1	2 248	13,4	1750	12,4
Nagy-Britannia ⁴	16 140	28,7	16 255	26,1	14 0021	22,41
Németország	11 608	11,4	19 4615	15,05	10 078	14,4
Olaszország	6 276	13,8	6 142	13,3	13 363	17,8
Svájc	908	13,6	996	14,5	1 461	16,1
Svédország	1 425	15,3	1 694	16,6	1 816	19,6

1 1936/37. tanévi adat.

2 1929/30. tanévi adat.

3 1935/36. tanévi adat.

4 Csak az egyetemek adatai.

5 1926/27. tanévi adat.

* * *

A húszas évek differenciálási törekvései után a harmincas évek középiskolai reformját – a leány-középiskolák esetében is – az egységesítésre való törekvés jellemezte. A *Hóman Bálint* (1885–1951?) kultuszminisztersége alatt kiadott 1934. évi 11. tc. egységes középiskola-típust hozott létre: a *gimnáziumot*. Az egységesítés azonban nem jelentett koedukációt: a fiúk és a lányok külön középiskolában, külön fiú- és leánygimnáziumban tanulhattak. Az új – továbbra is nyolcosztályos – iskolatípus tanterve 1938-ban jelent meg. Jól látható benne, hogy a tantárgyi-rendszer a két nem esetében *közös*, eltérés az egyes tárgyak (latin, német, bölcsészet, testnevelés, egészség-tan és kézimunka) *óraszámában* figyelhető meg, amelyet a tantervkészítők a „leányifjúság sajátos testi-lelki igényeivel” magyaráztak. (Somogyi, 1942, 124.) A régi indokok tehát itt ismét visszaköszönnek.

Tény, hogy harmincas évek klasszikus gimnáziumi képzésében a *leányok kisebb mértékben vettek részt*, mint a fiúk. (Egy korabeli kimutatás szerint az 1937/38-as tanévben 52 034 fiú és 17 959 leány járt gimnáziumba. (Somogyi, 1942, 136.)) Ha azonban vizsgálódási körünkbe a *tanítónőképző intézetet*, a *felső kereskedelmi iskolát* és az érettségit nem nyújtó *leánypolgári iskolát* is bevonjuk, akkor azt látjuk, hogy négy középszintű osztályt elvégzett lányok egyre *nagyobb hányada tanult tovább* a középiskola felsőbb évfolyamaiban. Aránynövekedésük üteme a felső négy osztályban meghaladta a fiúkét. (Nagy, 2003, 5.)

A harmincas években tovább fokozódott az értelmi-ségi munkanélküliség Magyarországon. Hóman Bálint miniszter ezért 1934. augusztus 18-án bizalmas utasításában közölte az egyetemekkel, hogy „az egyetemet

végzők elhelyezkedésének megkönnyítése céljából szükségesnek tartom az egyetemre felvehető nőhallgatók számának korlátozását.” (Közli: Ladányi, 1996, 383.) A rendelkezésnek nem sok fogantója volt: az orvosi karon a nők létszáma amúgy sem érte el az engedélyezett 30%-ot és a gyógyszerész tanfolyamon sem a megengedett 50%-ot. A bölcsészeti karokon viszont továbbra is jóval magasabb maradt a miniszter által előírt 30%-os aránynál.

* * *

10. 6. A nők helyzete és iskoláztatása Európában a második világháború után

A második világháború utáni Európában az újjáépítés a gazdaság jelentős mértékű fellendülését eredményezte. Az eufória társadalmi méreteket öltött, a fejlődésbe vetett hit óriási energiákat mozgósított. Az állam, mint legfőbb munkáltató a prosperitás éveiben nagyvonalú gazdának bizonyult: a munkanélküliség évtizedei után a közel teljes foglalkoztatottság időszaka jött el. Az energiaárak alacsonyak voltak, a termelékenység növekedett, az új tőkebefektetések előtt zöld út nyílt – mindennek következtében a legtöbb ország gazdaságának motorja korábban nem tapasztalt mértékben gyorsult fel.

A gazdasági fejlődés pályáján feltörő országokban első pillantásra a nők helyzete is javulni látszott: az egyre többen vehettek részt a közép- és felsőfokú oktatásban, és mind többen integrálódtak a munka világába is. A második világháború éveiben ezt a folyamatot előkészítette a nők tömeges munkához jutása – a távollevő férfiak he-

lyén –, ez a mobilizálás most ugyanúgy lezajlott, mint a megelőző világháború időszakában.

Valójában azonban korántsem volt ilyen egyértelműen rózsás a nők helyzete a háború után. Folytatódott az a folyamat, amely már a húszas-harmincas években elkezdődött, azaz befejeződött a munka világának kettészakadása. Kialakultak a kifejezetten „*feminizált*” munkakörök, a tipikusan női foglalkozások, amelyekből a férfiak fokozatosan elhagytak. (Ide tartoztak például a hivatali munkakörök bizonyos fajtái, a pedagóguspálya és a szolgáltatóipar egyes területei stb.) Ezeknek a foglalkozásoknak a társadalmi presztízse rohamosan csökkent, és ez együtt járt bérezésük gyors romlásával. Megszilárdult az egyes foglalkozások *hierarchiája*, s ebben a rendben a női hivatások nem foglalhattak el előkelő helyet.

A kereső munkát végző férjezett nők száma Európa valamennyi országában növekedett – Hollandia és Belgium kivételével. Ezzel párhuzamosan vált egyre hosszabbá az az időszak is, amelyet a nők aktív munkavégzéssel töltöttek. Norvégiában 1950 és 1960 között megduplázódott a dolgozó férjes asszonyok száma, Svédországban 20 százalékkal, Svájcban 10 százalékkal nőtt az arányuk. Franciaországban ez a növekedés 5 százalékos volt, és így 1962-ben a családos asszonyok aránya itt 52,3 százaléka volt a munkában álló teljes női populációnak. Országonként eltérő volt a szokás, amelyet a dolgozó nők a családalapítás után követtek. Spanyolországban, Írországban, Portugáliában és Hollandiában a házasságkötés vagy a legkésőbb a gyermekszülés után ezek az asszonyok általában befejezték kenyérkereső tevékenységüket. Német-

országban, Franciaországban, Angliában és Olaszországban viszont többnyire munkába álltak gyermeknevelés éveit után. Általában elmondható, hogy egy asszonynak minél több gyermeke született, annál kevésbé volt, lehetősége ismét családon kívüli kereső munkát vállalni, sőt Európa déli országaiban, Írországban és Hollandiában az volt a szokás, hogy aki megszülte első gyermekét, az attól fogva otthon maradt. (Lagrange, 1995, 501–502.) A kisgyermekes anyák helyzetét, munkához való viszonyát természetesen számos – országoként eltérő – tényező befolyásolta, ezek közé tartozik a bölcsődék és óvodák száma, a háztartási munkát könnyítő gépek megléte vagy hiánya, az anyák iskolázottságának szintje, a férjek iskolázottsága és foglalkozása stb.

Általános jelenség, hogy a világháború utáni években a családon belüli *tradicionális szereposztás nem változott meg*, sőt néhány évtizedig még inkább a klasszikus családmódel megerősödése volt megfigyelhető. Amíg a férfi számára a családon kívüli munkavégzés továbbra is természetes jog és kötelesség maradt, addig a nők számára ez a közfelfogás szerint csak egy olyan anomália, amellyel a gazdasági kényszer miatt együtt kell élni. A nőkkel szemben megfogalmazott hagyományos triádszerepelvárásnak megfelelően azonban a gyermekgondozás és -nevelés feladata továbbra is az anyák feladata maradt, és ez természetesen befolyásolta családon kívüli, munkavállalói pályafutásukat. Minél több gyermeke volt egy asszonynak annál nehezebb volt visszatérnie a munka világába. Ugyanakkor kutatások igazolják, hogy pusztán a gyermek megléte a férfi munkahelyi előrelépésére jótékony hatást gyakorolt.

Ráadásul a nőknek a családon kívül végzett kereső tevékenység mellett – a hagyományos szerep-hármas értelmében általában meg kellett birkóznuk a háztartás vezetésének teendőivel is. Egy 1975-ben végzett felmérés tanúsága szerint a dolgozó nők háromszor annyi házimunkát végeztek, mint a férfiak. A nőknek tehát a munkavégzés terén kettős feladatkört kellett ellátniuk, míg a férfiaknak – a továbbélő hagyományos nemi szereposztás értelmében – elég volt a családon kívüli hivatásukra koncentrálniuk.

A lányokra váró tradicionális társadalmi szerepek jellegén a számukra egyre szélesebb spektrumban hozzáférhetővé váló közép- és felsőfokú iskolarendszer sem változtatott döntő mértékben. Növekvő arányú részvételük a felsőoktatásban nem eredményezte automatikusan a jobb állásokhoz való hozzájutás esélyének szignifikáns növekedését. (Hollandiában például, – ahol a lányok jellemzően nagy számban vettek részt a magasabb iskoláztatásban – viszonylag csekély volt ebben az időszakban a kenyérkereső nők száma.)

A nők növekvő arányú részvétele a felsőoktatásban *kettős hatást* váltott ki: *egyrészt* kétségtelenül elősegítette *emancipációjukat*, *másrészt* viszont – bármennyire paradox is – *konzerválta* a régi társadalmi viszonyokat. (Lagrange, 1995, 503.)

Egyfelől ugyanis kétségtelen tény, hogy ez az időszak valóban a nők felsőoktatásban való részvételének robbanásszerű növekedését hozta magával. Az európai országokban különöse 1970 és 1975 között gyarapodott nagymértékben az iskolázott nők létszáma. 1970-ben például Norvégiában és Franciaországban a középszintű iskolá-

ba járó lányok számaránya szinte megegyezett a fiúkéval (Norvégiában a fiúk 58,7 százaléka járt középiskolába, míg a lányoknál ez az arány 58,2 százalék. Franciaországban a középiskolás lányok aránya (49%) már meghaladta a fiúkét (42,1%).) Dániában, Spanyolországban, Svédországban és Portugáliában 1970 és 1975 között az iskolába járó lányok abszolút létszáma gyorsabban növekedett, mint a fiúké; viszont ugyanebben az időszakban, Franciaországban és Németországban fordított volt a helyzet: a fiúk részvétele nőtt gyorsabb ütemben. A felsőoktatásban viszont ekkor még a férfihallgatók voltak többen: az 1964/65-ös tanévben például az európai országokat tekintve átlagosan mintegy 30 százalékkal.

Másfelől viszont az is látható, hogy az iskolarendszeren belül kialakult egy nemek szerinti differenciálódás, amely a lányokat a rájuk váró társadalmi szerepekre, a tipikus női hivatásokra felkészítő képzési formák felé orientálja. Az iskola világa, ha nem is harsányan elkülönülő, de jól láthatóan elváló utakat, képzési ágakat kínált (és kínál fel mai is) a fiúknak és a lányoknak, alkalmazkodva ezzel a munka világának kettősségéhez. Európában, ebben az időszakban a nők inkább az egyetemek nyelvi-irodalmi, pedagógiai és pszichológiai szakjai felé orientálódtak, amíg a matematikai és a természettudományos képzések a férfiak felségterületei maradtak.

Európa legtöbb országában az 1970-es évek közepére a részvétel tekintetében nagyjából kiegyenlítődött a két nem aránya a középszintű iskoláztatásban. Még ekkor is fennállt azonban a jellemző különbség a két nem felsőoktatással kapcsolatos attitűdjei és iskolázási szokásai között. Míg ugyanis a fiúk többsége élt azzal a lehetőség-

gel, amit az érettségi vizsga mint jó használható „vízum” jelent a felsőoktatásba való belépéshez, addig a lányok jelentős részének a középiskola elvégzése egyszersmind a tanulmányai befejezését jelentette.

A hetvenes években a nemzetközi közfigyelem egyre inkább ráirányult a nőkkel szemben továbbra is fennálló negatív megkülönböztetés különféle formáira. 1975-ben, a *Nők Nemzetközi Évében* nemzetközi és nemzeti keretek között elfogadott határozatok, állásfoglalások, rendeletek és törvények egész sora született a diszkrimináció megszüntetése és az esélyegyenlőség biztosítása érdekében. Ezek közül az egyik legfontosabb deklaráció az volt, amely megfogalmazta a *nők jogát a férfiakkal egyenértékű képzési formákhoz* az iskolarendszer minden szintjén.

A nők egyre növekvő létszáma a középszintű iskolákban és a felsőoktatásban, valamint az a tény, hogy a hetvenes évektől kezdve mind több lány jelent meg a hagyományosan „férfi szakmák” felé vezető szakokon, egy ideig azt az illúziót keltette, hogy az esélyegyenlőség tényleg már minden rendben van. A nők fiatalabb generációi azonban még mindig azokon a szakokon jelentek meg a legnagyobb tömegben, ahol a nők túlsúlya már korábban is kimutatható volt. A felkínált egyetemi tanulmányok közül a lányok többsége a nyelvi-irodalomtudományi, gyógyszerészeti és – kisebb mértékben – az orvosi képzéseket választja. A svájci hallgatónők 53,9 százaléka vett részt 1975-ben bölcsészeti-irodalmi kurzusokon, ez az arány 1982-re már 60 százalék lett. Franciaországban az irodalomtudományi, a gyógyszerészeti valamint a gazdasági és szociális területhez kapcsolódó képzéseken a nyolcvanas években már több nő tanult, mint férfi. Mind-

emellett a technikai és mérnöki stúdiumokon a nők részvétele továbbra is elenyésző maradt a férfiakéhoz képest. Egy jellemző ellenpont, amely a franciaországi helyzetképet tükrözi 1975-ben: míg a könyvtáros szakot választó hallgatók 72,3 százaléka volt nő, addig a technikai főiskolákon ez az arány csupán 1,2 százalék maradt. Más országokban hasonló volt a hallgatóság nemek szerinti megoszlása az egyes képzési formák között.

Általánosságban megállapítható, hogy az iskolarendszer a 20. század második felében továbbra is fennmaradtak a férfiak és nők eltérő preferenciái az egyes szakok és képzési programok választásakor. Ez a fajta elkülönülés továbbra is jól leképezi a társadalom továbbra is fennmaradó sztereotip gondolkodásmódját az úgynevezett „tipikus” férfi és női foglalkozásokról.

A két nem esélyei különbözőek maradtak abban a tekintetben is, hogy azonos tartalmú diploma birtokában a munkaerőpiacon kevesebb nő tudott a magasabb társadalmi presztízsű pályákon elhelyezkedni, mint férfi. Tanulmányokkal szolgál az a tény is, hogy egy franciaországi felmérés tanúsága szerint 1977-ben a felsőoktatásból kikerülő férfiak 62 százaléka jutott vezető beosztáshoz elhelyezkedését követően, de ez az arány 1985-re 77 százalékra emelkedett. A nők esetében viszont nem változott ebben az időszakban a vezető pozícióhoz jutó friss diplomások aránya (46%). (Lagrave, 1995, 512–513.)

Az 1970-es évek a *gazdasági recesszió* időszakát hozták magukkal Európa számára. A béreket befagyasztották, nőtt a munkanélküliség. A visszaesés miatt felmerült egy új, rugalmas foglalkoztatási politika szükségessége, ennek egyik eleme volt például a részmunkaidős fog-

lalkoztatás, a hosszú múltra visszatekintő, de akkoriban reneszánszát élő otthoni munkavégzés¹⁵⁸. A munkáltatók jelentős része új, rugalmasabban – akár részmunkaidőben – alkalmazható, kevesebb bérrel is megelégedő alkalmazottakat keresett, így a változást nehezebben tűrő férfiak helyére nők léptek. Jellemző, hogy Európa egésze tekintetében 1975 és 1983 között a női foglalkoztatottak aránya átlagosan 45,7 százalékról 48,7 százalékra emelkedett, míg a férfiaké öt százalékkal csökkent. A dolgozó nők megvetették a lábukat a munkaerőpiacon. A hosszú-távon megtartható biztos munkahely illúziója azonban hamar szertefoszlott. A nyolcvanas évek végére az arány megfordult: a munkanélküliek száma a nők körében növekedett gyorsabban. Az EU országokban 1988-ban 16 millió munkanélkülit regisztráltak, ez a keresőképes népesség 11 százalékát tett ki. Anglia kivételével a női munkanélküliség mindenütt magasabb volt, mint a férfiaké. A tapasztalatok szerint a leghatásosabb védekezés a munkalehetőség elvesztésével szemben a magasabb kvalifikáció, az egyetemi-főiskolai végzettség megszerzése volt mind a férfiak, mind pedig a nők esetében.

* * *

Az 1950-es években újra beköszöntött az anyaság kultusza a fejlett Nyugaton éppúgy, mint a szocialista országokban. Amerikában az 1954–1964 közötti időszakot nevezik a „baby boom” korszakának, amikor korábban

---

¹⁵⁸ Az otthoni munkavégzés, mai nevén a „táv munka” a személyi számítógépek és az Internet elterjedésének köszönhetően ma egyre nagyobb jelentőségre tesz szert a foglalkoztatásban.

nem tapasztalt mértékben lendült fel a családalapítási kedv és a szülések száma. Az Egyesült Államokban összesen 76 millió gyermek született ezekben az években.

A szülési kedv fellendülése főleg a közép- és felső osztálybeli nők körében volt tapasztalható, az alsóbb rétegek körében ezzel szemben továbbra is alacsony volt a születek aránya. A második világháború utáni fellendülés idején a fejlett társadalmakban felértékelődött a család, az emberek egyre a meghitt családi körben keresték személyes boldogságukat. A családalapítás és gyermekvállalás az emberek által elfogadott legfontosabb értékek élére került. Egy 1953-ban végzett felmérés szerint a megkérdezett 18–24 éves amerikai nők kifejezetten a gyermekszülést és -nevelést tartották a családi élet legfőbb céljának. A gyermek olyannyira fontossá vált az emberek életében, hogy a gyermekteleneket kezdték szánelomra méltónak és deviánsnak tartani. A gyermek mint „király” a családon belül joggal érezhette, hogy vágytak rá, hogy a szülei számára ő a legfontosabb.

A fellendülés a hatvanas évekig tartott. Ettől fogva azonban már a fiatal anyák újabb generációja már kezdte túlzott tehernek érezni a sorozatos gyermekszülést és a háziasszonyi szerepet. Elkezdődött a „tabletta”, a fogamzásgátlás korszaka.

Az okok, amelyeket a gyermekvállalási kedv csökkenése mögött húzódnak a következők: 1. a hedonizmus, a kötelezettségek nélküli élvezetek iránti igényt, 2. az egyéniség kibontakozása és „virágzása”, amely a nőket visszatartja attól, hogy a gyermeknevelésre fordítsák életük jó részét, 3. a bizonytalan jövőtől való félelem, amely leginkább az atomháború rémképében ölt testet.

Úgy tűnik, hogy az ezredfordulón a gyermekek a szülők életében már nem jutnak olyan hangsúlyos szerephez, mint a korábban. Régebben a bizonytalanabb fogamzásgátlási módszerek mellett, ha bekövetkezett a terhesség, a szülők általában elfogadták a gyermeket. Ma már – jóval biztosabb fogamzásgátlási eljárások alkalmazásakor – egy mégis bekövetkező nemkívánatos terhességet már nem tolerálnak, s az abortuszt választják. Az új jelenség tehát a nem kívánt gyermek elutasítása. Ennek pedig az új kontraceptívumok alkalmazásánál mélyebb okai vannak. A gyermek vállalása már nem csupán az egyedüli lehetőség egy fiatal pár jövőre vonatkozó tervei-
ben, hanem csupán egy a lehetőségek közül. (Pukánszky, 2001.)

10.7. A nők helyzete, társadalmi szerepei és iskoláztatása Magyarországon a második világháború után

10.7.1. A JOGI KERETEK ÁTALAKULÁSA

A második világháború utáni években a magyarországi nők társadalmi, jogi helyzetében, tanulási lehetőségeiben és munkaerőpiaci szerepében jelentős módosulások mentek végbe. Az uralkodó politikai elit egyenlősítést szorgalmazó törekvései azonban végső soron nem szüntették meg, csak csökkentették a férfiak és nők között meglévő különbségeket a munka világában és az élet más területein. (Schadt, 2005, 157.) Az ideológiai célokat kiszolgáló erőteljes propaganda szándéka az volt, hogy a

köztudatban még mindig erőteljesen élő *tradicionalis női szerep gyökeresen alakuljon át*, és a szovjet mintát követve formálódjon ki nálunk is a szocialista értékrendszer szerint élő „*dolgozó nő*” típusa. Ezt az erőltetett folyamatot számos anomália kísérte, amelyek a két nem egyenlőségének durván leegyszerűsített felfogásából fakadtak, és nem vették figyelembe – egyebek közt – a nők férfiakétól eltérő biológiai-konstitucionális sajátosságait, amelyek bizonyos fizikai munkafajták végzésekor kifejezetten súlyos egészségkárosító hatással jártak (pl. traktoroslányok toborzása, női vajúrók alkalmazása a bányákban stb.)

A nők jogi helyzetének rendezése Magyarországon a háború után szinte azonnal elkezdődött. Az új választási törvény (1945:VIII) megteremtette az általános, egyenlő és titkos választójogot, amely ettől fogva már a nőkre is kiterjedt. A jogok kiterjesztésével párhuzamosan növekedett a nők szerepvállalása a politikai életben. Mind több nő került be a parlamentbe. Míg 1945-ben a női képviselők aránya még csak 3,1%, addig 1947-ban már 17,2% lett. (Schadt, 2002, 16.) A nők személyiségi jogainak elismerése terén fontos lépés volt, hogy 1954-től kezdve, már a 14. életévük betöltött lányok is személyi igazolványt kaptak. (Egészen addig a férjzett nő adatait a férje bejelentő lapjára vezették fel.) További fontos lépés volt a teljes jogegyenlőség felé, hogy 1945 novemberétől nőket is ki lehetett nevezni gyámnak vagy gondnoknak.

A nők – és velük együtt a gyermekek- egyenjogúsításának formai-legitimációs keretei tovább gyarapodtak akkor, amikor 1953. január 1-jén életbe léptették az új családjogi törvényt. (1952:IV) A jogalkotók felfogása szerint „a szocialista házasság két szabad és egyenlő ember

kölcsönös vonzalmára alapított közösség”. Ebben a nő jogait úgy határozták meg, hogy őt a házasságban éppúgy, mint egy esetleges válás esetén, a gyermekelhelyezés kérdésében is a férfival egyenlő jogok illessék meg. A nő jogegyenlőségének szimbóluma volt az a törvény adta lehetőség is, amely szerint a házasságkötés után a névhasználat tekintetében a feleség szabadon választhatott. Ezzel megszűnt az a 18. században kialakult magyarországi gyakorlat, hogy a nők a házasságban férjük nevét használják, ezzel is kifejezésre juttatva alárendelt helyzetüket a családban.¹⁵⁹

A *családjogi törvény* megalkotóinak érzékelhető célja az volt, hogy a családon belül szűnjék meg az a hatalmi hierarchia, amely ebben a közösségben évezredek óta szinte változatlanul fennállt. A törvény – legalábbis jogi értelemben – felszámolta a családon belül élő generációk alá- és fölérendeltségét, és a korábban használatos „szülői hatalom” fogalmat a „szülői felügyelet” fogalmával helyettesítette. (Schadt, 2003, 18–19.)

Az 1949. augusztus 18-án elfogadott új *alkotmány* rögzítette, és egységes keretbe foglalta a törvényi szabályozásnak azokat az új elemeit, amelyek a háború utáni néhány esztendőben a nők jogi értelemben vett egyenlőségéhez vezettek Magyarországon. A két nem alkot-

---

¹⁵⁹ A magyar nők egészen az újkorig élveztek bizonyos jogi értelemben vett önállóságot. Ezt az a szokás is kifejezésre juttatta, hogy a házasságkötéskor nem csak egyszerűen a férjük nevét vették fel, hanem névhasználatukban leánynevüket is megőrizték. (Bobula, 1933. 15., Fercsik, é. n.)

mányban kinyilvánított egyenlősége formailag megszüntette a nők hátrányos megkülönböztetésének jogi lehetőségét. A munkához való jog deklarálása megteremtette az esélyegyenlőség lehetőségét munka világában is. A törvényalkotó szándéka azonban a gazdasági viszonyok elmaradott, ellentmondásos jellege és a társadalmi mentalitásban tovább élő régi előítéletek és sztereotípiák miatt csak részlegesen tudott valóra válni a hétköznapi élet gyakorlatában.

10.7.2. OKTATÁS-NEVELÉS, FELKÉSZÍTÉS A TÁRSADALMI SZEREPEKRE

A magyar iskolarendszer gyökeres átalakítása közvetlenül a második világháború befejezése után elkezdődött. A mindkét nem számára egységes és kötelezően elvégzendő *nyolcosztályos általános iskola* kereteinek rendeleti úton való meghatározása 1945. augusztus 16-án megteremtette a lányok egyenjogú művelődésének és képzésnek feltételeit az *alapfokú képzésben*. Az általános iskola szerkezetének kiépítése és az oktatott tartalmak korszerűsítése természetesen még évekig tartott, de ez az intézménytípus megszületése percétől döntő szerepet játszott abban, hogy a nők tömegei hozzákezdhettek évszázadok óta tartó műveltségbeli hátrányuk leküzdéséhez. A statisztikai adatok azt bizonyítják, hogy ettől fogva mind több nő tett szert alapfokú iskolai végzettségre: 1930-ban a nők 14,2 százaléka rendelkezett (akkor még) hatosztályos elemi iskola végzettséggel, 1949-ben viszont már 23,3 százalékuk végzete el a nyolc osz-

tályt, míg 1960-ban ez az arány 38,7 százalék.¹⁶⁰ (Schadt, 2003, 27.)

Az általános iskolai tananyagot összeállító szakemberek a központi tantervek készítésekor és a tankönyvek írásakor az ötvenes évek elején már erőteljesen törekedtek arra, hogy tudatosítsák a gyerekekben: a szocialista társadalomban a nők a férfikkal egyenlő esélyekkel rendelkeznek az élet minden területén.

Az áttörést e téren az 1950/51-es tanév jelentette. Azt megelőzően előfordultak még olyan – hivatalos fórumokon terjesztett – vélemények, amelyek a nemek eltérő biológiai konstitúciójából adódó különbségeket hangsúlyozva eltérő társadalmi szerepekre kívánták felkészíteni a lányokat és a fiúkat. A Művelődési és Közoktatási Minisztérium egyik, 1947-ben megjelent kiadványának szerzője, *Gőnyei Antal* azt fejtegette, hogy a leányokat az iskolában elsősorban az anyaságra és a háziasszonyi szerepre felkészíteni: „A nő elsősorban és majdnem kizárólag anya és háziasszony – írja Gőnyei. – Ezért főleg azokra az ismeretekre kell oktatni és azokat a készségeket kell biztosítani számá-

---

¹⁶⁰ A nyolcosztályos, szaktanári rendszerrel működő általános iskola kiépítése általában évekig tartott. Ám az iskolával való ellátottság terén fejlettebb településeken viszonylag könnyen megteremtődött a lehetősége annak, hogy a régi hatosztályos elemi iskola első négy évfolyamát a hagyományos polgári iskola négy osztályával, vagy ugyanezt a négy alapfokú osztályt a régi nyolcosztályos (és tíz éves kortól kezdődő) gimnázium első négy évfolyamával összeépítve a felmenő rendszer teljes kiépülése előtt kialakulhasson az új struktúra.

ra, amelyekkel férjét boldoggá teheti és gyermekeit helyesen felnevelheti.” (Gőnyei, 1947, Idézi: Kéri, 2000 és Schadt, 2003, 28.) Jól látható, hogy ebben a minisztérium hivatalos propagandaanyagában a nőről alkotott képet ekkor még a tradicionális „háromosztatú” (anya-feleség-háziasszony) nőideál határozta meg, és nyoma sem volt benne az társadalmi szerepek átalakítására irányuló törekvésnek.

A közoktatás irányítói tehát a nemi hovatartozás tekintetében is egységes iskolastruktúra kialakítására törekedtek, ahol képzési tartalom és az alkalmazott módszerek is függetlenek a tanulók nemi hovatartozásától. Ennek a törekvésnek egy fontos állomása volt a *koedukáció* bevezetése az általános és középiskolákban (1950/51). A döntést pedagógiai érvekkel indokolták. A koedukáció viszonylag lassan terjedt, eleinte sok helyütt az iskola egésze volt koedukált, de az oktatás külön fiú- és leányosztályokban folyt. A magyar általános- és középiskolákban az együttnevelés a hatvanas évek elejétől vált általánossá.

A két nem együttes nevelése már a középkor óta gyakran előfordult a magyar iskolákban éppúgy, mint Európa más országaiban, de a pedagógiai indokokkal bevezetett koedukáció megjelenéséig főleg a teremhiány kényszere miatt oktatták egy helyiségben a fiúkat és a lányokat. A koedukáció szakmai-pedagógiai megítélése változott az elmúlt évtizedekben. Az 1977-ben megjelent Pedagógiai Lexikon szócikkének szerzője még úgy ír róla, mint a szocialista pedagógia fontos jellemzőjéről, amelynek segítségével „meg lehet te-

remteni a feltételeket ahhoz, hogy a leányok és a fiúk a közös munkában, tanulásban, baráti, elvtársi kapcsolatokat létesítsenek, megismerjék egymás emberi értékeit.” (Nagy, 1976–1979, II. 396.) Az újabb publikációk viszont már óvatosabban és némi kétkedéssel közelítenek az együttnevelés kérdéséhez. Egyes szerzők azzal érvelnek, hogy a koedukáció ugyan segíti a nem szerepek elsajátítását, de ez csak oda vezet, hogy az így nevelt lányok és fiók gyorsabban találják meg helyüket és szerepüket a férfiak által dominált társadalmi viszonyok között. Léteznek vizsgálatok, amelyek eredménye szerint a két nem teljesítményére, önbecslésére és ambícióira jobb hatással van a nemileg elkülönített oktatás. (Horváth, 1997, 248–249.)

A középszintű iskolázottság extenzív fejlődésének folyamatát jól érzékelhetjük, ha szemügyre vesszük az érettségizett tanulók számarányának alakulását egy hetven esztendőes időintervallumban. 1920-ban a 20–24 éves férfi lakosság 8,5%-a, a nőknek pedig csak 2,3%-a rendelkezett érettségi vizsgával. Ez az arány 1941-ben férfiaknál 9,5%, nőknél pedig 4,9%. (A nők részarányának növekedése már itt tetten érhető.) Drámai a változást tükröz az 1960-ból származó adat. Ekkorra a 20–24 éves férfiak 16,8%-a, és közel ugyanannyi nő, a kormetszet 16,5% rendelkezett érettségivel. A sorrend ettől kezdve megfordul, és fokozatosan növekszik a nők aránya: 1990-re már a 20–24 éves nők közel fele (48,0%) érettségizett, míg a férfiak esetében ez az arány csak 32,7%. (Nagy, 2003, 9.)

Ha egy viszonylag rövidebb, huszonöt éves intervallumban vizsgáljuk a nők arányát ebben a gimnáziumok-

ban, akkor azt tapasztaljuk, hogy az 1925/25-os tanév 19,5 százalékaról az 1951/52-es tanévben 41,4 százalékra nőtt – azaz gyakorlatilag megkétszereződött – a lányok aránya ebben az iskolatípusban. A gimnazista lányok létszámának növekedése ezután is folytatódott olyannyira, hogy az 1958/59-es tanévben már a lányok voltak többségben (53,1%). (Schadt, 2003, 34–35.) A középszintre való nemek szerinti beiskolázás arányainak vizsgálatánál mindazonáltal azt is figyelembe kell vennünk, hogy a magyar iskolarendszer 1948-ban bekövetkezett államosítása után 1949-re a két háború közötti időszakra jellemző nyolc évfolyamos gimnáziumok *négy évfolyamos gimnáziummá* alakultak át. Ekkortól tehát eltűnt a különbség a hagyományos fiú- és lánygimnáziumok között, ellenben létrejöttek speciális szakképzést nyújtó négyéves középiskolák, mint például a pedagógiai gimnázium.

A lányok középszinten való továbbtanulásának expanziója elsősorban a gimnáziumokban volt megfigyelhető, de egy viszonylag rövidebb időszakaszban, az ötvenes évek elejéig a mezőgazdasági és az ipari technikumokban is jelentősen nőtt a számuk. Az 1958/59-es tanévtől kezdődően viszont már csökkent a részvételük ezekben a képző intézményekben. Mivel a nőknek az ipari tanintézményekbe való beiskolázásáért az ötvenes években erőteljes propaganda-hadjárat folyt, arányszámuk csökkenése azt jelzi, hogy az oktatásügy irányítóinak elképzeléseiben jelentős változás következett be a női munkaerő szerepével kapcsolatosan.

Az ötvenes évek elején – a nemek közötti egyenlőség fogalmát szélsőségesen értelmező szovjet mintát követve – a nők nagyarányú részvételére számítottak az

olyan erőteljes fizikai igénybevétellel járó szakmákban is (pl. traktoros, bányász), amelyeknek egészségkárosító hatása egyértelmű volt. A dogmatikus pártideológia erről az ilyen munka végzésével együtt járó veszélyekről nem volt hajlandó tudomást venni. A traktoroslányok és vájárnők toborzásának időszaka a Sztálin halála (1953. március 5.) után kezdődő politikai-ideológiai enyhülési folyamat kezdődésével zárult le. Továbbra is növekedett viszont a lányok részaránya a középfokú tanító- és óvónőképző intézetekben.

* * *

A nőknek a hagyományosan férfi szakmának számító, megerőltető fizikai munkával járó foglalkozásokba való minél nagyobb arányú bevonása a kommunista párt által meghatározott foglalkoztatási politika egyik elsődleges célja volt az ötvenes évek elején. A hivatalos ideológiát folyamatosan és intenzíven súlykoló tömegkommunikációs eszközöket és a meggyőzés egyéb alkalmait (pl. a politikai szemináriumokat, taggyűléseket stb.) egyaránt felhasználták arra, hogy a munka frontján áldozatos csatát vívó szocialista dolgozó nő típusát minél hamarabb maradéktalanul elfogadtassák a közvéleménnyel.

A nőknek ezekre a nem tradicionális női foglalkozásoknak számító területekre való erőltetett toborzásának okai között szerepelt az ipar és a mezőgazdaság erőltetetten extenzív fejlesztése a negyvenes évek végétől az ötvenes évek közepéig, a szovjet minta követése a társadalmi szerepek újrafogalmazása terén, valamint ebből adódóan a nemek közötti egyenlőség leegyszerűsített, torzult értelmezése.

A nehéz fizikai munkát végző lányokat és asszonyokat a hivatalos ideológia piedesztálra emelte és hősként ünnepelte. A gazdaság fejlődését politikai eszközökkel befolyásolni kívánó politikai funkcionáriusoknak a fejében egy olyan új típusú „szocialista” mezőgazdaság képzelete élt, amely java részben a női munkára épül, mivel az extenzív iparosítás révén a férfi munkaerő a városokba fog áramlani. A falvakban maradó nők helyettesítették volna – e szerint az elképzelés szerint – a férfiakat a termelőszövetkezetekben, az állami gazdaságokban és a gépállomásokon. Az elképzelés szerint ezek a gépállomások összekötő szerepet tölthettek volna be a város és a falu, az ipar és a mezőgazdaság, a munkásosztály és a parasztság között. (Farkas, 2003, 65–66.) 1951 áprilisában a Minisztertanács határozata mihamarabb elérendő célkitűzésként jelölte meg azt, hogy a mezőgazdasági gépezelő és traktorvezető tanfolyamok résztvevőnek a fele nő legyen.

A nagyszabású terv azonban nem vált valóra. A „Gyertek lányok traktorra!” propagandisztikus felhívásra csak kevesen jelentkeztek, a traktorosképző tanfolyamok résztvevői zömükben férfiak voltak. Hamarosan nyilvánvalóvá vált, hogy a traktoros munkának olyan egészségkárosító hatásai vannak, amelyek a nők számára különösen veszélyesek. (Egyebek közt olyan nőgyógyászati megbetegedéseket okozhat a folyamatos rázkódás, amelyek megakadályozza a gyermekszülést.) A kezdeti lelkesedés lanyhulását az is siettette, hogy a gépállomásokon a leelemibb szociális feltételeket sem tudták biztosítani a munkásnőknek, a kereset sem volt vonzó, és a férfikollégák is gyakran kigúnyolták, kiközösítették a

nőket. A fiaskó hamarosan nyilvánvalóvá vált, és a hivatalos propaganda 1953 közepétől fokozatosan elhalkult. Hamarosan ugyanerre a sorsra jutott a nőket a bányákba küldő kezdeményezés is.

* * *

Az általános- és középiskolában használatos tantervek és tankönyvek tartalmának vizsgálata sokat elárul arról, hogy az adott korszakban milyen felfogást, képet kívántak meggyökereztetni a felnövekvő generációkban az emberről, milyen társadalmi szerepekkel való azonosulást követelt meg az uralkodó ideológia a férfitől, a nőtől és a gyermektől. Magyarországon éppúgy, mint a szocialista táborhoz tartozó más országokban az ötvenes, hatvanas, de még a hetvenes években is általános gyakorlat volt az iskolai tananyag erre alkalmas részeiben az ideológiai célokat követő, „nevelő jellegű” véleményformálásra való törekvés.

A nők férfias munkakörökben való erőltetett alkalmazása is alátámasztja azt a hipotézist, hogy az ötvenes években az uralkodó ideológia által közvetített, a brosrák lapjain elvont képzetként megjelenő szocialista embereszményben *egybecsődtek* a nemekre jellemző különbségek. A munka frontján elszántan küzdő, szocialista erkölcsi értékek szerint élő ember ideáltípusa ezért inkább „aszexuálisnak” volt mondható. (Kéri, 2004.)

Egy a témába vágó kutatás tanúsága szerint az ötvenes-hatvanas évek iskolai tantevei nem tettek különbséget a gyerekek között nemi hovatarozásuk szerint. Az 1950-ben kiadott tanterv és utasítás a következőképpen fogalmazta meg az általános gimnázium célját. A cél az,

hogy „tanulóifjúságunkat népköztársaságunk öntudatos, fegyelmezett állampolgárává, a dolgozó nép hűséges fiává, a szocializmus építőjévé nevelje – a közösség, a nép, a haza önzetlen szolgálatának, a munka szeretetének és megbecsülésének, a nemzeti függetlenség, a dolgozók nemzetközi harca érdekében való önfeláldozásnak és bátorságnak szellemében.” (Idézi: Kéri, 2004.) (Bármilyen meglepítő, de a „dolgozó nép hűséges fia” szóhasználat ebben a kontextusban a lányokra is vonatkozott.)

A nemi különbségekre való reflexió hiánya jellemző volt mondható az oktatott tárgyak tanterveiben. Kezdetben az általános iskolai testnevelés és a gyakorlati foglalkozás tantárgyak keretei között sem írtak elő különböző foglalkozást a lányoknak és a fiúknak. Bizonyos nemileg specifikus különbségek csak az 1960-as 70-es években jelentek meg e két tárgy előírt tananyagában. A gyakorlati foglalkozás esetében ez a distinkció abban nyilvánult meg, hogy a lányokat – a hagyományosan női nemhez kötődő háztartástani ismereteken és készségeken kívül – meg akarták tanítani a hagyományosan „férfias” szakmák alapjait képező, fizikai munkával járó tevékenységi formákra is. A fiúkat viszont csak a ezekre a hagyományosan „fiús” készségekre kellett felkészíteni.

Ennek az egyenlősítő törekvésnek a háttérében az uralkodó politikai elitnek az a szándéka húzódhatott meg, hogy a nőket fel kívánták készíteni *a lehető legtöbb szerep maradéktalan betöltésére*. Egyszerre kellett lenniük munkahelyükön példamutató szorgalommal és szakértelemmel dolgozó nőnek, ápoló és csinos feleségnek, gyermekeiket szocialista szellemben nevelő családjának és ügyes háziasszonynak. Feltűnő az az ellentmondásos kettősség,

amely a nevelési elvont síkján megjelenő – nemileg nem definiált – szocialista embertípus és a gyakorlati életben a dolgozó nőekkel szemben megfogalmazódó maximalista elvárások között feszült ezekben az évtizedekben.

Ehhez képest igencsak meghökkenítő és tanulságos annak a kutatásnak az eredménye, amely az 1995-ben megjelent (és azóta többször módosított) Nemzeti Alaptantervet és a kilencvenes évek első felében általánosan használt tankeszközöket vizsgálja abból a szempontból, hogy a mindenki számára előírt *kötelező olvasmányok* és az alsó tagozaton használt *tankönyvek* milyen *férfi- és női szerep-elvárásokat közvetítenek* a tanulóifjúság számára. (Czachesz – Lesznyák, 1996, 417–430.) Ebből kitűnik, hogy mind az alaptanterv, mind pedig a tankönyvek világa az évezredes *tradicionális nőeszményt*, illetve az ehhez kötődő hagyományos „háromosztatú” (feleség-anya-gazdasszony) szerep-elvárást jeleníti meg és közvetíti a tanulók felé.

A kötelező olvasmányban szereplő férfinősek nemes célok érdekében, a nép javát szolgálva küzdenek a nyilvánosság porondján, a nők viszont passzívak, miközben szeretik és hazavárják a főhőst. Többnyire nem is értik meg a férfi hős cselekedeteit vezérlő motívumokat, gyakran destruktív módon aggodalmaskodnak és néha meghalnak érte.

Az olvasástanulást segítő tankönyvekben szereplő férfiak nagyobb hányada dolgozik, mint a nők, és ráadásul érdekesebb, mozgalmasabb élettel járó munkát végeznek. A férfiak az úgynevezett „férfias”, a nők pedig a hagyományosan „nőies” foglalkozásokat űzik. A könyvekben szereplő nők többsége anyaként vagy nagymamaként jelenik meg, akik házi munkát végeznek és gyermeket nevelnek.

A férfiak házimunkát nem végeznék, a nők pedig tartózkodnak a barkácsolástól és szereléstől, vagy ha mégsem, akkor merészségük ára az, hogy kisebb baleseteket okoznak. (Czachesz és Lesznyák, 1996, 422–426.) Látható, hogy az ötvenes-hatvanas évek tanterveiben még elevenen él, sokoldalúan képzett és a férfiakkal azonos szerepekre felkészített „dolgozó nő” típusa a kilencvenes évekre hogyan adja át a helyét az évezredek óta szinte változatlanul továbbélő, és egyes történeti korszakokban bűvópataként fel-felbukkanva felerősödő tradicionális nőszemlélynek.

* * *

A nők „egyetemi emancipációja” a második világháború után egy évvel nagy lépést haladt előre azzal, hogy a *felsőfokú képzés* teljes szinte teljes spektruma – a hittudományi karoktól eltekintve – hozzáférhetővé vált számukra. Az 1946. évi XX. tc. kimondja, hogy „a nők az egyetemek valamennyi karára, valamint a főiskolákra hallgatókul a megállapított létszám keretén belül minden korlátozás nélkül felvehetők” a férfihallgatókkal azonos feltételek mellett. Ettől fogva a főiskola és egyetemi felvételek túlnyomó többségében nem kerülhetett sor semmilyen diszkriminatív megkülönböztetésre a férfiak és a nők között. A törvény ugyanakkor azt is kimondta, hogy rendelkezései nem vonatkoznak a hittudományi karokra. A nők aránya ezt követően fokozatosan emelkedett a magyar felsőoktatásban. Az 1946/47. tanévben több mint háromszorosa, az 1947/48-as tanévben pedig már közel négyszerese volt az 1938/38. tanévi létszámnak, arányuk pedig az összes hallgatóshoz viszonyítva 22%-ra nőtt. (Ladányi, 1996, 385.)

A következő táblázat a nők felsőoktatásban való részvételi arányának alakulását mutatja be 1946 és 2006 között Magyarországon:

2. táblázat: A nőhallgatók számának és arányának alakulása 1946 és 2006 között

<i>Tanév</i>	<i>A nőhallgatók száma</i>			<i>A nőhallgatók aránya</i>		
	<i>Nappali</i>	<i>Esti- levelező</i>	<i>Össze- sen</i>	<i>Nap- pali</i>	<i>Esti- levelező</i>	<i>Össze- sen</i>
1946/47	5 503	269	5 772	22,0	22,1	22,0
1950/51 ¹	6 780	943	7 723	25,6	15,7	23,8
1955/56	7 832	3 067	10 899	25,5	20,8	24,0
1960/61	11 136	3 582	14 718	37,9	23,5	33,0
1965/66	21 611	15 112	36 723	42,4	35,2	39,1
1970/71	24 036	10 396	34 432	44,7	38,9	42,8
1975/76	30 611	21 341	51 952	47,6	49,4	48,3
1980/81	31 942	18 372	50 314	49,9	49,5	49,7
1985/86	33 563	19 625	53 188	52,3	55,8	53,5
1990/91 ²	37 409	14 098	51 507	48,8	54,7	50,3
1995/96 ²	67 361	29 989	97 350	52,0	59,9	54,2
2001/02	103 437	89 534 ³	192 971	54,0	57,03	55,0
2005/06	124 444	122 475 ³	246 919	54,0	64,03	58,0

¹ A BME Hadmérnöki Kara, a Gazdasági és Műszaki Akadémia és a Külügyi Főiskola hallgatói, valamint az Agrártudományi Egyetem levelező hallgatói nélkül.

² Az egyházi, a katonai és a rendvédelmi felsőoktatási intézményekkel együtt.

³ Beleértve a távoktatást is.

(Ladányi, 1996, az Oktatási Évkönyv, 2001/02 és az Oktatás-Statiztikai Évkönyv, 2005/06 nyomán)

A táblázatból kitűnik, hogy a nőhallgatók aránya 1946-tól 2006-ig folyamatosan növekedett a magyar felsőoktatásban. Ez a tendencia ma is tart. (Figyelemre méltó az a jelenség, hogy jelenlétük a hatvanas évek végéig nagyobb arányú volt, mint számos külföldi országban, azt követően viszont a folyamat a fejlődés nemzetközi tendenciáihoz illeszkedett. (Ladányi, 1996, 386)) A nyolcvanas évek közepétől a nők aránya a magyar egyetemeken és főiskolákon már meghaladta az 50%-ot, a 2005/2006-os tanév hallgatói összlétszámát tekintve pedig ez az arány 58%¹⁶¹. Jelenleg különösen szembeötlő a nők magas aránya az esti, levelező és a távoktatási tagozatokon (64%).

Általánosságban elmondható, hogy a nők nagyobb arányban vesznek részt a felsőoktatásban, mint a férfiak. Mára már a nagyobb presztízsű egyetemi szakokon (orvosi, jogi közgazdasági képzések) is több nő tanul, mint férfi. A lányok iskolai mobilitása nagyobb mérvű, a fiúk általában csak jobb társadalmi háttérrel kerülnek be a felsőoktatásba. Mégis, a kutatások tanúsága szerint a férfiak későbbi munkaerő-piaci elhelyezkedési lehetőségei jobbak, mint a nőké (Fényes, 2011).

Bár a gimnáziumokban és a főiskolákon, egyetemeken több nő tanul, mint férfi, a PhD-képzésben már más kép tárul elénk: ott arányuk 50% alatt marad. Az felsőoktatásban dolgozó oktatók között még kevesebb nőt találunk. 2012. évi adatok szerint a felsőoktatás oktatóinak teljes

---

¹⁶¹ Ez az arány megegyezik a gimnáziumokban tanuló lányok és fiúk arányával. (Összehasonlításképpen: az óvodás és általános iskolás gyermekek között a lányok aránya napjainkban egyaránt 48%.)

létszáma 21 357 fő volt, de közülük csak 7797 volt nő (Statistikai tájékoztató, 2012).

Kissné Novák Évának a Szegei Tudományegyetem egyes karain végzett kutatásai szerint az egyetemi és főiskolai karokon dolgozó oktatók között az akadémiai ranglétrán felfelé haladva erőteljesen csökken a nők aránya. Amíg a tanársegédeknek mintegy a fele nő, az adjunktusi kategórián belül ez az arány már csak 40 százalék, a docenseknek alig egyharmada, a professzoroknak pedig már mindössze csak 5–10 százaléka nő (Kissné, 2010). Egybecsengenek ezzel Polónyi István kissé korábbi, 2005-ös adatai is, melyek szerint a magyar egyetemeken a professzorok között a nők aránya 12,1 százalék (Polónyi, 2007).

2014 márciusában a Magyar Tudományos Akadémia rendes (akadémikus) tagjainak száma 300 fő volt, de közöttük 16 nő szerepelt (0,05%). A 2013-ban levelező taggá választott 26 tudós között 4 nő található: *Madas Edit* irodalomtörténész, *Kovács Melinda* agrárkutató, *E. Kövér Katalin* kémikus, valamint *Pálné Kovács Ilona*, a regionális tudomány nemzetközi hírű szakértője.

Mindezekből az adatokból látható, hogy a magasabb egyetemi és kutatóintézeti munkakörökben, az akadémikusok körében, a kutatásokkal kapcsolatosan döntéseket hozó testületekben továbbra is igen alacsony a nők aránya. A nagymérvű alulreprezentáltság okai szerteágazóak lehetnek, de az nyilvánvaló, hogy a régi beidegződések és előítéletek ma is hatnak a közgondolkodásra.

A társadalmi tudatban mai is élénken élő „tradicionális nőkép” szerepet játszik e visszás helyzet fennmaradásában.

Az ősidőktől fogva meggyökeresedett társadalmi előítéletek nagyon nehezen oldódnak – ezt igazolja a nőnevelés ötezer éves története is.

* * *

- Anderson, Michael (1980): *Approaches to the History of the Western Family 1500–1914*. Macmillan Press, London.
- Arisztotelész (1984): *Politika*. Gondolat, Budapest.
- Az 1868:XXVIII. törvénycikk a népiskolai közoktatás tárgyában. Hivatalos kiadás. Kiadja Ráth Mór, Pest, 1869.
- Bangha Béla (szerk., 1932): *Katolikus Lexikon*. Magyar Kultúra Kiadása, Budapest.
- Barth, Suzanne (1994): *Jungrauenzucht. Literaturwissenschaftliche und pädagogische Studien zur Mädchenerziehungsliteratur zwischen 1220 und 1600*. Verlag für Wissenschaft und Forschung, Stuttgart.
- Báthory Zoltán – Falus Iván (főszerk., 1997): *Pedagógiai Lexikon*. I-III. Keraban Könyvkiadó, Budapest.
- Békési Imre (szerk., 1998): *Szegedi tanárképző főiskola 1873–1998. Történet*. Almanach. Szeged.
- Bencsik József (1818): *Az emberi kötelességnek rajzolattya rövid erkölcsi oktatásokban*. Posonyban, Belnay örökösseinek betűivel.
- Bereczki Sándor (1998): A Juhász Gyula Tanárképző Főiskola története. In: Békési Imre (szerk., 1998): *Szegedi Tanárképző Főiskola 1873–1998. Történet*. Almanach. Szeged, 13–348.
- Bíró Márton (1812): *A maga házát építő bölts asszony*. Halotti beszéd báró Diószegi Sigmond özvegye Kapi Éva felett. Kolozsvár.
- Bobula Ida (1933): *A nő a XVIII. század magyar társadalmában*. Magyar Társadalomtudományi Társulat, Budapest.

- Brokman-Nooren, Christiane (1992): *Weibliche Bildung im 18. Jahrhundert*. Universität Oldenburg. URL: <http://docserver.bis.uni-oldenburg.de/publikationen/bisverlag/browei94/browei94.html> Letöltés: 2006. július 15.
- Brunszvik Teréz [1928], (1962): Nőképzés és nőnevelés. In: Orosz Lajos (1962): *A magyar nőnevelés úttörői*. Tankönyvkiadó, Budapest, 230–236.
- Campe [1789], (1988): *Väterlicher Rath an meine Tochter*. Paderborn.
- Cott, Nancy F. (1995): Die moderne Frau. Der amerikanische Stil der zwanziger Jahre. In: Duby, Georges – Perrot, Michelle – Thébaud, Françoise (Hrsg., 1995): *Geschichte der Frauen*. 20. Jahrhundert. Campus Verlag, Frankfurt, New York. 93–109.
- Czachesz Erzsébet – Lesznyák Márta (1996): Lányok és nők a kötelező olvasmányokban, tankönyvekben. *Educatio*, 3. szám. Ősz. 417–430.
- Cserei Farkas (1800): *A Magyar és Székely Asszonyok Törvénye*. Kolozsvár.
- Deák Farkas (1879): *Magyar Hölgyek levelei*. MTA, Budapest.
- Delumeau, Jean (1978): *La peur en Occident XIV-XVIII*. s. Paris.
- Delumeau, Jean (1997): *A reneszánsz*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Diós István (2002): *A szentek élete*. Szent István Társulat, Budapest. URL: <http://www.katolikus.hu/szentek/index.html> Letöltés: 2006. július 15.
- Dombi Alice – Oláh János (szerk., 1998): *Emlékezzünk régiekről*. Tanulmányok a XIX. század nevelési törekvéseiről. APC-Stúdió, Gyula.
- Dombi Alice – Oláh János (szerk., 2003): *A XIX. századi magyar pedagógusok a polgárosodásért*. APC-Stúdió, Gyula.
- Donadoni, Sergio (Hrsg. 2004): *Der Mensch der alten Ägypten*. Magnus Verlag, Essen.

- Duby, Georges – Perrot, Michelle – Thébaud, Françoise (Hrsg., 1995): *Geschichte der Frauen. 20. Jahrhundert.* Campus Verlag, Frankfurt, New York.
- Ehrmann, Marianne [1784]: *Philosophie eines Weibs.* URL: <http://www.litlinks.it/e/ehrmann.htm> Letöltés: 2006. július 15.
- Erasmus [1522–33]: *Beszélgetések.* Colloquia familiaria. URL: <http://www.mek.iif.hu/porta/szint/human/szepirod/kulfoldi/erasmus/beszél/beszél.html> Letöltés: 2006. április 3.
- Estók Éva (2005): A jó (értelmiségi) anya. In: Palasik Mária – Sipos Balázs (szerk., 2005): *Házastárs? Munkatárs? Vetélytárs?* A női szerepek változása a 20. századi Magyarországon. Budapest, Napvilág Kiadó. 150–155.
- Fábr Anna (szerk., 1999): *A nő és hivatása.* Szemelvények a magyarországi nőkérdés történetéből 1777–1865. Kortárs Kiadó, Budapest.
- Fábr Anna – Borbíró Fanni és Szarka Eszter (szerk., 2006): *A nő és hivatása.* Szemelvények a magyarországi nőkérdés történetéből 1866–1895. Kortárs Kiadó, Budapest.
- Farkas Györgyi (2003): „Gyertek lányok traktorral!” Női traktorosok a gépállomáson és a propagandában. *Korall.* Társadalomtörténeti folyóirat. Szeptember, 65–86.
- Fáy András (1841): *Nőnevelés és nőnevelő-intézetek hazánkban.* Különös tekintettel nemesek’, főbb polgárok’ és tisztességes karuak’ lyánkáira. Pesten, Trattner-Károlyi tulajdona.
- Fehér Katalin (1999): Leánynevelésünk és a felvilágosodás kori magyar sajtó. *Magyar Könyvszemle*, 115. évf. 2. szám. 231–241. URL: [Http://epa.oszk.hu/00000/00021/00021/0005-171.html](http://epa.oszk.hu/00000/00021/00021/0005-171.html)
- Fehér Katalin (2003): Vélemények, viták a nevelésről két reformkori folyóiratunkban. In: Dombi Alice – Oláh János (szerk., 2003): *A XIX. századi magyar pedagógusok a polgárosodásért.* APC-Stúdió, Gyula. 204–216. o.

- Felden, Heide von (2001): „Weiberhasser“ und „Liebling des weiblichen Geschlechts“? Zur Rousseau-Rezeption zeitgenössischer Frauen in Deutschland. URL: <http://www.pestalozzianum.ch>
- Fénelon, François [1687], (1936): *A leányok neveléséről*. Kiadja a Katolikus Középiskolai Tanáregyesület, Budapest. URL: <Http://nostromo.pte.hu/~carry/text/!kek/fenelon/nter4000.htm>
- Fercsik Erzsébet (é. n.): *Az asszonyok megjelölésére szolgáló névformák és a névhasználat a XVII–XVIII. században*. URL: <Http://www.nyud.hu/NMNYK/eloadas/fercsik.rtf> Letöltés: 2006. augusztus 1.
- Feucht, Erika (2004): Frauen. In: Donadoni, Sergio (Hrsg. 2004): *Der Mensch der alten Ägypten*. Magnus Verlag, Essen. 361–395.
- Fényes Hajnalka (2011): A felsőoktatásban tanuló férfiak és nők tényleges mobilitása, státuszkonzisztencia a nők oktatásbeli és munkaerő-piaci helyzete között. *Felsőoktatási Műhely*, 3. szám, 79–96. URL: http://www.felvi.hu/pub_bin/dload/FeMu/2011_03/FEM_2011_3_79-96.pdf Letöltés, 2014. március 6.
- Fichte (1945): *Reden an die deutsche Nation*. Leipzig.
- Fietze, Katharina: (1996a) Frauenbildungskonzepte im Renaissance-Humanismus. In: Kleinau, Elke – Opitz, Claudia (Hg. 1996): *Geschichte der Mädchen und Frauenbildung*. Campus Verlag, Frankfurt. Band I. 121–134.
- Fietze, Katharina (1996b): Frauenbildung in der „Querelle des femmes“. In: Kleinau, Elke – Opitz, Claudia (Hrsg. 1996): *Geschichte der Mädchen und Frauenbildung*. Campus Verlag, Frankfurt. Band I. 237–251.
- Foerster, Friedrich Wilhelm (1912): *A nemi élet etikája és pedagógiája*. Második kiadás. Szent-István-Társulat, Budapest.
- French, Valerie (1998): A gyermek hatásának története: ókori mediterrán civilizációk. In: Vajda Zsuzsanna – Pukánsz-

- ky Béla (1998, szerk.): *A gyermekkor története*. Szöveggyűjtemény. Eötvös József Könyvkiadó, Budapest. 42–66.
- Furet, François (Hrsg. 1998): *Der Mensch der Romantik*. Magnus Verlag, Frankfurt am Main.
- Galauner Lujza (1894): Egységes középfokú leányiskola. *Magyar Paedagogia*, 1894, 3. 175–184.
- Garamszeghi Lubrich Ágost (1874): *A nevelés történelme*. I. rész. A „Hunyadi Mátyás” Intézet nyomása, Budapest.
- Generallandschulreglement* (1763): URL: <http://de.wikipedia.org/wiki/Generallandschulreglement>
- Geöcze Sarolta (1892): A leányok középfokú oktatásáról. *Magyar Paedagogia*, 1. 213–221.
- Glatz Ferenc (szerk., 1990): *Tudomány, kultúra, politika*. Gróf Klebelsberg Kunó válogatott beszédei és írásai (1917–1932). Európa Könyvkiadó, Budapest.
- Godineau, Dominique (1996): Die Frau der Aufklärung. In: Vovelle, Michel (Hrsg. 1996): *Der Mensch der Aufklärung*. Magnus Verlag, Frankfurt am Main, 321–358.
- Gőnyei Antal (1947): Fiúk és leányok. In: *Tanítás és értelmi fejlődés*. MKM, Budapest, 128–136.
- Gulyás Istvánné (szerk., 1985): *Az antik Róma napjai*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Gyáni Gábor – Kövér György (2001): *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Osiris, Budapest.
- Gyáni Gábor (1987–88): Női munka és család Magyarországon. *Történelmi Szemle*, 3. szám. 366–374.
- Gyáni Gábor (1999): *Az utca és a szalon*. Társadalmi térhasználat Budapesten, 1870–1940. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest.
- Hadas Miklós (2003): A nőnevelő tornászati. *Iskolakultúra*, 1. szám, 12–23.

- Halsband, Robert (1967): *The Complete Letters of Lady Mary Wortley Montagu*. 3 vols. Clarendon, Oxford.
- Hász-Fehér Katalin (1996): Molnár Borbála levelező társasága. *Irodalomismeret*, 1–2. sz. 38–44. A tanulmány teljes szövege: URL: <http://www.staff.u-szeged.hu/~feher/pub/MOLNAR.htm> Letöltés: 2006. július 15.
- Hegedűs Judit (2003): Tanítónői karriertörténetek a dualizmus korában. *Iskolakultúra*, 3. szám, 42–52.
- Hierdeis, Irmgard (1999): Poullain de la Barre. Zur Modernität eines Vergessenen. In: Hohenzollern, Johann Georg Prinz von – Liedke, Max (Hrsg.) (1999): *Der weite Schulweg der Mädchen*. Klinkhardt, Bad Heilbrunn. 148–163.
- Hippel, Theodor, Gottlieb von ([1774], 1982): *Über die Ehe*. Buchverlag der Morgen, Berlin.
- Hoffmann, Franz (Hrsg.) (1986): *Pädagogik und Reformation von Luther bis Paracelsus*. Berlin, Volk und Wissen.
- Hohenzollern, Johann Georg Prinz von – Liedke, Max (Hrsg.) (1999): *Der weite Schulweg der Mädchen*. Klinkhardt, Bad Heilbrunn.
- Horváth Attila (1997): Koedukáció. Szócikk. In: Báthory Zoltán – Falus Iván (főszerk., 1997): *Pedagógiai Lexikon*. I–III. Kéaban Könyvkiadó, Budapest, 248–249.)
- Horváth Márton (1988, szerk.): *A magyar nevelés története*. I. kötet, Tankönyvkiadó, Budapest.
- Im Hof, Ullrich (1995): *A felvilágosodás Európája*. Atlantisz Kiadó, Budapest.
- Imhof, Arthur. E. (1992): *Elveszített világok*. Hogyan gyűrték le eleink a mindennapokat – és miért nem boldogulunk mi ezzel... Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Jackson, Maria (1797): *Botanical Dialogues*. J. Johnson, London.
- Joyce, Irwin (1996): Anna Maria van Schurmann – Eine Gelehrte zwischen Humanismus und Pietismus. In: Kleinau,

- Elke – Opitz, Claudia (Hg. 1996): *Geschichte der Mädchen und Frauenbildung*. Campus Verlag, Frankfurt. Band I. 309–324.
- Kapronczay Károly (1997): Hugonnai Vilma emlékezete. *Orvosi Hetilap*, 48. évf. 138. sz. 3060–3061.
- Karacs, Teréz [1845]: Néhány szó a nőnevelésről. *Életképek*. Közli: Orosz (1962): *A magyar nőnevelés úttörői*. Tankönyvkiadó, Budapest. Részleteket közöl a műből Fábri (szerk. 1999): *A nő és hivatása*. Szemelvények a magyarországi nőkérdés történetéből 1777–1865. Kortárs Kiadó, Budapest. 136–137.
- Karády Viktor – Valter Csilla (1990): *Egy országos vonzaskörű szegedi főiskola – A polgári iskolai tanárképző diplomásai (1928–1950)*. Móra Ferenc Múzeum, Szeged.
- Käther, Martina – Kleinau, Elke (1996): Höhere Töchterschulen um 1800. In: Kleinau, Elke – Opitz, Claudia (Hg. 1996): *Geschichte der Mädchen und Frauenbildung*. Campus Verlag, Frankfurt. Band I. 393–408.
- Kékes-Szabó Mihály (2003): A tanítóképzés kritikus pontjai a dualizmus időszakában. *Iskolakultúra*, 3. szám, 17–24.
- Kerégyártó Elek (1895): Leányaink neveléséről és oktatásáról. *Magyar Pedagógia*, 4. 11–30.
- Kéri Katalin (1996): Kmety képviselő úr és a „női szörnyetek”. Egy 1907-es parlamenti felszólalás sajtóvisszhangja. *Iskolakultúra*, 3. szám, 101–103.
- Kéri Katalin (1999): *Tollam szívárványba mártom*. (Források az európai nőtörténet köréből az ókortól a 20. századig.) Pécs. URL: <http://kerikata.hu/publikaciok/text/tollam/tollam.pdf> Letöltés: 2006. augusztus 1.
- Kéri Katalin (2000): *A nő helyzete Magyarországon az 1950-es évek első felében*. Konferencia előadás, Dunaújváros. URL: <http://kerikata.hu> Letöltés: 2006. augusztus 1.
- Kéri Katalin (2002): Nőkép és leánynevelés az 1960-as évek Magyarországon – a tantervek tükrében. *Acta Paedagogica*,

4. szám, 14–21. URL: <http://kerikata.hu> Letöltés: 2006. augusztus 1.
- Kéri Katalin (2008): *Hölgyek napernyővel. Nők a dualizmus kori Magyarországon 1867–1914*. Pro Pannonia Kiadó, Pécs.
- Kéri Katalin (2013): Okos asszony nem marad gyermek nélkül. Anyai szerep, gyermeknevelés a 17–19. századi Magyarországon. In: Bús Imre (szerk.): *Tanulmányok a gyermekkultúráról*. Szekszárd: PTE IGYK Gyermekkultúra Kutatócsoport, 25–55.
- Key, Ellen (1976): *A gyermek évszázada*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Kiss József (1929): *Nők a tanítói pályán*. Budapest.
- Kissné Novák Éva (2005): Nők felsőfokon. In: Palasik Mária – Sipos Balázs (szerk., 2005): *Házastárs? Munkatárs? Vetélytárs?* A női szerepek változása a 20. századi Magyarországon. Budapest, Napvilág Kiadó, 141–149.
- Kissné Novák Éva (2010): Nők felsőfokon: női oktatók aránya az egyetemen, az üvegplafon tükrében. *Nőkért.hu* URL: <http://www.nokert.hu/index.php/jogok-eselyek/jogok-eselyek/701-nk-felsfokon> Letöltés: 2014. március 6.
- KJK-KERSZÖV – 1000 év törvényei. URL: <http://www.1000ev.hu> Letöltés: 2006. január 15.
- Klebelsberg Kunó (1928): Női Ötvös Collegium. (Válasz Gróf Apponyi Albertné nyílt levelére) In: Glatz Ferenc (szerk., 1990): *Tudomány, kultúra, politika*. Gróf Klebelsberg Kunó válogatott beszédei és írásai (1917–1932). Európa Könyvkiadó, Budapest. 473–478.
- Kleinau, Elke – Opitz, Claudia (Hg. 1996): *Geschichte der Mädchen und Frauenbildung*. Campus Verlag, Frankfurt. Band I-II.
- Koestler, Arthur (1961): *Arrow in the Blue*. An Autobiography. New York.
- Koncz Katalin (2005): Női karrierjellemzők: esélyek és korlátok a női életpályán. In: Palasik Mária – Sipos Balázs (szerk.,

- 2005): *Házastárs? Munkatárs? Vetélytárs?* A női szerepek változása a 20. századi Magyarországon. Budapest, Napvilág Kiadó. 57-78.
- Kornis Gyula (1927): *Magyarország közoktatásügye a világháború óta*. Kiadja a Magyar Paedagogiai Társaság, Budapest.
- Kulcsár Adorján (1943): *Olvasóközönségünk 1800 táján*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest. URL: <http://mek1.mek.ro/porta/szint/tarsad/muvtort/kulcsar/html/> Letöltés: 2006. július 15.
- Ladányi Andor (1996): Két évforduló. A nők felsőfokú tanulmányainak száz éve. *Educatio*, 5. évf. 375-389.
- Lagrange, Rose-Marie (1995): Eine Emanzipation unter Vormundschaft. Frauenbildung und Frauenarbeit im 20. Jahrhundert. In: Duby, Georges - Perrot, Michelle - Thébaud, Françoise (Hrsg., 1995): *Geschichte der Frauen*. 20. Jahrhundert. Campus Verlag, Frankfurt, New York. 485-522.
- Liedtke, Max: Der weite Schulweg der Mädchen. In: Hohenzollern, Johann Georg Prinz von - Liedtke, Max (Hrsg.) (1999): *Der weite Schulweg der Mädchen*. Klinkhardt, Bad Heilbrunn.
- Luther, Martin [1519], (1986): Ein Sermon vom ehelichen Stand. In: Hoffmann, Franz (Hrsg.) (1986): *Pädagogik und Reformation von Luther bis Paracelsus*. Berlin, Volk und Wissen. 61-65.
- Luther, Martin [1520], (1986): An den christlichen Adel deutscher Nation von den christlichen Standes Besserung. In: Hoffmann, Franz (Hrsg.) (1986): *Pädagogik und Reformation von Luther bis Paracelsus*. Berlin, Volk und Wissen. 65-70.
- Luther, Martin [1522]: Vom ehelichen Leben. Közli: Fietze, Katharina: Frauenbildungskonzepte im Renaissance-Humanismus. In: Kleinau, Elke - Opitz, Claudia (Hg. 1996): *Geschichte der Mädchen und Frauenbildung*. Campus Verlag, Frankfurt. Band I. 128.

- Macaulay, Catharine [1787, 1790] (1994): *Letters on Education, with Observations on Religious and Methaphysical Subjects*. Woodstock Books, Oxford, New York.
- Mádai Andor (1913): *A magyar nő jogai a multban és a jelenben*. Atheneum Irodalmi és Nyomdai Rt., Budapest.
- Magyarország közoktatásiügye az 1911. évben. Különlenyomat. A m. kir. Kormány 1911. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv című, a m. kir. Miniszerelnök által az 1897. évi XXXV. t.-cz. 5. §-a értelmében az országgyűlés elé terjesztett műből. Az Atheneum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat Könyvnyomdája, Budapest, 1913.
- Mann Miklós (2005): *Magyar oktatási miniszterek, 1848–2002*. Önkönet, Budapest.
- Máthé, E. Judit (é. n.) *Olympe de Gouges „A nők jogainak nyilatkozata” szerzője*. URL: [Http://www.feminista.hu/comment/reply/34](http://www.feminista.hu/comment/reply/34)
- Mayer, Christine (2001): Mädchenerziehung in Rochows Pädagogik. In: Schmitt, Hanno – Tosch, Frank (Hrsg., 2001): *Vernunft fürs Volk*. Friedrich Eberhard von Rochow im Aufbruch Preußens. Henschel, Leipzig. 139–144.
- Meiners, Christoph (1788): *Die Geschichte des weiblichen Geschlechts*. Helwing, Hannover.
- Mészáros István (1968): *A magyar nevelés története 1790–1849*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Mészáros, István (1981). *Az iskolaiügy története Magyarországon 996 -1777 között*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mészáros István (1995): *Magyar iskolatípusok 996–1990*. A magyar neveléstörténet forrásai, VI. Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, Budapest.
- Mészáros István – Németh András – Pukánszky Béla (2003a): *Neveléstörténet*. Bevezetés a pedagógia és az iskoláztatás történetébe. Osiris, Budapest.

- Mészáros István – Németh András – Pukánszky Béla (2003b): *Neveléstörténet szöveggyűjtemény*. Osiris, Budapest.
- Michaud, Stéphane (1998): Die Frau der Romantik. In: Furet, François (Hrsg. 1998): *Der Mensch der Romantik*. Magnus Verlag, Frankfurt am Main. 111–151.
- Miles, Rosalinde (2000): *Az idő leányai*. Balassi Kiadó, Budapest.
- Molnár Aladár (1876): *A nőképzés hazánkban és a Budapesti Állami Felsőbb Leányiskola*. Tettey Nándor és társulata, Budapest.
- Müller Ildikó (2001): A Budapesti Tudományegyetem nőhallgatóságának társadalmi összetétele (1896–1914). *Korall. Társadalomtörténeti folyóirat*, Tavasz-Nyár. URL: <http://epa.oszk.hu/00400/00414/00003/pdf/mullerildiko.pdf> Letöltés: 2006. július 15.
- Müller Ildikó (2003) Nőhallgatók a Budapesti Tudományegyetemen (1896–1918). *Magyar Felsőoktatás*, 7. szám. URL: <http://www.ph.hu/ph/mf/23.07/index.html> Letöltés: 2006. július 15.
- Nagy László – Beke Manó – Kovács János (1898, szerk.): *A II. Országos és Egyetemes Tanügyi Kongresszus naplója*. II. kötet. A kongresszus története. Az összes-ülések és a szakosztályok naplója. Budapest.
- Nagy Péter Tibor (2003): A középfokú nőoktatás huszadik századi történetéhez. *Iskolakultúra*, 3. szám, 3–14.
- Nagy Sándor (1976–1979): *Pedagógiai Lexikon*. I-IV. kötet, Akadémiai Kiadó.
- Nagyné Szegvári Katalin – Ladányi Andor (1976): *Nők az egyetemeken*. *Felsőoktatástörténeti Kiadványok* 4. Budapest.
- Németh András (2014): *Erziehungswissenschaft in Ungarn (1870- 1952)*. Gondolat Kiadó, Budapest, 2014.
- Németh András (2014): *Abhandlungen zur Geschichte der ungarischen Pädagogik und Schule von dem 18. bis zum 20. Jahrhundert*. Gondolat Kiadó, Budapest, 2013.

- Németh András (2014): *Lebensreform, Reformpädagogik und Lehrerberuf*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Németh András (2014): *Emberi idővilágok – pedagógiai megközelítések*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Niemeyer, Beatrix (1996): *Ausschluss oder Ausgrenzung? Frauen im Umkreis der Universitäten im 18. Jahrhundert*. In: Kleinau, Elke – Opitz, Claudia (Hg. 1996): *Geschichte der Mädchen und Frauenbildung*. Campus Verlag, Frankfurt. Band I. 275–294.
- Nigg, Walter (1986): *Az erős asszony*. Don Bosco Verlag, Bécs. *Oktatási Évkönyv, 2001/2002*. Oktatási Minisztérium, Budapest. URL: http://www.okm.gov.hu/letolt/okt_evkonyv_2001_2002.pdf
- Oktatás-Statistikai Évkönyv, 2005/2006*. Oktatási és Kulturális Minisztérium, Budapest. URL: http://www.okm.gov.hu/letolt/statisztika/okt_evkonyv_2005_2006.pdf Letöltés: 2006. szeptember 3.
- Opitz, Claudia (1996): *Erziehung und Bildung in Frauenklöstern des hohen und späten Mittelalters*. In: Kleinau, Elke – Opitz, Claudia (Hg. 1996): *Geschichte der Mädchen und Frauenbildung*. Campus Verlag, Frankfurt. Band I. 63–77.
- Orosz Lajos (1962): *A magyar nőnevelés úttörői*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Orosz Lajos (1988): *Elemi oktatás*. In: Horváth Márton (1988, szerk.): *A magyar nevelés története*. I. kötet, Tankönyvkiadó, Budapest.
- Orosz Lajos (1998): *Zirzen Janka. Szócikk*. In: Báthory Zoltán – Falus Iván (főszerk., 1998): *Pedagógiai Lexikon*, III. kötet, Keraban Könyvkiadó, Budapest.
- Palasik Mária – Sipos Balázs (szerk., 2005): *Házastárs? Munkatárs? Vetélytárs? A női szerepek változása a 20. századi Magyarországon*. Budapest, Napvilág Kiadó.

- Palasik Mária (2005): A nők tömeges munkába állása az iparban az 1950-es évek elején. In: Palasik Mária – Sipos Balázs (szerk., 2005): *Házastárs? Munkatárs? Vetélytárs? A női szerepek változása a 20. századi Magyarországon*. Budapest, Napvilág Kiadó, 78–100.
- Papp Jenő (1934): *A mai Magyarország erkölcsrajza*. Káldor Könyvkiadó Vállalat, Budapest.
- Paul, Eugen (1995): *Geschichte der christlichen Erziehung*. II. Herder, Freiburg.
- Perlaky Lajos (1932): *Életbátorságra vezető kalauz*. Rádióbeszéd. Budapest. URL: <http://www.communio.hu/pppek/konyvek/perlak01.txt> Letöltés: 2006. július 15.
- Pestalozzi (1959): *Válogatott művei*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Plutarkhosz (1978): *Párhuzamos életrajzok*. Első kötet. Magyar Helikon, Budapest.
- Pockels, Karl (1799): *Charakteristik des weiblichen Geschlechts*.
- Polónyi István (2007): Egyre többet, egyre kevesebben? *Educatio*, 4. 366–378.
- Popély Gyula (2003): A Felvidék iskolaügye a dualizmus éveiben. *Irodalmi Szemle*, 2. szám, február. URL: <http://www.hhrf.org/szabadujsag/szemle/isz0303.htm> Letöltés: 2006. július 15.
- Praszná Éva (1998): Fáy András nő- és gyermeknevelési elveinek megvalósulása a gyakorlatban. In: Dombi Alice – Oláh János (1998): Emlékezzünk régiekről. *Tanulmányok a XIX. század nevelési törekvéseiről*. APC-Stúdió, Gyula. 90–108.
- Pukánszky Béla – Németh András (1999): *Neveléstörténet*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Pukánszky Béla (2001): *A gyermekkor története*. Műszaki Könyvkiadó, Budapest.
- Pukánszky Béla (2005): *A gyermek a 19. századi magyar neveléstani kézikönyvekben*. Iskolakultúra könyvek, 28. Pécs, 2005. 252 o.

- Puskely Mária (1990): *Szerzetesek*. Zrínyi Nyomda Kiadója, Budapest.
- Ratio Educationis*. Az 1777-i és az 1806-i kiadás magyar nyelvű fordítása. Fordította, jegyzetekkel és mutatókkal ellátta Mészáros István. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1981.
- Rébay Magdolna (2006): Az egységes leány és fiú középiskola. *Iskolakultúra*, 4. szám, 3–18.
- Reynolds, Myra (1964): *The Learned Lady in England 1650–1760*. Gloucester.
- Roberts, Elizabeth (1984): *A Woman's Place. An Oral History of Working-Class Women, 1890–1940*. Oxford.
- Rousseau, Jean-Jacques [1762], (1978): *Emil vagy a nevelésről*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Sáfrán Györgyi (1942): *Zirzen Janka és az egységes magyar nőnevelés kezdete*. A m. kir. Horthy Miklós Tudományegyetem Pedagógiai Intézetének Közleményei. 4. Árpád Nyomda, Szeged.
- Schadt Mária (2002): „Feltörekvő dolgozó nő”. Nők az ötvenes években. Pannónia Könyvek, Pécs.
- Schadt Mária (2005): A „házi tücsöktől” a dolgozó nőig. In: Palasik Mária – Sipos Balázs (szerk., 2005): *Házastárs? Munkatárs? Vetélytárs?* A női szerepek változása a 20. századi Magyarországon. Budapest, Napvilág Kiadó. 156–168.
- Schleiermacher [1848], (1902): *Pädagogische Schriften*. Mit einer Darstellung seines Lebens herausgegeben von C. Platz. Langensalza.
- Schmid, Pia (1996): *Weib oder Mensch, Wesen oder Wissen? Bürgerliche Theorien zur weiblichen Bildung um 1800*. In: Kleinau, Elke – Opitz, Claudia (Hg. 1996): *Geschichte der Mädchen und Frauenbildung*. Campus Verlag, Frankfurt. Band I. 328–359.

- Schmitt, Hanno – Tosch, Frank (Hrsg., 2001): *Vernunft fürs Volk. Friedrich Eberhard von Rochow im Aufbruch Preußens*. Henschel, Leipzig.
- Schmitt, Hanno (2001): Der sanfte Modernisierer Friedrich Eberhard von Rochow: Eine Neuinterpretation. In: Schmitt, Hanno – Tosch, Frank (Hrsg., 2001): *Vernunft fürs Volk. Friedrich Eberhard von Rochow im Aufbruch Preußens*. Henschel, Leipzig. 11–34.
- Schurmann, Anna Maria van [1638]: *Amica dissertatio inter Annam Mariam Schurmanniam et Andr. Rivetum de capacitate ingenii mulieribus ad scientias*. Paris.
- Shahar, Shulamith (2004) A negyedik rend. Nők a középkorban. Osiris, Budapest.
- Sipos Balázs (2005): „Asszonyfejjel férficélokért...” Olvasatok és ábrázolások egy újkonzervatív korszakról. In: Palasik Mária – Sipos Balázs (szerk., 2005): *Házastárs? Munkatárs? Vetélytárs? A női szerepek változása a 20. századi Magyarországon*. Budapest, Napvilág Kiadó. 11–37.
- Sohn, Anne-Marie (1995): Zwischen den beiden Weltkriegen. Weibliche Rollen in Frankreich und England. In: DUBY, Georges – Perrot, Michelle – Thébaud, Françoise (Hrsg., 1995): *Geschichte der Frauen*. 20. Jahrhundert. Campus Verlag, Frankfurt, New York. 111–140.
- Somogyi József (1942): *Hazánk közoktatásügye a második világháborúig*. Eggenberger-féle Könyvkereskedés, Budapest.
- Sotiropoulos, Carol Strauss (2001): *Frictions, Fictions and Forms. Woman's Coming of Age in Eighteenth-Century Educational Discourses*. University of Connecticut. PhD Dissertation. URL: <http://digitalcommons.uconn.edu/dissertations/AAI3008140/> Letöltés: 2006. május 15.
- Statisztikai tájékoztató. Felsőoktatás, 2004/2005*. Oktatási Minisztérium, Budapest. URL: http://www.om.hu/letolt/felsoo/stat_felsoo_2004_2005.pdf Letöltés: 2006. szeptember 3.

- Statisztikai tájékoztató. Oktatási kézikönyv, 2011/2012.* Budapest, 2012. URL: http://www.kormany.hu/download/8/f9/b0000/Oktatasi_Evkonyv_2011_2012.pdf Letöltés: 2014. március 6.
- Szegedy-Maszák Aladárné – Stumpf Károlyné (1934): *A magyar úriasszony otthona. Az otthon kultúrája.* A Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetsége kiadása, Budapest.
- Szekfű Gyula (1989): *Három nemzedék és ami utána következik.* Budapest, ÁKV-Maecenas.
- Szép János (1821): Elmékedés az asszonyi nem taníttatásáról. *Tudományos Gyűjtemény, IV.* 22–60.
- Szerb Antal [1934] (1991): *Magyar irodalom történet.* Budapest, Magvető.
- Teleki, Blanka [1845]: Szózat a magyar főrendű nők nevelése ügyében. *Pesti Hirlap*, december 9. Közli: Orosz (1962): *A magyar nőnevelés úttörői.* Tankönyvkiadó, Budapest. 269–271. Részleteket közöl a műből Fábri (szerk., 1999): *A nő és hivatása. Szemelvények a magyarországi nőkérdés történetéből 1777–1865.* Kortárs Kiadó, Budapest. 140–141.
- Thébaud, Françoise (1995): Der erste Weltkrieg. Triumph der Geschlechtertrennung. In: Duby, Georges – Perrot, Michelle – Thébaud, Françoise (Hrsg., 1995): *Geschichte der Frauen.* 20. Jahrhundert. Campus Verlag, Frankfurt, New York. 33–91.
- Tolnai Új Világlexikona.* V. kötet, Tolnai Nyomdai Műintézet, Budapest, 1926.
- Tóth, Pál (1881): *Leányaink és jövőjük.* Franklin-Társulat, Budapest..
- Tucker, M. J.: A gyermek mint kezdet és vég. In: Vajda Zsuzsanna – Pukánszky Béla (1998, szerk.): *A gyermekkor története.* Szöveggyűjtemény. Eötvös József Könyvkiadó, Budapest. 211–232.
- Uitz, Erika (2003): *Die Frau im Mittelalter.* Tosa Verlag, Wien.
- Új Idők Lexikona.* 9–10. kötet, Singer és Wolfner, Budapest, 1938.

- Új tagokat választott a Magyar Tudományos Akadémia. 2013. május 10. URL: http://mta.hu/mta_hirei/uj-tagokat-valasztott-a-magyar-tudomanyos-akademia-131837/ Letöltés: 2014. március 6.
- Utrio, Kaari (1989): *Éva lányai*. Az európai nő története. Corvina, Budapest.
- Vajda Zsuzsanna – Pukánszky Béla (1998, szerk.): *A gyermekkor története*. Szöveggyűjtemény. Eötvös József Könyvkiadó, Budapest. 42–66.
- Vámos Éva (2005): A nők lehetőségei a tudományos és Műszaki egyesületekben Magyarországon. In: Palasik Mária – Sipos Balázs (szerk., 2005): *Házastárs? Munkatárs? Vetélytárs? A női szerepek változása a 20. századi Magyarországon*. Budapest, Napvilág Kiadó, 126–140.
- Vives, Juan Luis [1523] (1935): *Válogatott neveléstudományi művei*. Kézdivásárhely.
- Vovelle, Michel (Hrsg. 1996): *Der Mensch der Aufklärung*. Magnus Verlag, Frankfurt am Main.
- Watson, John Broadus (1928, 1972): *Psychological Care of Infant and Child*. Arno Press, New York.
- Weckel, Ulrike (1966): Der Fieberfrost des Freiherrn. Zur Polemik gegen weibliche Gelehrsamkeit und ihre Folgen für die Geselligkeit der Geschlechter. In: Kleinau, Elke – Opitz, Claudia (Hg. 1996): *Geschichte der Mädchen und Frauenbildung*. Campus Verlag, Frankfurt. Band I. 360–372.
- Weigand, Gabriele (1999): Die weiblichen Schulorden und die Mädchenerziehung. In: Hohenzollern, Johann Georg Prinz von – Liedke, Max (Hrsg.) (1999): *Der weite Schulweg der Mädchen*. Klinkhardt, Bad Heilbrunn. 127–147.
- Wiesner-Hanks, Merry (1996): Ausbildung in den Zünften. In: Kleinau, Elke – Opitz, Claudia (Hg. 1996): *Geschichte der Mädchen und Frauenbildung*. Campus Verlag, Frankfurt. Band I. 91–102.

- Witt, Ulrike (1996): „Wahres Christentum“ und weibliche Erfahrung. Bildung und Frömmigkeit im Pietismus des 17. und beginnenden 18. Jahrhunderts. In: Kleinau, Elke – Opitz, Claudia (Hg. 1996): *Geschichte der Mädchen und Frauenbildung*. Campus Verlag, Frankfurt. Band I. 263–274.
- Zsák Judit (é. n.): *A város, mint a nőiség allegóriája*. URL: <http://urbs.pte.hu/program/zsak.htm> Letöltés: 2005. május 15.